

मुद्राराक्षसम् ।

(नाट्यकम्)

महाकवि-श्रीविशाखदत्त-विरचितम् ।

पश्चिमप्रदेशपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमस्त्रीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

विरचितया व्याख्यया परिशोभितम् ।

तदात्मनाम्नां

पश्चित श्रीभाष्यबोध-विद्याभूषण-

पश्चित श्रीनित्यबोध-विद्यारत्नाम्नां

परिवर्द्धित-टीकयालङ्कार्य संस्कृत्य च प्रकाशितम् ।

चतुर्थे संस्करणम् ।

कलिकातामगर्थ्याम्

गोवर्द्धनयन्त्रे मुद्रितम् ।

প্রকাশক— { পণ্ডিত শ্রীআশুতোষ বিদ্যাভূষণ
{ পণ্ডিত শ্রীনিত্যবোধ বিদ্যারত্ন ।

প্রাপ্তিস্থান—২নং রমানাথ মজুমদারের ষ্ট্রীট,
হারিসন রোড পোষ্ট অফিস, কলিকাতা।

ପ୍ରିଣ୍ଟର—ଶ୍ରୀଗୋବର୍ଦ୍ଧନ ମାନ ।

৮০।২ নং মুক্তারাম বাবুর ষ্ট্রাট, কলিকাতা।

मुद्राराक्षसनाटकस्य पूर्वपीठिका ।

अस्ति मगधेषु कुसुमपुरं नाम नगरम् । तत्र आसीत्
महामहाराजो राजा नन्दो नाम । तस्य महिषी रत्नावली नाम ।
तस्य आसन् नव सूनवः । कदाचित् नन्दसमृद्धिलोलुपानां
युद्धार्थिनां राज्ञां मन्त्रिणो व्यजिज्ञपन् “भूपालाः ! परमसमृद्धि-
मान् विचक्षणामात्यो नन्दो निग्रहीतुं न शक्यः, अतोऽस्य
अमात्यबलमविचार्य देवैः न एतदारम्भणीयं कार्यम्” इति ।
ततस्ते नृपतयोऽब्रुवन् “भवद्भिः धीमद्भिरेकमत्या अरत्निमित्तं
मम अक्षयं नितान्तरम्यं देवदारुखण्डमेकं रहसि सुवर्णपट्टि-
कायां संस्थाप्य मुद्रामुद्रितं विधाय ‘किमस्य मूलं का वाच्य
शिखा ? इति विचार्य आर्येण अस्माकं लेखनीयम्’ इति लेख्यं
कतिपयतुरगवसनमणिमुक्तासमेतं महाराजाय नन्दाय प्रेष-
णीयम्” इति ते च तस्य एवान्वतिष्ठन् ।

कदाचित् राजा नन्दः प्रमदवनं प्राविशत् । तत्र प्रविश्य
चामरग्राहिण्या सुमङ्गलाख्यया कयापि किङ्करीया सह चलदल-
तरोरधस्तात् अतिष्ठत् । तत्र च तत्फलकणिकां वदनेन
आदाय द्रुततरं गच्छन्तीं पिपीलिकापङ्क्तिमालोक्य सविस्मयः
स्मितमकरोत् । सुमङ्गलापि राज्ञः स्मितमवलोक्य स्मितमक-
रोत् । ततो राज्ञा “कथं त्वया स्मितं कृतम् इति अभिहिता
स्मा न किञ्चित् कारणं मम स्मितस्य, परं महाराजस्य स्मित-
दर्शनेन मम स्मितं जातम्” इति अवदत् । ततश्च राजा “मत्-
स्मितहेतुमविज्ञाय त्वया न स्मितं कृतं मया ज्ञायते, तत् मत्-

स्मितहेतुः अवश्यं त्वया वक्तव्यः, नोचेत् बधिष्यामि त्वाम्” इति तर्जयामास ।

उक्तञ्च,—वृथा स्मितं वृथालापं न कुर्याद् बुद्धिमान् नरः ।

कुर्वन् वै लघुतामेति शक्रतुल्योऽपि भूतले ॥

इत्थं तर्जिता सा गत्यन्तरम् अपश्यन्तो ब्राह्मणम् एकम् अपश्यत् । अवन्दत च तं पादयोः प्रणिपत्य । स च अयजन्मा तां नितरां कातरां मृताम् इव उपलक्ष्यमाणाम् अलोक्य कारणम् अपृच्छत् । सा राज्ञा उक्तं सर्वं न्यवेदयत् । स तु तां सर्वम् एतदहम् अभिधास्ये मा भैषीरिति समाश्वास्य अभाषत, “वत्सो ! अपि तु राजा स्थितः, किं तत्र अभूत्, सर्वं निवेदय” इति । सा अवोचत् “ब्रह्मन् ! अश्वत्यतरुतले पिपीलिकापङ्क्तिमात्रम् आसीत्, तत्र कियन्तं कालं व्याप्य राजा अमौ स्थितः” इति ।

अथ ब्राह्मणेनोक्तं, विदितं राजस्मितस्य कारणं, शृणु “अश्वत्य-वीजम् अतिक्षुद्रं क्षुद्राभिः पिपीलिकाभिः वदर्नन अपङ्कियत परमेतदेव वीजं कदाचित् गजादिभिः अपि करकवलनायोग्य-महत्तरतरुरूपतया परिणंस्यति, तत् विचित्रा विधातुः सृष्टिः” इति स्मितमकरोत् राजा । सा तु एवमभिहिता हिजेन, राजान्तिकमुपेत्य कृताञ्जलिः अभाषत, “देव ! चलदलवीज-वदनां पिपीलिकालिम् अवलोक्य ‘एतदेव वीजं कान्तवशात् महत्तरतरुरूपं भविष्यति’ इति विस्मितो विधातुः अतितरां सृष्टिनैपुण्यमिति स्मितम् अकरोत् महाराज” इति । ततश्च अतिप्रीतो नृपतिः तस्यै सुमङ्गलायै महार्हर्त्नहारं प्रसादम् अकरोत् ।

अथ एकदा सभासीनं नृपं वेत्तपाणिः दौवारिकः समेत्य प्रणम्य च कृताञ्जलिः सकलसामन्तसम्पत्त्या आगतदूतदत्त-

सुवर्णपेटिकासमेतानेकतुरगादिवस्तुजातम् आदाय प्रदर्श्य
राज्ञानुमतः पेटिकामुद्वाह्य तदाचिकं सर्वम् अभिधाय परा-
वर्त्तत । ततश्च राज्ञा वक्रनासादिभिरमात्यैः सह 'किमस्य
मूलं का वास्य शिखा' इति विचारयन्नपि न किञ्चित् अव-
धारितवान् । ततश्च तदज्ञानजनिताम् उत्सुकताम् आश्रित्य
एव धृततत्काष्ठः स्वान्तःपुरमेव प्राविशत् । तत्र च सुमङ्गलाया
एव अस्ति अस्य निगूढार्थबोधसामर्थ्यमिति अवधार्य ताम्
अवादीत् "सुमङ्गले ! ब्रूहि तावत् किमस्य काष्ठस्य मूलं का
वास्य शिखा" इति । सा तु शिरसा प्रणम्य बद्धाञ्जलिः, "देव !
क प्रमदानाम् एतादृशं बुद्धिपाटवम् ? यच्च मया स्मितनिमित्तम्
अभिहितं तन्न मया स्वधिया, परं केनचित् महात्मना मन्म-
रणोद्यमदर्शनसञ्ज्ञातकरणेन अभिहितम् मया देवपादमूले
निवेदितम्" इति अभाषत ।

अथ राजा तदा एव तं महापुरुषम् अन्विष्य मन्त्रागार-
मानीय यथार्हम् अर्चयित्वा अब्रवीत् "ब्रह्मन् ! कं देशम्
अलङ्करोति भवान् किमाख्यस्य" ? द्विजः प्राह, "राजन् !
भवुन्नगरनिवासिनो मणिकारश्रेष्ठिनः चन्दनदासस्य सविधे
कृतवसतिः अस्मि सुबुद्धिशर्मा नाम" इति । राजा अब्रवीत्,
"द्विजवर ! किमस्य काष्ठस्य मूलं का वास्य शिखेति भवता
विचार्य अभिधोयतां," ब्राह्मणेन उक्तं, "नृपते ! किमत्र
विचारणीयं सुकर एतस्य अवबोधः, अस्मिन् जले प्रक्षिप्ते
योऽस्यांशो जले निमज्जति स एव अस्य मूलं, यतः काष्ठस्य
मूले एव गुरुतास्ति, गुरुत्वञ्च निमज्जनकारणम्" इति, ततश्च
राजा तदीयबुद्धिसौष्ठवमवगत्य अतिप्रीतः तस्मै प्रधानामात्य-
पदवीं दत्त्वा स्वामात्यकृत्ये न्ययोजयत् । अथ कालेन सुबुद्धि-
शर्मणः राज्ञस इति अपरा आख्या सञ्जाता ।

अत्रान्तरे शकटारो नाम कश्चित् सुबुद्धिशर्माणं प्रधाना-
मात्यपदवीम् आरूढं निशम्य सञ्जातेर्यः पर्वतेश्वरदेशसंस्था-
पितकटकाधिपत्यमपास्य छाया इव राजानं सेवितुम् उष-
चक्रमे । देवाच्च राजा ममार । तस्मिन् एव समये विन्ध्यारण्य-
सन्निधिवासी कश्चित् सुविद्यो नाम जटिलः नेपालदेशात्
नीलकण्ठनाम्नोपाध्यायप्रसादात् आसादितपरशरीरप्राणप्रवेश-
विद्यः सुशीलबहुश्रुताभिधाभ्यां सतीर्थाभ्यां सह गुरुदक्षिणायै
कल्पितलक्षसुवर्णार्जनाय राजानं नन्दमेव तद्दानसमर्थं मन्य-
मानः कुसुमपुरम् उपागमत् । अश्वौषीच्च आगत्य एव
जाङ्गवीतीरे कृतासनपरिग्रहो राजमरणम् । सोऽचिन्तयत्
“कथमिदानीं गुरुदक्षिणाम् आहरामि, अस्याश्च बहुत्वाद-
बहुधनसविधे याचितव्यं तथात्वेऽपि सम्यक् सिद्धिर्भवति न
वा, याचनं जीवन्मरणमेव । उक्तञ्च,—

धनाढ्यसविधे दीनं देहि देहीति यो वदेत् ।

क्षपयन्नात्मनः कालं जीवन्नेव न जीवति ॥

वरं वृक्षत्वग्भिर्वसनरचनं शैलशृङ्गं

वरं जीर्णारण्ये गलितफलमूलाशनरुचिः ।

वरं मृत्युर्लोके न तु धनमदान्धस्य सविधे

स्खलद्वर्णं लज्जानतमिह मुखं याचनविधौ ॥

अतो याचनमनुचितं तत् इदानीं निजविद्याबलेन राज-
शरीरमनुप्रविश्य सुशीलं याचकं विधाय स्वकार्यं साधयामि”
इति निश्चित्य अब्रवीत्, “भ्रातः सुशील ! त्वमद्य सन्ध्यासमये
राजशरीरप्रविष्टस्य मम सकाशं गत्वा गुरुदक्षिणार्थं लक्षसुव-
र्णानि याचस्व, भ्रातः बहुश्रुत ! त्वं मच्छरीरमिदं यत्नतो रक्ष’
इत्याख्याय स्वसिद्धविद्याप्रभावेण प्राणान् आकृष्य राजशरीरम्
अन्धविशत् । राजा च सद्यः सुप्तोत्थित इव व्यबुधयत । ततश्च

• मन्त्रिणा राज्ञसेन सकलनगरमहोत्सवाय प्रासादसिंहासने राजानमुपवेश्य महत् मङ्गलमकारि । तस्मिंश्च काले सुशीलम् आगतं दृष्ट्वा राजा तं बहु सम्मान्य गुरुदक्षिणार्थं तेन प्रार्थितः तस्मै लक्षसुवर्णानि प्रादात् । एतदालोक्य मन्त्रिणा राज्ञसेन चिन्तितं “राज्ञो गतजीवितस्य सहसा पुनर्जीवनं जीवितमात्रेण • च बहुसुवर्णदानं किमपि अद्भुतमिव प्रतिभाति, मन्ये केनापि परशरीरप्रवेशविद्याविचक्षण्येन खेष्टलाभाय आपातत इदम् अनुष्ठितं, परतश्च अनेन पुनः स्वशरीरपरिग्रहोऽवश्यं करिष्यते, • तदा च वयं राजरहिता भवामः, अतो राजशरीरप्रविष्टस्य शरीरं कुत्रापि स्थितं विनाशनीयं, येन अनेन पुनस्तत् न प्रतिपद्यते” इति विचिन्त्य तत्कालमेव तुरङ्गमारुढः इतस्ततोऽन्वेषणाय भागीरथीपरिसरेण मच्छन् ‘कदा सुविद्यः स्वशरीरमाश्रयेत्’ इति चिन्ताव्याकुलं सुशीलं बहुश्रुतञ्च दृष्ट्वा, “अये ? स एवायं जनः, यः सुवर्णलक्षाणि परिगृहीतवान्, दृश्यते च सुवर्णलक्षप्राप्तौ अपि अव्यग्र इव । अतोऽत्र एव किमपि आलोकनीयम्” इति विविच्य अश्वात् अवततार । ददर्श च जटिलशरीरमेकम् । ‘कथमेतत् शरीरम् अत्र पतितं तिष्ठति’ इति पृच्छया यदा सम्य-
गुत्तरं न अधिगतं तदा एतच्छरीराधिष्ठाता एव राजशरीरम् अनुप्रविष्ट इति निश्चित्य तच्छरीरं काष्ठादिभिः अदाहि मन्त्रिणा राज्ञसेन । तौ च जटिलसहचरौ ‘कदाचिदेताभ्यां कुटिलाशयाभ्यां कोऽपि उपायः करिष्यते’ इति शिलानिबद्ध-
हृदयौ गङ्गाभसि निक्षिप्तौ ।

अथ राजशरीरप्रविष्टो जटिलः स्वविद्याप्रभावेण शरीरं मेऽनेन मन्त्रिणा राज्ञसेन भस्मसात् कृतमिति विदित्वा शरीर-
वत्सलतया मनःक्षोभम् अगात् । ततश्च कियता कालेन मन्त्रिणा राज्ञसेन चिन्तितम् ।—

“मयि प्रवृत्ते किमपि प्रवक्तुं
चित्तं समासज्जति कौतुकेषु ।
मयि स्थिते संसदि वक्रनासं
सम्बोध्य सम्भाषणमातनोति ॥

इति विरक्त इव लक्ष्यते राजा, प्रायेणायं स्वशरीरविनाश-
जनितरोष इति मन्ये, अतोऽत्र इदानीम् अस्मदवस्थितिः --
उचिता । यतः,--

अन्तकः कुपितो यस्मिन् तदन्तं कुरुते हि सः ।

राजा तु कुपितः, सर्वं कुलस्यान्तं तनोत्यलम् ॥”

इति विचिन्त्य सायं नगरप्रान्तस्थितदेवायतनमहोत्सव-
दर्शनव्याजेन सकुटुम्बः कुसुमपुरम् अजङ्घात् । ततश्च भागो-
रथीम् उत्तीर्य सन्निहितदेशाधिपतिः पर्वतेश्वर एव गुणज्ञो
माम् अनुग्रहीष्यति इत्यवधार्य तमव्यगात् ।

अथ नीतिरीतिविज्ञानविज्ञाता शकटार एव अमात्यवर्त्यः
राजप्रियताम् अगात् । एकदा राजानं भृगयारनिमान्मन्त्र्य
शकटारोऽपि तमनुसरन् भृगयाविहारेण भृशमरञ्जयत् ।
भृगानुसरणक्रमेण राजानमतिनिविडारण्यप्रविष्टमश्वमारूढमेकः
शकटार एव अनुवव्राज तुरङ्गमाधिरूढः । अपराणि सैन्यानि
तमनुमर्त्तुं न अशक्नुवन् । ततश्च अमात्यः शकटारो राजानं
भृशमाक्रान्तं क्षुत्पिपासातुरमालोक्य अश्वाटवतीर्णं स्तोत्तरीय
वमनास्तुते कान्तारैकदेशे समुपवेश्य तस्य पिपासापनयनार्थं
पानीयमानेतुमगात् । प्रापञ्च इतस्ततोऽन्विष्य जलाशय-
मेकम् । ततस्तत्र अवगाह्य विभिनीदलनिर्मितपटेन पानीय-
मुद्धृत्य पिबन् यावत् समन्तादवलोकयति स्म तावत् कामपि
एकां कतिपयवर्णावलीविराजमानां शिलां जलमध्ये अपश्यत् ।
तत्र लिखितमस्ति एतत् ।—

“अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च

विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः ।

सा स्त्रीस्वभावादसह्य भरस्य

तयोर्हयोरैकतरं जह्वाति ॥

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ।

अर्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते” ॥

ततश्च असौ व्यचिन्तयत् “केन किमर्थमिदं व्यलेखि. अथवा मदर्थमेव अत्रालेखि विधात्रा यतोऽहमेव एतादृशोऽस्मि । यदि कदाचिद् दुर्दैववशात् शिलामिमां राजा स्वयं पश्येत् तन्नूनं मम प्राणसंशय एव भवेत् तत्र युक्तमिमां शिलामीदृशो-
मत्र परित्यक्तुम् अन्यत्र वा नेतुं राजनि अत्र स्थिते । तदत्रैव एनां विपरीतां कृत्वा स्थापयामि. कदाचिदसौ राजा अति-
पिपासाकुलतया अत्रैव आगमिष्यति” इति । ततः पश्चिनीदल-
पुटेन जलं गृहीत्वा राजान्तिकमाजगाम । राजा तु तज्जलं पोत्वा अपि पिपासाशान्तिमलभमानः तामेव वापीमवातरत् ।
तत्र च शीतलसोपानप्रान्तशिलातले निहितचरणः निर्मलं पयः
ममन्तादवलोकयन् एकतस्तु कलुषितं नीरमालक्ष्य कथमिदमेवं
रूपमिति तर्कितमतिस्तदन्तर्जले करं प्रसारयामास । पक्ष्मशे-
च शिलामिकां सकर्दमाम् । उत्थाप्य तां जलेन क्षालयन्
यावत् अवलोकयति तावत् तत्र लिखितं तदेव श्लोकद्वय
• मालोक्य अवाचयत् ।

अत्रान्तरे मन्त्रिणा ‘कथमद्यापि राजा चिरयति, मन्ये मा
शिला अनेन अधिगता’ इति तर्कयता तदन्वेषणव्याजेन तत्रैव
• आगतम् । आगत्य च स मन्त्री तत्र तं राजानम् आकृष्टशिला
लिखितश्लोकदत्तदृष्टिं तदर्थालोचनव्यग्रमानसम् अवलोक्य मम
एवायमनर्थ आपतित इति समचिन्तयत् ।—

“स्वयं गते जगज्जालं गतमेव न संशयः ।
 स्वयं जीवति तत्सर्वं जीवतीत्येव निश्चयः ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां कारणं स्वस्थ जीवनम् ।
 तस्य सत्त्वे त्वधर्मोऽपि परिहर्तुं लघुर्भवेत् ॥
 अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
 आत्मत्वाण्यतुलां यान्ति नैव विज्ञानकोटयः” ॥

एवं विचिन्त्य तामेव महाशिलां राजशिरसि पातयामास ।
 दृष्ट्वा च राजानं गतजीवितं तं वाजिनं कस्मिंश्चित् कान्तारे
 विमुच्य तस्मात् अतिदूरमभिगच्छन् राजान्वेषणमिव कुर्वन्
 विचचार । ततश्च सैनिकेषु समागतेषु तान् राजदृष्टान्तं पप्रच्छ ।
 तैश्च राजा न प्राप्त इति निगदितो दुःखितः इव तैः सह सम-
 न्तात् काननानि परिभ्रमन् दुःखाभिभूत इव नगरं प्रत्या-
 गमत् । आगत्य च तत्र राजानमदृष्ट्वा सर्वासु दिक्षु तदन्वेष-
 णाय लोकान् प्रास्थापयत् । पुनश्च स्वयं सैनिकैः परिवृतो
 राजान्वेषणार्थं काननानि पर्यटन् तमेवाश्वं लेभे न तु राजा-
 नम् । ततः सर्वे प्रत्यावृत्य सुदुःखिताः नगरमेव शोका-
 न्बुधौ न्यमज्जयन् । शकटारसु “हा राजन् ! कासि ? देहि मे
 प्रतिवचनम्” इति नितरां शोकाकुल इव उच्चैश्चक्रन्द । सर्वैश्च
 तदनुजीविभिः प्रतिबोधितोऽपि प्राणत्यागाय नाम मति-
 मकरोत् ।

अथ रोदिति सावरोधे कुसुमपुरजने वक्रनासादयो
 मन्त्रिणो मिलित्वा तं शकटारं प्रबोध्य नव नन्दकुमारान्
 सान्त्वयित्वा मृतस्य राज्ञः और्ध्वदेहिकमकारयन् । शुभे च
 दिने ज्येष्ठं राजसुतं राज्ये अभ्यषेचयन् । अपरे च राज-
 नन्दनाः तं ज्येष्ठं पितरमिव उपचेदुः । एकदा असौ नवो
 नृपतिः सवयोभिः उपवने विहरन् कस्यचित् तरोस्तले उप-

विष्टः पितृनिधनजनितचिन्तया व्याकुलितः शकटारे अनुपस्थिते वक्रनासादीन् मन्त्रिणोऽपृच्छत् “आर्याः ! पिता अस्माकं क्व गतः ? किं वा तस्य वृत्तं ? भवन्तः सविशेषं मम निवेदयन्तु” इति । ततस्तैः उक्तं “राजन् ! एकदा देवस्य पिता अमात्य-शकटारेण सह मृगयार्थं महावनम् अगात् । तत्र इतस्ततः परिभ्रमन्तौ तौ पार्श्वचरसैनिकवृन्दपरिभ्रष्टौ बहुदूरम् ईयतुः । ततः किञ्चित् कालानन्तरम् अमात्यः शकटारो न कापि राजा प्राप्त इति समागत्य नगरे प्रख्याप्य पुनः अन्वेषणार्थं गतसुरङ्गममेव आनीतवान् । एतावन्तमेव वयं वृत्तान्तं जानीमः” इति । राजा एतदाकर्ण्य नानावितर्काकुलतया क्षणं तूष्णीमासीत् । ततश्च उत्थाय रङ्गसि विचारचतुरान् विश्रम्भभाजनचारजनान् आह्वय “क्व गतः तातः किञ्च अस्य सञ्ज्ञातमेतद् रहस्यमन्विष्यन्तु भवन्तः, अन्वेषणे सम्पन्ने भवतः सम्यक् परितोषयिष्यामि” इति समाज्ञाप्य स्वयमन्तःपुरमगात् । तं तु किञ्चिदितस्ततो मृग्यमाणाः अलम्बराजवृत्तान्ताः समागत्य प्रोचुः “देव ! किञ्चिदपि न अस्माभिर्ज्ञातं राजवृत्तान्तम्” इति । ततश्च राजा कुपितस्त्वान् “भवद्भिर्येन केनापि उपायेन एतन्निगूढवृत्तमानेतव्यं नो चेत् युष्माकं प्राणदण्डं विधास्यामि” इति भयमदर्शयत् । अथ तेऽतिभीताः स्थलेषु जलेषु च विविधोपायेन अन्वेषणमकुर्वन् । तेषु कश्चित् स्थविरः नगरोपान्तवर्तिनः सरसस्तीरे समासीनं कमपि तापसवेशं पथिकमद्राक्षीत् । तापसश्च तमुद्दिग्नरूपं दृष्ट्वा वृत्तान्तमपृच्छत् । वृत्तेनोक्तं “वयं राजाज्ञया मृगयागतस्य तत्पितुः अन्वेषणार्थं नानाविधान् उपायान् चक्रम, परमकृतार्था एव । अकृतार्थाश्च अस्मान् समागतान् असौ प्राणदण्डेन योजयिष्यति” इति ।

तदाकर्ण्य स तापसस्तं स्थविरमब्रवीत् “तात ! समाश्वसिहि

गच्छ सत्वरं राजानं निवेदय. अस्ति कश्चित्तापस एतद्वृत्तान्त-
प्रणिधाननिपुणः” इति तदाकर्ण्य तेन वृद्धेन हर्षोत्फुल्लचित्तेन
सत्वरं राजसदनमध्येत्य राजाभिदधे “देव ! अद्य दिवसावसान-
समये मया कश्चित्तापसो दृष्टः । स तु मामलब्धराजवृत्तान्तं
विषादपूर्णमालोक्य कृपया श्रुतसर्ववृत्तान्तः नय मां राजसन्नि-
धिम् अहमेतद्वृत्तान्तवर्णने शक्तः,” इत्याचष्ट । तच्छ्रुत्वा अहं
सत्वरमेव देवपादमूलमागतः, “परं देवः प्रमाणम्” इति, ततश्च
राज्ञा “शीघ्रमानय तं तापसम्” इत्युक्ते तेन अविलम्बितमेव
आनीतः स तापसः राजसमीपमगच्छत् । तमागतमभिप्रणम्य
समुचितासने समुपवेश्य “भगवन् ! तातवृत्तान्तनितान्तचिन्ता-
कुलतया अनया प्रभूतया राज्यश्रिया अपि निमेषमात्रमपि
न विश्रान्तिसुखं प्राप्नोमि, कं शरणं यामि इदानीमिति
चिन्तयन्नेव चिन्तामणिमिव भवन्तं समासादितवानस्मि”
इत्यवसितवचने एव नरपतौ स तापसः “स्वसमीहितं सिद्धमेव
अवेहि परश्वः सर्वमावेदयिष्यामि” इत्यभिधाय सरस्तटमगात्
राजा च अन्तःपुरम् ।

अथ तापसः केनापि उपायेन अयमर्थः शीघ्रं निर्णय इति
चिन्तयन् वीरसाधनं संस्मार । बद्धपरिकरश्च प्रातरुत्थाय तं
स्थविरं तदुपयोगिद्रव्यासादने न्ययोजयत् । स्वयञ्च श्मशाने
शूलारोपितं पुरुषमेकं संगृह्य सायं गङ्गाजलेन संस्त्राप्य चिता-
मेकामासिच्य तत्र कृतार्चनं विहितसिन्दूरतिलकं रक्तचन्दन-
चर्चितं रक्तकरवीरदामनिबद्धप्रत्यङ्गं सताम्बूलवदनम् उत्थानै
संस्थाप्य चरणयोर्हस्तयोः शिखायाञ्च तत्तन्मन्त्रैः पञ्चभिः
कीलकैः कीलयित्वा मत्स्यमांसाद्यनेकबलिपूजोपकरणानि
आसाद्य विस्त्रंसितचिकुरभारो वामकरकलितनरकपालमालः
कृतसिन्दूरतिलकः रक्तचन्दनकृतागुलेपनो रक्तपुष्पमालाविरा-

जितकण्ठनालः करतलकलितललितकरवालः ताम्बूलवदनः
 साञ्जननयनो दिग्वासाः तच्छ्रवद्दयबद्धवीरासनो दिग्बन्धात्म-
 रक्षादिकं विधाय विगतभीः दिक्षु विदिक्षु च क्षेत्रपालादिभ्यो
 बलेन विकीर्य तिरस्करिणीं नमस्कृत्य महाकालीं ध्यात्वा
 निशीथे मन्त्रमजपत् । ततश्च अनेकसिद्धिविधं सिधोरनाना-
 रूपभूतप्रेतपिशाचादीन् तत्तदुर्वलिभिः तत्तदुविद्याप्रभावैश्च
 निराकुर्वन् मन्त्रवर्णावलीपाठपरः सत्तसा यामिनौचरमयामे
 प्रचण्डमार्त्तण्डमण्डलमिव प्रबलवहलकालानलमिव तेजो-
 राशिम् अपश्यत् । ततश्च देवोपादपद्मनिबद्धचेतस्तया अविचलित-
 मतिः क्षणेन भ्रमदुश्चमरमन्दारदामनिबद्धकुटिलकुन्तलः
 बहुलरत्नराजिविराजितानेकरविसम्भारभासुरकुण्डलां गृहीत-
 दिव्यताम्बूलरागप्रतिफलनद्विगुणितरक्तिमारञ्जित-गण्डमण्डलां
 बालातपविडम्बिसिन्दूरभारललिततिलकां सस्मितवदनचन्द्रां
 देवीं भद्रकालीं ददर्श । दृष्ट्वा दण्डवत् प्रणम्य च तेन संस्तुता सा
 “वत्स ! परितुष्टाऽस्मि वरं वृणीष्व” इति तमवादीत् । ततस्तेन
 “मातः ! भूपर्तनन्दस्य किं वृत्तम् आचक्ष्व” इति वरं प्रार्थिता
 महादेवी समभाषत “भद्र ! अस्ति अत्र नगरोपान्तवर्त्ती पाताल-
 कन्दरो नाम महीधरः । तस्य दरीपरिसरे वटविटपिसविध-
 वर्त्तिन्या वाप्या जलान्तर्निहितशिलातलोत्थितश्लोकद्वयाभि-
 प्रायदत्तचित्तो महीपतिः अमात्येन शकटारेण महाशिला-
 निपातनेन व्यापादितस्तत्रैव अद्यापि तदीयसर्वाङ्गीणाभरणानि
 अस्थानि च सन्ति” इत्यभिधाय सद्यः तिरोदधे । अथ स तपस्वी
 तेन वृद्धेन सह सद्य एव राजसदनमयासीत्, अब्रवीच्च तं राजानं
 , “देव ! विदितं सर्वं देव्याः कृपया, परं न शक्नोमि निवेदयितुं,
 यतः स्वायत्तसिद्धयः परायत्तसिद्धयः उभयायत्तसिद्धयश्च राजानो
 भवन्ति, तेषु भवान् परायत्तसिद्धिः एवासि, अयञ्च वृत्तान्तः

सर्वोऽपि तं परमेवानुधावति” इति । ततश्च राज्ञा “स्वायत्तसिद्धिरेव
अस्मि इति निःसन्देहमवगच्छ” इत्यभिहितः स तापसः सर्वं
देव्युक्तं न्यवेदयत् । तदाकर्ण्य राजा अतिचमत्कृतः स्वाभर-
णानि रत्नानि च बहूनि तस्मै पुरस्कृत्य तं तापसं वृद्धसहितं
शिलामाभरणादिकञ्च आनेतुं प्राहिणोत् । तौ च परेद्युर्देव्युक्त-
वर्त्मना गत्वा तत्सर्वमादाय राज्ञे समर्प्य स्वावासमगच्छताम् ।
ततो नृपतिः तान्येव आभरणानि इति कञ्चु किवदनात् विज्ञाय
शिलातलोत्खितश्लोकद्वयार्थमवधार्य पितृशोभयायत्तमिद्धि-
त्वमवगम्य अमात्यशकटारेणैव इदमनुष्ठितमिति जानन्
शिलाम् आच्छाद्य वक्रनासादीन् आह्वय सर्वं तद्वृत्तान्त-
माख्याय शकटारं हन्तुमादिशत् । ततोऽमात्यशकटारम्
आह्वय तस्मै सर्वं तत्कृतमाख्याय कालकायनामानं भृत्यम्
आह्वय आज्ञापयत् “कालकाय ! अतिगहनम् एकं भूगृहं
विधाय सपुत्रकलत्रमेनं दुरात्मानं तस्मिन् निक्षिप्य अष्टाङ्गुल-
मितेन तद्द्वारेण पलपञ्चकमितान् पुराणचणकान् तन्मितञ्च
जलं प्रत्यहं दातव्यं यथा च तत्र न कोऽपि गच्छेत् तथा
विधातव्यञ्च” इति । कालकायश्च तथैव तत् सर्वमन्वतिष्ठत् ।

अथ राजा वक्रनासादिभिरेव राजकार्याणि अपश्यत् ।
शकटारस्तु तथाविधबन्धनागारनिक्षिप्तः नितरां दुःखितः
सङ्कटवर्मनिकटवर्मसुमतिमितगुप्तप्रकटारविकटाराख्यान् धृष्ट-
पुत्रान् अभोधत “पुत्राः ! समुत्पन्ने ईदृशे व्यसने स्फुरति कश्चि-
दुपायो येन प्रतिविधानं कर्तुं शक्यते” ? ततस्तेषु “कतिपय-
निमेषश्वासवतामस्माकं न स्फुरति कोऽपि उपायलेशः, किञ्च
तथाविधकृतातिपातकानां युक्तैव एतादृशी गतिः” इति वदन्
विकटारः समुत्पन्नमतिः सक्रोधश्च अब्रवीत् “आतरः ! आत्मत्राण-
परायणेन तातेन तादृशमकार्यमपि कृतं परं तत् तनयो राज्य-

प्रदानपरिपोषणादिना वर्धित इति कथं पातकिनो वयं किञ्च
छतन्नेन अमुना निरपराध वयमपि नीयामहेऽन्तकसदनं तदत्र
स्वस्वबुद्धिविभवेन प्रतिविधानं भावनौयमेव” इति । ततः शकटारो
विकटारमेव प्रतिविधानक्षमं विधाय तान् चणकान् तज्जलञ्च
तज्जीवनाय एव प्रकल्प्य स्वयं सपुत्रकलत्रः क्रमेण प्राणान्
जहौ । विकटारस्तु राजापकारचिन्तनावगणितशोकः कथञ्चित्
तावन्मात्रवृत्तिः कालमत्यवाहयत् ।

एकदा राजा ‘का गतिरिदानीं शकटारस्य ?’ इति काल-
कायमपृच्छत् । तेन च कालकायेन “देव ! तावन्मात्राः चणकाः
तज्जलञ्च मया तेन रन्ध्रेण दीयते इति एतावन्मात्रं ज्ञायते
नान्यत्” इति निवेदितम् । ततो नृपतिना भूगृहद्वारमुद्घात्य
‘कोऽत्र जीवति इति अवधार्यताम्’ ? इति समादिष्टः कालकायः ।
सर्वाणि मृतकास्थीनि इतस्ततो दृष्ट्वा अस्थिचर्मवशेषं विकटा-
रञ्च “देव ! सर्व एव मृताः परमेकोऽस्थिचर्मशेषो हृतनिमेषः
निष्वासोपलब्धजीवनो बालस्तिष्ठति” इति न्यवेदयत् । तदाकस्मिन्
राजा सञ्जातकृपः तं बालकमानाय्य बन्धनात्, जीवनमात्रमर्धं
तदुर्थम् आग्रापयत् । स च तेनैव अन्वेन खगृहे स्थितः
कालं निनाय ।

अत्रान्तरे मन्त्रिराक्षसो व्यचिन्तयत्—

“किं देशान्तरलब्धवैभवचयैः सर्वाधिकैः सर्वदा
यत्रात्यन्तिकवात्समित्रसुहृदां दृष्टिर्न सञ्जायते ।

किं वानेन महत्तरेण महसा तत्राधिकारेण वा
यत्र हे पिजनस्य कापि निवृत्तिः कर्तुं न वा शक्यते ॥

भिष्ठाटनादिल्लेशविशेषकृशतरदेहदाहजनितबन्धवैरः सकल-
सम्पत्तिभोगयोग्य-राजशरीरसंवाससंस्थापनाङ्गोपकारानभिष्टो

राजा तन्मतवर्त्ती शकटारस निधनमगात् । तत्तनयश्च सद-
 यधत्वा नन्दः सर्वामपि महीं स्ववशं कर्तुकामः सदृशरूप-
 ममात्यं वृणयते । तदस्मात् निष्क्रम्य सकलसुहृदरशिरो-
 मण्डिचन्दनदासश्चकटदासाद्यधिष्ठितं कुसुमपुरमेव समाश्रय-
 णीयम्” इति विविच्य पर्वतेश्वरमनुमान्य कुसुमपुरमगात् ।
 ततश्च नन्देन अमात्यराक्षसमागतं विज्ञाय ‘पैतृकोऽयममात्य-
 वर्त्यः’ इति तं प्रधानामात्यपदवीमध्वारोहयत् । स च यद्योचितं
 सर्वं राजकार्यमकरोत् । विकटारसु तादृशं महाप्रभाव-
 शालिनं मन्त्रिराक्षसमेव भृशमुपचचार । तदुपचारेण अति-
 प्रीतो राक्षसस्तस्मै पारितोषिकं किञ्चित् दातुमैच्छत् । स च
 “अमात्य ! नाहं पारितोषिकार्थी, राजसंसारे सर्वमेव त्वदधीनं
 तदहमेकमधिकारं लब्धुमिच्छामि” इति व्यज्ज्ञापयत् । अमात्य-
 राक्षसश्च ‘तस्मै एकमधिकारं दास्ते’ इति प्रतिश्रुत्याव ।

एकदा राज्ञः पितृश्राद्धदिनमागतं दृष्ट्वा मन्त्रिराक्षसस्तं
 श्राद्धभोक्तृब्राह्मणनिमन्त्रणार्थं न्ययोजयत् । विकटारसु ‘तथेति
 मन्त्रिण आदेशं शिरसा आदाय’ ‘समयोऽयमस्मत्प्रतिहिंसायाः’
 इत्यवधार्य तुरगाधिरुद्धः समस्तात् तादृशं विप्रमन्त्रिष्यन्
 प्रान्तरदेशे दीर्घदद्गुनिहततेजसम् अशीतिवर्षदेशीयं कराल-
 कुटिलविरलदशनं भ्रूकुटिकेशनिषेवितपिङ्गलनयनं प्रहृष्टमश्रु-
 विकटवदनं पिङ्गलोर्ध्वकेशं कुक्षितवेशमतिकुक्षितरूपं कुशोन्मूल-
 नाय तन्मूर्तेषु मन्त्रिकप्रक्षेपणव्यग्रकरं कामपि तापसम् अद्रा-
 चीत् । दृष्ट्वा च तं प्रायेण अयं महत्तरोऽद्योक्तभागिव
 लक्ष्यते इत्यवधार्य तुरङ्गादवदन् प्रणम्य कृतान्तलिः अभषत
 “भयवन्त ! के यूयं किमभिधानं श्रीमतां, कथञ्च एतस्मिन्
 कात्यायनदेशे तीक्ष्णपद्मापति मध्वाक्षसमसे किमिदमनुवीर्यते,
 यदि न रक्षसं शोभुमिच्छामि” तदाकस्मै स तापसः “किञ्च-

• जैन कार्यप्रतिबन्धिना आलापेन' इति वदन् अपि पुनः पुनस्ते-
नोपरुध्यमानः करिष्य कुशोन्मूलनं कुर्वन् एव भ्रमवती "ब्राह्मणो-
ऽहं विष्णुगुप्तो नाम शिवगुप्ततनयः, एकदा मे तातः स्नातुं भागी-
रथीतीरं गच्छन् कुशाङ्कुरविह्वलचरणस्तज्जनितक्षतवेदनयैव पर-
लोकमगात् । अत इमे कुशा मच्छन् एव इति एतान् उन्मू-
लयितुम् एतन्मूलेषु माचिकं प्रक्षिपामि, येन तदाकृष्टाभिः
पिपीलिकाभिः एतन्मूलपर्यन्तध्वंसः कर्तव्यः इत्यं क्रमेण
अखिलां महीं निष्कुशां करिष्यामि इति सङ्कल्पवशात् एतद-
नुष्ठायते" इति । विकटारः तदाकर्ण्य "यदि अनेन सह कथ-
मपि राज्ञो विरोधः स्यात् तदा अनेन राजा समूलम् उन्मूल-
नीय एव, सम्भाव्यते च एतादृशेन कुरूपेण दृष्टेन एव राज्ञः
कोपः । कुपितस्त्वेन यथोचितमवमं स्यते, तर्हि मम इष्टसिद्धिः
अवश्यम्भाविनी" इति निश्चित्य तम् अवोचत् "ब्रह्मन् ! भविता
किल श्वः कुसुमपुराधिराजस्य नन्दस्य पैलकं कृत्यं, तत् भवन्त-
महं निमन्त्रयामि तत्र भोक्तुम् ।" अथ तापसः तादृशनिमन्त्रणे-
प्रत्यख्यानम् अनुचितं मन्वानः "किमिदमस्मत्कार्यविघ्नम्
उत्पादयसि इति विरक्त इव, भवतु आह्नसमय एव अहं गमि-
ष्यामि, न पूर्वं न वा गमनात् परं क्षणविलम्बमपि सहिष्ये" इति
आख्याय विरराम । विकटारस्तु तथेति तं प्रणम्य प्रजवित-
तुरगः कुसुमपुरम् अगात्, न्यवेदयञ्च मन्त्रिणे राज्ञसाय
ब्राह्मणो निमन्त्रित इति ।

ततश्च निर्धारिते दिवसे मध्याह्नसमये सुसज्जिताह्नवेलायां
समागतं विष्णुगुप्तं योग्यासने समुपवेश्य विकटारः परावर्त्तत ।
राजा तु अन्तःपुरात् कृतनित्यक्रियः समागत्य आह्नमण्डपे
सहसा तदाविधं विकटाकारं ब्राह्मणं आह्नभोक्तुः आसने समुप-
विष्टम् आलोक्य सञ्ज्ञातरोधः "नास्ति किं क्षितितले कश्चिद्

ब्राह्मणः, येन ईदृशोऽत्र आनीतः, अपसार्यताम् एष विरूपः
 नाहम् एनं आद्यभोक्तारं कर्तुम् इच्छामि” इति उच्चैः
 अभ्राष्ट । तदाकर्ण्य विष्णुगुप्तः प्रलयकाल इव क्रोधप्रव्वलितः
 सहसा आसनात् उत्याय भूमौ पादम् आहत्य “धिङ्मूर्ख
 राजापसद ! न जानासि माम्, अनुभव इदानीमविनयस्य
 फलम् । शृण्वन्तु सर्वे ।—

मध्येऽस्मिन् निलये हि सर्वविदुषां मूर्धाभिषिक्तस्य मे
 यत्नासीदवमानना तदधुना स्तोमं कुशानामिव ।

यावन्नन्दकुलं कलङ्कमलिनं नोन्मूलये मूलतः

तावत् श्रीशिवगुप्तलालिततनुर्बभ्रामि नाहं शिखाम् ॥”

इति अभिधाय अस्ति कश्चिदत्र य एतत्प्राञ्चराञ्चकामः
 समायातु मया सह इति वदन् राजसदनात् उपावर्त्तत ।
 तस्मिन् समये चन्द्रगुप्तो नाम अस्य राज्ञः पितुर्दासीपुत्रः
 मनसि व्यचिन्तयत्, “सति नन्दान्दये न कथमपि मम राज्य-
 स्थाभसम्भवः कदाचिद्, यदि देवादस्य महातेजसो ब्राह्मणस्य
 प्रसादात् आसाद्यते राज्यं तन्नहत् प्रयोजनं सेव्यति,
 असिद्धार्यचेत् अन्यत्रापि स्थित्वा कथमपि कालं क्षपयिष्यामि,
 तदनेन सह एव गमनम् उचितं मे” इति विचार्य तं ब्राह्मण-
 मन्वगात् । भद्रभट-पुरुषदत्त-हिङ्गुरात-बलगुप्त-राजसेन-भागु-
 रायण-रोहिताक्ष-विजयवर्माणश्च तदनुचराः तमन्वगच्छन् ।
 विष्णुगुप्तः तैः अनुगम्यमानो गङ्गामुत्तीर्य व्यचिन्तयत् ।—

“उचितमनुचितं वा कुर्वता कार्य्यजातं

परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन ।

अतिरभसकृतानां कर्मणामासमाप्तेः

भवति हृदयदाहो शल्यतुल्यो विपाकः ॥

कथमेतत् कार्य्यं सेव्यति अथवा असमनया चिन्तया ?—

यतः,—हस्ती स्थूलतरः स चाङ्गुश्वशः किं हस्तितुष्योऽङ्गुशः ?
 दीपे प्रज्वलिते विनश्यति तमः किं दीपमात्रं तमः ?
 वज्रेणाभिहताः पतन्ति गिरयः किं वज्रतुष्यो गिरिः ?
 बुद्धिर्यस्य गरीयसी स बलवान् स्थूलेषु कः प्रत्ययः ? ॥
 कोऽहं की देशकालौ समविषमगुणाः केऽरयः के स्वपक्षाः
 कुत्रेमे कार्ययोगाः रिपुसमसुहृदां कौटुशः शक्तिसारः ।
 सम्पत्तौ कोऽथ बन्धुः प्रतिहतवचनस्योत्तरं किनु मे स्यात्
 इत्येवं कार्यसिद्धाववहितमनसो नावहास्या भवन्ति ॥

“किञ्च सहायबलेनैव सुबुद्धिरपि रामो दशाननं जित्वा
 तदनुजाय सेवासन्तुष्टो लङ्काराज्यमदात्” इति सहायान्वेषणं
 प्रागेव कर्त्तव्यम् । तदिदानीं मन्त्रिणा राज्ञसेन परित्यक्तं
 पर्वतेश्वरमेव मत्प्रणीतनीतिशास्त्रप्रदर्शनेन स्वायत्तं करोमि,
 स च राज्यार्द्धलाभप्रोत्साहितो मया अवश्यमेव साहाय्यं करि-
 श्यति” इति विचार्य पर्वतेश्वरसकाशम् अगच्छत् । अस्मिन् एव
 क्षणे विष्णुशर्मा निजसुहृदं जीवसिद्धिनामकं क्षपणकवेशं
 विधाय ज्योतिर्विद्याबलेन अमात्यराज्ञसेन सह कृतमैत्रीकं
 कुसुमपुरम् एव समीहितसिद्धये प्राहिणोत् । न्ययोजयञ्च
 सिद्धार्थकं नाम पुरुषं शकटदासेन कृताकृतिममैत्र्यं तदन्तिक
 एव स्थातुम् । स्वयञ्च ‘पर्वतेश्वरे राज्यार्द्धं दास्यामि’ इति प्रलोभ्य
 तदीयबलसमुदायपरिहृतः कुसुमपुरम् उपरोडुम् उदचलत् ।
 तस्मिंश्च अवसरे भागुरायणो विष्णुगुप्तेन मन्त्रितो मलयकेतुना
 पर्वतेश्वरपुत्रेण मैत्रीमकरोत् । भद्रभटादयश्च मलयकेतोः
 कुमारसेवकेन शिखरसेनेन कृतमैत्रीका आसन् ।

ततश्च चाणक्षमतिपरिगृहीतशक्यवनकिरातकाम्बोजपा-
 रसौकप्रभृतिप्रबलतरसैन्यसमन्वितपर्वतेश्वरसैन्यपरिहृतचन्द्रगुप्तेन
 सहसोपबृष्टं कुसुमपुरमवलोक्य राजा “समयोऽयमस्मत्कर-

कलितकरबालस्य” इति विचिन्त्य पितृव्यपुत्रं सर्वार्थसिद्धिं
 मन्त्रिणं राक्षसञ्च दुर्गरक्षणाय नियुज्य भ्रातृगणैः सैनिकैश्च परि-
 हृतः शत्रुसैन्यं विवेश । महति च तस्मिन् सम्पराये प्रवर्त्तमाने
 राजा सानुजः क्रमेण शस्त्रनिहतः क्षितितलशायी अभवत् ।
 चन्द्रगुप्तश्च जयध्वनिसम्प्रहृष्टः कुसुमपुरम् अतितरां करोध ।
 ततश्च सर्वार्थसिद्धिः तादृशोपरोधेन पौरजनदुःखातिरेकं सोढु-
 मशक्तुवन् स्वकुलक्षयश्च चिन्तयन् निर्विषहृदयः केनापि
 मार्गेण निशीथे तपोवनाय पलायाञ्चक्रे । मन्त्री राक्षसस्तु चन्द्र-
 गुप्तद्वेषात् स्वामिवंशनाशाच्च नितरां व्यथितः मुहुरिदं चन्दन-
 दासे पुत्रकलत्रादिकं न्यासीकृत्य सुरङ्गया कथञ्चित् नगरात्
 निःसृत्य सर्वराज्यप्रदानप्रतिज्ञया पर्वतेश्वरेण सन्धाय चन्द्रगुप्त-
 विनाशार्थं विषकन्याकां निर्माय जीवसिद्धिचपणकहस्तेन चन्द्र-
 गुप्तसकाशं प्राहिणोत् । ततः चाणक्यः चपणकाद् विष-
 कन्याम् आदाय “अनया कन्यया विलासी पर्वतेश्वर एव प्रथमं
 तोषणीयः” इति चन्द्रगुप्तम् आभाष्य तां तस्मै प्रादात् । तत्-
 सम्भोगेन च गतप्राणं पर्वतेश्वरं दृष्ट्वा “प्रतिश्रुतार्द्धराज्यदान-
 भौत्या चाणक्येन ते पिता घातितः त्वामपि समये को वेद किं
 करिष्यति” इति रहसि व्रासयित्वा भागुरायणेन अपवाहितो
 मलयकेतुः पर्वतेश्वरपुत्रः । ततश्च बहुभिः उपायैः चन्द्रगुप्ताय
 राज्यं दत्त्वा तत् स्थिरीकरणाय मन्त्रिणं राक्षसमुपसंगृहीतुं
 तथा घटनां कर्तुं सुपक्रान्तवांश्चाणक्य इति ।

अन्यविधा च शास्त्रायायिका ।

ग्रामन् नन्दा नाम केचिद् भूमिपतयः । तेषु ज्येष्ठ उग्र-
 धन्वाख्यो नन्दो महीम् अशासत् । वक्रनासादयः कुलामात्याः

तस्यासन्, तेषु राज्यसो नाम भूसुरो विख्यातपौरुषो दण्डनीति-
प्रवीणः षाड्गुण्यप्रविभागवित् शुचिः शूरवरो नृपप्रियः
राज्यधरामवहत् । अस्य राज्यं ज्येष्ठा महिषी सुनन्दा नाम
आसीत् । मुरानान्नी वृषली तु शीललावण्यसम्पदा प्रिया अभ-
वत् । एकदा नृपतिः तपोधनमेकं गृहमागतं सभार्यः समु-
पाचरत् भक्तिनम्रः । नृपतिः तस्य पूजितस्य अतिथेस्तापसस्य
पादोदकविन्दुभिः पत्न्यै उच्चाम्बभूव । तेषाञ्च पादोदकविन्दूनां
नव ज्येष्ठाय महिष्याः शिरसि, अपतत् कनिष्ठायाम् मुरायाः
शिरसि एकः । सा च मुरा तं विन्दुं सादरं भक्तिप्रवणा अभ्य-
हीत् । तस्याञ्च तादृशीं भक्तिमवलोक्य तापसोऽतितरां प्रस-
साद । तत् प्रसादाञ्च सा मौर्यार्थं गुणवत्तरं सुतमसूत ।
सुनन्दा तु बहुगर्भयुक्तां मांसपेशीं प्रसूतवती । अस्याञ्च स्थितान्
नवसंस्थकान् गर्भान् राज्यसस्तैलद्रोणीषु निक्षिप्य यत्नेन अपु-
षत् । ततस्ते क्रमेण परिवर्द्धमाना नव वीरा अभवन्, पित्रा
च स्वेनैव नाम्ना नन्दा इति व्यपदिष्टाश्च । वृद्धो महोपतिः
तेषु नवसु राज्यं समासज्य महामतिं मौर्यञ्च सैन्यपत्ये नियुज्य
देवत्वमगात् । मौर्यस्य तु चन्द्रगुप्तप्रमुखाः शतं सुता आसन् ।
ते च नन्दा दुरात्मानः सेव्याः तं सपुत्रम् अन्तर्भूमिगृहम-
वासयन् ।

एकदा सिंहलेश्वरः पञ्जरबध्ने मधूच्छिष्टमयं सिंहमेकं
जीवन्तमिव विधाय “यो द्रावयेदिमं क्रूरं सत्त्वं पञ्जरस्थमेव
अपि तादृशः कोऽपि सुमतिर्युष्माकमस्ति” इति सन्दिश्य नन्देभ्यः
प्राहिणोत् । तेषु च किंकर्त्तव्यविमूढेषु स्थितेषु मेधावी चन्द्र-
गुप्त एव प्रतप्तायःशलाकया तं पञ्जरस्थमेव व्यलापयत् । ततश्च
सर्वे तस्य तादृशं बुद्धिकौशलं प्रेक्ष्य विस्मितास्तं जिघांसितमपि
नन्दा अन्तर्भूमिगृहात् उत्तारयामासुः । न असहन्त तम्

भाजानुलम्बितबाहुं राजलक्षणयुतम् औदार्यशौर्यगाभीर्यवन्तं
 विनीतं चन्द्रगुप्तम् । न्ययोजयन्त च देवपैतृके कर्मणि । स तु
 कथमपि कालं प्रतीक्षमाणः तेषाम् अपचिकीर्षया कञ्चित्
 अतिक्रोपनं कुशोन्मूलनार्थं कृतोद्यमं विष्णुगुप्तनामानं चणक-
 नन्दनं दण्डनीतिविशारदं विप्रं शरणमयासीत् । अभयञ्च
 गुणातिशयात् अस्य अतिप्रियः । स तु एकदा नन्दानां पैतृके
 कृत्ये निमग्नितः कुरुपतया तैः अवमानितोऽग्रासनात् आवि-
 तस्य क्रोधात् पाणिना शिखाम् उन्मुच्य नन्दवंशदिधक्षया “एतान्
 दर्पाभ्यान् नन्दान् अनुन्मूल्य नाहं शिखां बध्नामि” इति तीव्राम्
 प्रतिज्ञाम् आरुह्य शरणागतं चन्द्रगुप्तं “तुभ्यमहं राज्यमेतद्
 दास्यामि” इति समाश्वास्य पुरात् निर्ययौ । चन्द्रगुप्तस्य स्वनि-
 श्चभयाकुलः सद्य एव नगरात् निर्गत्य तं कौटिल्यम् उपाश्रयत् ।
 स च चन्द्रगुप्तम् आदाय विष्णुशर्माणं स्वमितं क्षपणकवेशं विधाय
 तेनैव उपायेन राक्षसादीन् अमात्यान् वञ्चयन् नन्दराज्याह-
 प्रदानपणेन महाबलं श्लेच्छराजसहितं पर्वतेश्वरं समुत्थमप्य-
 कुसुमपुरम् अवारुणत् । नन्दाः सर्वे राक्षसमतिपरिगृहीताः
 युद्धाय एव सुसंरम्भाः क्रमेण क्षोरे सम्प्रहारे चन्द्रगुप्तबलैः
 निहताः । राक्षसस्तु तथाविधस्वामिवंशविनाशजनितरीष-
 च्छन्ना चन्द्रगुप्तं हन्तुं विविधान् उपायान् अकरोत् । सर्वार्थ-
 सिद्धिर्नाम नन्दानां पिढव्यतनयः तादृशं पौराणामुपरि वर्त्त-
 मानम् अवरोधदुःखम् असहमानः शर्वर्यां सुरङ्गया अपमृत्यु
 वनमभ्यगात् ।

अथ मन्त्री राक्षसः स्वपुत्रकलत्रं सुहृत्तमे चन्दनदासे न्यस्य
 सुरङ्गया अपमृत्यु चन्द्रगुप्तनिधनाय क्षपणकद्वारेण विषकन्यां
 प्राहिषीत् । चाणक्यस्तु कूटमतिः तया एव विषकन्यायां
 अर्क्षराज्यहर्तारं पर्वतेश्वरं विनाश्य स्वानुचरैः भागुरायणादिभिः

भीषयित्वा पुरात् पर्वतेश्वरपुत्रं मलयकेतुं निरकाशयत् ।
 राक्षससु पुनः अराजकं नन्दानुरक्तपौराख्यं कुसुमपुरं प्रविशन्तं
 चन्द्रगुप्तं हन्तुं रहसि सुहृदो दाक्षवर्मादीन् कूटयन्त्रादियोज-
 नाय व्यवस्थापयत् । कौटिल्यसु स्वबुद्ध्या सर्वं तत् रिपुकल्पि-
 तम् अवबुध्य तत्तत्कूटयन्त्रादिभिः राक्षसपक्षीयान् एव तान्
 पर्वतेश्वरभ्रातरश्च वैरोधकं पर्वतेश्वरबचोत्पन्नस्य अयशसः
 क्षालनार्थम् अर्द्धराज्यदानप्रलोभितं घातयामास । सर्वार्थ-
 सिद्धिञ्च तपोवनस्थितं चारेण निहत्य चन्द्रगुप्तं नन्दराज्ये
 अभ्यषेचयत् । ततो राक्षसः किंकर्तव्यविमूढः शोचन् मलयकेतुं
 पर्वतकपुत्रम् अभ्येत्य प्रोत्साहयन् अब्रवीत् ‘‘राजपुत्र ! अहम्
 भारुडमूलं मौर्यं द्राक् निपात्य स्वामिनां स्वर्गवासिनामानृक्षं
 गमिष्यामि, सर्वे पौरा अस्मात्पक्षीया जायन्ति तत् सर्वप्रयत्नेन
 तव हितार्थं यतिष्ये, सकौटिल्यं चन्द्रगुप्तं हत्वा तुभ्यं राज्यं
 दास्यामि एव । मौर्यराज्यार्द्धहारी ते पिता चाणक्येन विष-
 कन्यया घातितः तस्मात् सर्वथा नृशंसमेनं येन केनापि प्रकारेण
 अहि, त्वयि सर्वं राज्यं समासज्य स्वामिकुलानामानृक्षं
 लप्सेय ।’’ इत्यं मलयकेतुं प्रोत्साह्य सोऽस्मात्प्रवर्त्यः विविधान्
 उपायान् शत्रुजयाय अकल्पयत्, परं दैवप्रातिकूल्यात् सर्व एव
 तत्प्रयासो विफलो जातः । परिशेषे तु स्वयमेव शत्रुवशो-
 ऽभवत् ।

इति श्रीमज्जीवानन्द विद्यासागर-भट्टाचार्यसङ्कलिता

मुद्राराक्षसपूर्वपौठिका समाप्ता ।

अपि च । (ख)

पादस्याविर्भवन्तीमवनतिमवने रक्षतः खैरपातैः
 सङ्कोचेनैव दोष्णां मुहुरभिनयतः सर्वलोकातिगानाम् ।
 दृष्टिं लक्ष्येषु नोग्रां ज्वलनकणमुचं बध्नतो दाह्यभीतेः
 इत्याधारानुरोधाच्चिपुरविजयिनः पातु वो दुःखनृत्यम् ॥२॥

कस्य हेतोः कथं विवृतम् ? इति द्वितीयोत्तरम् । कस्येत्यत्र “षष्ठी हेतुप्रयोगे” इति षष्ठी । नारो तव शिरसि स्थितां स्त्रियं पृच्छामि, तद्विषयको मे प्रश्नः ; इन्दुं चन्द्रं न पृच्छामि ? इति तृतीयः प्रश्नः । यदि इन्दुः प्रमार्थं महाकादिति शेषः, न तदा विजया तव एव सहचरौ कथयतु इति तृतीयोत्तरम् । इति एवप्रकारेण देव्याः सकाशात्, देव्ये इति पाठान्तरम् एव साधु । मुरसरितं गङ्गां निज्जितं गोपितम् इच्छोः अभिलषतः विभोः इरस्य शठ्यं चातरी वः युष्मान् रङ्गस्थानिति शेषः, अस्यात् पायात् । अत्र शिराधारणेनातिप्रकटितस्य मुरसिद्रूपस्य वस्तुनः शशिकलादर्शनादिदर्शनच्छन्नं गोपनात् व्याजोक्तिरङ्गहारः “व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्दिष्टस्यापि वस्तुनः ।” इति दर्पणोक्तलक्षणात् । स्रग्धराव्रतं, “स्रग्धरीनां अयेष विमुनियतियुता स्रग्धरा कौन्तिनेयम्” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

(ख) त्रिविधताया अपटपात्मकनान्द्र्या अपर्यवसानं सूचयन् द्वितीयश्लोकमवतारयति अपि चेति ।

पादस्येति ।—पादस्य चरणस्य जात्या निर्देशात् पादशौरित्यर्थः, खैरपातैः दृष्टेष्टं विक्षेपणैः आविर्भवन्तीम् उत्पद्यमानांम् अवनेः पृष्ठस्थाः अवनतिम् अनोगतिं रक्षतः निवारयतः अवनेः भुमिः अवनतिभयेन मन्दं मन्दं पादविक्षेपं कुर्वतः, सर्वलोकातिगानाम् अतिदीर्घतया अतिक्रान्तभुवनत्रयाणां दाष्णां मुजानां सङ्कोचेन यथेष्टप्रसारणाभावात् कुण्डनेनैव मुहुः बारवारम् अभिनयतः रमादिव्यञ्जनार्थं हस्तपादादिविक्षेपं कुर्वतः, दाह्यभीतेः भक्ष्योत्कर्षणशक्त्या लक्ष्येषु दृष्टिविषयेषु ज्वलनकणमुचम् अग्निं लज्जवन्विषीम् अत एव उग्रां दाक्षणां दृष्टिं तृतीयेनैव न बध्नतः न क्षिपतः त्रिपुरविजयिनः त्रिपुरासुरं जित्वा सानन्दस्येति यावत्, सानन्दकाले एव मृत्युर्न इति भावः । इरस्य आधारानुरोधात् आधारस्य पादविक्षेपादीनामाश्रयस्य पृथिव्यादेरनुरोधात् ध्वंसो माभूदित्यभिप्रायान् इति पूर्वोक्तार्थं दुःखनृत्यं कुण्डितनर्तनं वो युष्मान् सभासद इति शेषः, पातु इत्यतः । अत्रापि स्रग्धराव्रतम् ॥ २ ॥

नान्द्यन्ते—

सूत्रधारः । (ग) अलमतिप्रसङ्गेन । आज्ञापितोऽस्मि परिषदा, यथा अद्य सामन्तवटेश्वरदत्तपौत्रस्य महाराजपदभाक्-पृथुसूनोः कवेः विशाखदत्तस्य (घ) कृतिः मुद्राराक्षसं (ङ) नाम नाटकं (च) नाटयितव्यमिति । यत् सत्यं काव्यविशेष-वेदिन्यां परिषदि प्रयुञ्जानस्य (छ) ममापि चेतसि सुमहान् परितोषः प्रादुर्भवति ।

* (ग) नान्द्यन्ते सूत्रधार इति नाम्ना अत्र अष्टपादात्मिकाया उक्तरूपाशीर्वाङ्-रूपाया अन्ते अवसन्ति सूत्रधारः तद्व्याख्यः प्रधानमटः । “नाट्योपकरणादीनि सूत्र-मित्यभिधीयते । सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारी निगद्यते” ॥ इति खल्लघात्, कथयतीति पदम् अध्याहार्यम् । एवं सर्वम् ।

(घ) तस्य च नाटकतत्कर्त्तादीनां कौत्सनस्य अवश्यकत्वं व्यत्वात् तदाह— आज्ञापित इति । परिषदा गोष्ठा तद्वर्त्तिसभ्यजनेन इत्याशयः । नाटककर्त्ता कविर्विशाखदत्तः । यद्य सामन्तस्य अधिराजोपाधिकस्य वटेश्वरदत्तस्य पौत्रः, महाराजोपाधिकस्य पृथोः पुत्रः । विशाखदत्तस्य इत्यत्र विशाखदेवस्य इति पाठान्तरम् ।

(ङ) मुद्राराक्षसं मुद्रापरिग्रहीतः राक्षसोऽवेति मन्त्रपदलोपो बहुव्रीहिः । “तद्विहितं कृतं यन्मः” इत्यणन्त्यात् नपुंसकत्वम् ।

(च) नाटकमिति । नाटकं वक्ष्यमाणलक्षणं नाट्येन प्रयोज्यं दृश्यकाव्य-मित्यर्थः । तदुक्तम् ।—

“नाटकं ख्यातवत् स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।

प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धौरोदात्तः प्रतापवान् ॥

दिव्योऽथ दिव्याक्लिप्थो वा गुणवान् नायको मतः ।

एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ॥”

(छ) अस्मात्कृताभिनयदर्शनेन सभासदः दृश्यन्ति अस्माकञ्च महानामन्दो भवति इति यत् तत् सत्यमेव इत्यभिप्रायेण उक्तं यत् सत्यमिति । काव्यविशेषवेदिन्यां काव्यस्य विशेषः उत्कर्षोपकर्षाभायको गुणः तद्वेदिन्यां तज्ज्ञाने निपुणत्वां परिषदि सभायां प्रयुञ्जानस्य नाट्येन अभिनयतः ।

चीयते वालिशस्यापि सत्क्षेत्रपतिता कृषिः ।

न शालेः स्तम्भकरिता वभुगुणमपेक्षते ॥ ३ ॥

तत् यावत् इदानीं गृहं गत्वा गृहिणीम् आह्वय गृहजनिन सह सङ्गीतकम् अनुतिष्ठामि । [परिक्रम्य अवलोक्य च] । इमे नो गृहाः, तत् यावत् प्रविशामि । [नाय्येन प्रविश्य अवलोक्य च] । अये ! तत् किमिदमभ्यदृष्टेषु महोत्सव इव दृश्यते ? स्वस्व-
कर्मणि अधिकतरं अभियुक्तः (ज) परिजनः । तथाहि,—

वहति जलमियं पिनष्टि गन्धान्

इयमियमुदग्रथत स्त्रजो विचिताः ।

मुसलमिदम् इयञ्च पातकाले

मुहुरनुयाति कलेन हुङ्गुतेन ॥ ४ ॥

‘चीयते’ इति । वालिशस्यापि अशस्यापे कृषिः सत्क्षेत्रपतिता, सति क्षेत्रे उत्कृष्ट-
भूमौ सर्वरायां भूमीत्यर्थः, पतिता कृता मती चीयते फलाधिक्यदायितया स्वयमेव वडति
कलातिशयसत्पादयतीति यावत् । “चीयते” इति कर्मकर्त्तृ लिट् । तथाहि शालेः
धान्यस्य स्तम्भकरिता पुष्कलता प्राप्स्यतीत्यर्थः वतुः बीजरोपकस्य कर्षकस्य गुणं अभि-
ज्ञतादिकं न अपेक्षते न आकाङ्क्षतीत्यर्थः । अप्र विशेषेण सामान्यसमर्थेन रूपोऽर्थान्तर-
न्यासोलङ्कारः । तल्लक्षणं यथा—“सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यस्य
कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते” ॥ इति । अनुष्टुप् वसतिदम् ॥ ३ ॥

(ज) तदथावदिति ।—गृहजनेन गृहिण्या इत्यर्थः “न गृहं गृहमित्याह-
गृहिणी गृहमुच्यते” इति स्मृतिवचनात् । नटिन कर्त्तव्याभिनयेन । अभियुक्तः
अभिनिविष्टः अभिरत इति यावत् ।

अभिशीगप्रकारमाह वहतीति ।—उदग्रथने यथाति । पातकाले कलत्रार्थं धान्या-
द्युपरि मुसलक्षेपकाले, मुसलं मुसलपातजडमित्यर्थः । कलेन मुद्राङ्गुटेन अनु-
याति अनुकरोति । पुष्पितायावत्तम् “अनुजि न-युगर्फतो यकारो युजि तु न-जौ
करमात्र पुष्पिताया” इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

भवतु कुटुम्बिनीम् आह्वय पृच्छामि । [नेपथ्याभिमुख-
मवलोक्य ।] (भ)

गुणवति ! उपायनिलये ! स्थितिहेतो ! साधिके ! त्रिवर्गस्य ।

मद्भवननीतिविद्ये ! कार्यात् आर्य्ये ! द्रुतमुपैहि ॥ ५ ॥

[प्रविश्य नटी ।] अज्जउत्त ! इअह्मि अस्याणिओएण मं
अणुगेह्हुदु अज्जो । (१)

सूत्र । आर्य्ये ! तिष्ठतु तावत् आज्ञानियोगः, कथय
किमद्य भवत्या भगवतां ब्राह्मणानाम् उपनिमन्त्रणेन एतत्
कुटुम्बकम् अनुगृहीतम्, अथ वा अभिमता (ज) भवनम्
अतिथयः प्राप्ता, यत् एषः पाकविशेषारम्भः ।

नटी । अज्ज ! अज्ज आमन्तिदा मए भअवन्तो बह्मणा । (२)

सूत्र । कथय कस्मिन्निमित्ते ?

(१) आर्य्यपुत्र ! इयमस्मि आज्ञानियोगेन मामनुगृह्णातु आर्य्ये ।

(२) आर्य्ये ! अद्य आमन्त्रिता मया भगवन्तो ब्राह्मणाः ।

(भ) भवतु यदिति शेषः । कुटुम्बिनीं गृहिणीं, नेपथ्याभिमुखं नेपथ्यस्य नाट्य-
शालायाः सज्जागृहस्यति यावत्, अभिमुखं समुखम् ।

गुणवति इति ।—उपायानां संसारसाधनीभूतव्यापाराणां निलये ! आश्रयभूते
इत्यर्थः ; निलयशब्दस्य अत्रप्रत्ययान्तत्वात् नियतलिङ्गता । स्थितिहेतो ! स्थितेः
लोकयावायाः हेतो साधयितुं ! त्रिवर्गस्य त्रयणां धर्मार्थकामानां सांसारिकव्यापाराणां
पुरुषार्थानां साधिके । सम्पादिके । मद्भवननीतिविद्ये ! मम भवन मद्भवनं तव या
नीतिः इतिकर्तव्यता तस्या विद्येव तत्सम्बन्धी, उपदेष्टु इति यावत्, आर्य्ये ! मान्ये !
साधुशीले ! वा । कार्यात् प्रयोजनवशात्, कार्यात् इत्यत्र हेतो पञ्चमी । द्रुतं शीघ्रम्,
उपैहि समीपमागच्छ । अत्र आर्य्याहृतं “यस्याः पादे प्रथमे दादश मावास्तथा
द्वितीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके साऽऽर्या” इति लक्षणात् ॥ ५ ॥

(ज) उपनिमन्त्रणं भोजनार्थं निमन्त्रणम् । कुटुम्बकं परिजनाः । कुटुम्बानां समूह
इति समूहार्थे कन् । अभिमताः वाञ्छिताः ।

नटी । उबरज्जदि किल भअवं चन्दो त्ति । (३)

सूत्र । क एवमाह ?

नटी । एवं क्वु णअरवामी जणो मन्तेदि । (४)

सूत्र । आर्य्य ! कृतश्चमोऽस्मि चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिःशास्त्रे
तत् प्रवर्त्तयतां भगवतो ब्राह्मणान् उद्दिश्य पाकः, चन्द्रोपरागं
प्रति तु केनापि विप्रलब्धामि (ट) । पश्य,—

क्रूरग्रहः सकेतुश्चन्द्रमसम्पूर्णमण्डलमिदानीम् ।

अभिभवितुमिच्छति बलात्— [इत्यर्द्धोक्ते ।]

[नेपथ्ये ।]

आः ! क एष मयि स्थिते चन्द्रमभिभवितुमिच्छति बलात् ?

सूत्र । * * * रक्षत्येनं तु बुधयोगः ॥६॥

(३) उपरज्यति किल भगवान् चन्द्र इति ।

(४) एवं खलु नगरवासी जनो गन्तव्यति ।

(ट) चतुःषष्ट्यङ्गे चतुःषष्टिः अङ्गानि प्रतिपाद्यप्रकारा यस्य तस्मिन् । चन्द्रोपरागं
चन्द्रग्रहणमित्यर्थः । विप्रलब्धामि प्रतारिता ।

विप्रलब्धं दर्शयन्नाह—क्रूरग्रह इति । क्रूरग्रहः भूक्षायाः रूपो ध्वात्वाधिदेव
पापग्रहः स केतुः राहुः केतुशब्देन अवलम्बणया राहुश्च्यते तस्मैव यासकतायाः शास्त्रीय-
त्वात् । यदा स केतुः सपातः चन्द्रमुत्थकान्तिस्थः । सङ्कोटरशब्देन सङ्कोशब्दादेशस्य सङ्कोश
समानार्थत्वम् । इदानीमधुना असम्पूर्णमण्डलं अपूर्णमित्यर्थं चन्द्रं बलात् कृतात् प्रसभं
वा, ग्रहणस्य प्रतिपत्पक्षदृश्योन्नतरालकाल एव चन्द्रमण्डलस्य पूर्णत्वसम्भवेन
सम्प्रत्यपूर्णमण्डलतया न तद्दृश्यकालता, अतो बलादित्यनेनाधोग्रकालत्वं द्योतित-
मित्यवग्रेयम् । अभिभवितुमाक्रमितुम्, अत्र यसितुम् । इच्छत्यभिलषति, कूलं पिपतिषतीति-
वत् मुस्मिन्नावाक्रमे तमोमये राहौ चेतनत्वापचारः । “सलिलमये शशिनि रवेः
र्द्धितयः प्रसिन्धुर्द्धिताः भयं तमो घ्नन्ति” इति सिद्धान्तोक्तेः । रवेः समानकान्तिज्ञसंस्थे
शब्दे च सूर्याचन्द्रमसोर्नध्यगतभूक्षाययाच्छादनं तदेव ग्रहणम् । काया च प्रकाशा-

नटी । अज्ज ! को उण एसो धरणीगोचरो भविअ चन्दं
गहाभिजोआदी (ठ) रक्खिदुं इच्छदि ? (५) ।

(५) अज्जति । आर्य्य ! कः पुनरेष धरणीगोचरो भूत्वा चन्द्रं गहाभियोगात्
रक्षितमिच्छति ।

भावरूपतया तमोरूपा तदविष्ठादिवता च राहग्रहः, अत एव “राहुर्वै हन्तो भूत्वा
• चन्द्रमसं गृह्णाति” इति श्रुतौ राहोर्हन्तिरूपत्वकथनं तमसि नीललोपेण हन्ति-
सदृशनीलच्छायारूपो भूत्वं त्यर्थः सिद्धान्तसम्मतोऽवसेयः । भूमिच्छायाकादनमपि
पूर्णविश्वस्येव, तच्च पर्व्वसन्धिकाल एव नान्यदेति सिद्धान्ते स्थितम् । सम्प्रति तु
पूर्णत्वाभावात् न ग्रहणसम्भव इति भावः । अनेन वाक्येन प्रकरणप्रतिपादस्य चन्द्र-
गुप्तं प्रति राक्षसेन सहित मलयकेतुनाऽभियोगस्य श्लेषेण सूचनात् श्रुत्यार्थमादायेव
चाणक्यरूपपात्रप्रवेशो वर्णनीय इति श्रुत्यास्त्वत्वादभिधीयते । मकेतुः मलयकेतुना
सह क्रूररक्षस्यणि कूटज्यवहारादौ यद्धो ग्रहणसामग्री यस्य स राक्षसः इत्यर्थः । इदानीं
सम्प्रति असम्पूर्णमण्डलमचिररात्र्याभिविज्ञतया स्वस्य सम्यगाज्ञाप्रचाराभावेन अस्वाधीन-
प्रकृतिमण्डलं चन्द्रं चन्द्रगुप्तं कृत्वा वल सामर्थ्यं मित्रादिसंन्यं वा आश्रित्य । कलादि-
न्यत ल्लब्धलोपे पञ्चमौ ।

सूत्रधारस्तु स्वावाक्यसमाप्ते व्यासङ्गवशात् तदाक्यमनाकर्ण्यैव वाक्यं समा-
पद्यन्नाह—रक्षत्यं नमिति । बुधयोगः बुधेन सह चन्द्रस्य योगः, एकराश्यवस्थानरूपः
सहवासः एनं चन्द्रं रक्षति गहाहारयति । चन्द्रबुधयोरेकराश्रित्यत्वोक्त्यापि भङ्गा-
ऽसंपूर्णमण्डलत्वं सूचितम् । सूर्याचन्द्रमसांयः पराविप्रकर्षः सा पौर्णमासीति श्रुत्या
तयोरत्यन्तविप्रकर्षकाले एव पौर्णमास्याः सम्भवस्य परिदर्शिततया परमविप्रकर्षस्य च
राशिषट्कान्तरं एव सम्भवेन बुधस्य विराश्यपेक्षया द्विवराश्यन्तरालेव स्थितेर्नियत-
तया बुधयोगेन चन्द्रस्यापि द्विवराश्यन्तराले एव स्थितरवगमात् न परमविप्रकर्षः, नातोऽपि
सम्पूर्णमण्डलत्वं चन्द्रस्येति न ग्रहणसम्भव इति भावः । एतेन चन्द्रं सम्पूर्णमण्डल-
मिति पाठः प्रामादिक एव, बुधयोगकाले चन्द्रस्य कदाचिदपि संपूर्णमण्डलत्वासम्भवात् ।
पचान्तरे तु बुधस्य विदुषस्याणक्यस्य योगः कार्य्यकौशलं एनं पूर्व्वोक्तं रक्षति वायते, क्रूर-
गहाभिभवादिति शेषः । अलङ्कारोऽत्र श्लेषगण्डरूपः नाटकालङ्कारः । सदुक्तम्
• भरतेन—“दार्थत्वात् यत्र वाक्यानां श्लेषेणार्थः प्रतीयते । अष्टमङ्गाऽनुपाधोऽत्र
श्लेषगण्डः स चक्ष्यते ॥” इति ॥ ६ ॥

(ठ) धरणीगोचरः दृष्टिवीक्ष्यः । गहाभियोगात् राहोराक्रमणात् ।

सूत्र । आर्ये ! यत् सत्यं मयापि न उपलक्षितः । भवतु
भूयोऽभियुक्तः स्वरव्यक्तिमुपलप्से । (ङ) [क्रूरग्रह इत्यादि पुनः
तदेव पठति ।]

✓[नेपथ्ये ।] आः ! क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तम् (ठ)
अभिभवितुम् इच्छति बलात् ?

सूत्र । [आकर्ण्य ।] आं ज्ञातम् । (ण) ।
कौटिल्यः—[इत्यर्क्षोक्ते ।]

नटी । [भयं नाटयति] (त) ।

सूत्र । * * “कुटिलमतिः स एष येन
क्रोधाग्नी प्रसभमदाहि नन्दवंशः ।
चन्द्रस्य ग्रहणमिति श्रुतेः सनाम्नो
मौर्येन्दोर्हि षट्भियोग इत्यवैति ॥ ७ ॥

(ङ) अभियुक्तः निविष्टः अवाहृत इत्यर्थः । स्वरव्यक्तिं स्वरं कण्ठस्वरविशेषं
व्यक्तिं विशिष्टं जनम् उपलप्स्य आस्वामीत्यर्थः ।

✓(ठ) अत्र प्रागुक्तचन्द्रस्य स्थाने चन्द्रगुप्त इति कथनात् उदात्तकः ।

(ण) स्वरविशेषेण तदवाक्यप्रयोजनं चाणक्यमुपलभ्य ।

(त) नाटयति अभिनयति नटकमणा शरीरादिचेष्टया भयं व्यञ्जयति । चाणक्य-
गुणवर्णनासमाप्तावपि नामग्रहणमात्रेण वासववर्णनं तस्य अतीव दुःसहकोपनता-
सूचनार्थमिति द्रष्टव्यम् ।

कौटिल्य इति ।—कौटिल्यस्याणक्यः अतिक्रूरत्वात् अन्वर्थतया तदारख्यया प्रसिद्धः ।
कुटिलमतिः वक्रस्वभावः येन क्रोधाग्नी नन्दवंशः स्वात्मना सह योगानन्दस्य अष्टौ
पुत्रा इत्याशयः । प्रसभं हठात् अदाहि भस्मीकृतः । स एष चाणक्यः चन्द्रस्य
ग्रहणमिति श्रुतेः श्रवणात् सनाम्नः तुल्यनामधेयस्य चन्द्रसदृशनाम्नः मौर्येन्दोः ।
सुरानाग्री नन्दस्य राज्ञः काचित् किङ्करी आसीत्, तस्याः अपत्यं पुमान् मौर्यः स
इन्दुः चन्द्र इवेति तथोक्तस्य चन्द्रगुप्तस्य द्विषट्भियोगः द्विषाहः शत्रुभिरभियोगः
आक्रमणमिति भावः । अवैति अवगच्छति, बुध्यते इत्यर्थः । उपेतोति पाठे—उपगच्छति
जानातीत्यर्थः । प्रहर्षिणीकृतं “व्याशातिर्ननजरगाः प्रहर्षिणीयम्” इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

तदित आवां गच्छावः । [इति निष्क्रान्तौ ।]

[इति प्रस्तावना] (थ)

—००५०५००—

[ततः प्रविशति मुक्तां शिखां परामृशन् चाणक्यः ।] (द)

चाणक्यः । कथय क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुम्
इच्छति बलात् ?

आस्वादितहिरदशोणितशोणशोभां
सन्धारुणामिव कलां शशलाब्धनस्य ।
जृम्भाविदारितमुखस्य सुखात् स्फुरन्तीं
को हर्तुमिच्छति हरेः परिभूय दंष्ट्राम् ॥८॥

(थ) प्रस्तावनेति । प्रस्ताव्यते उद्भाव्यते अनयति । तथाच उक्तम्,—

“नटी विदूषको वापि पारिपाशिक एव वा ।

सूत्रधारस्य सहिताः संलापं यव कुर्वते ॥

आमुखं तद्विज्ञानीयात् बुधैः प्रस्तावनेति च ॥”

अत एव सद्यः सूत्रधारस्य संलापेन प्रस्ताव्यविषयस्य उद्भावनादियं प्रस्तावना ।

(द) तत इति । मुक्तां बन्धनरहिताम् । परामृशन् स्पृशन् ।

चन्द्रगुप्तमिभवस्य अशक्यतां दर्शयति—आस्वादितेति । को जनः जृम्भा मुख-
व्यादानरूपः शरीरजाड्यापरिहरणक्रियाविशेषः इति यावत् ; तथा विदारितं प्रसारितं
मुखं धेन तथोक्तस्य हरेः सिंहस्य “सिंहो महेन्द्रः पञ्चास्यो हय्यक्षः केशरी हरिः”
इत्यमरः । सुखात् ह्री रदी दन्तौ यस्य स हिरदः हस्तौ तस्य शोणितं हिरदशोणितं
गजबन्धिनं तत् आस्वादितेन पीनेन हिरदशोणितेन शोणा रक्तवर्णा शोभा यस्याः तां
सन्धारुणां सन्धारुणेण अरुणां लोहितवर्णां शशलाब्धनस्य चन्द्रस्य कलामिव स्फुरन्तीं
दीप्यमानां दंष्ट्रां परिभूय हरिमिति शेषः । हर्तुम् इच्छति सिंहाभिभवेन तददन्तशङ्खच्छेद-
नमभिभवेन चन्द्रगुप्तस्यीहरणेच्छा स्वनाशिनी अमाध्या वेति भावः । सन्धारुणा-
मित्यनेन अस्याभ्युत्थानावस्थेति ध्वनिः । वसन्ततिलकं वृक्षं, “श्रेयं वसन्ततिलकं
तमजा जगौ गः” इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

अपि च ।

नन्दकुलकाल-भुजगौ कोपानलबहल-लोल-धूमलताम् ।

अद्यापि बध्यमानां बध्यः को नेच्छति शिखां मे ॥८॥

अपि च ।

उल्लङ्घयन् मम समुज्ज्वलतः प्रतापं

कोपस्य नन्दकुलकाननधूमकेतोः ।

सद्यः परात्मपरिणामविवेकमूढः

कः शालभेन विधिना लभतां विनाशम् ॥९॥

शार्ङ्गरव ! शार्ङ्गरव !

[प्रविश्य शिष्यः ।] उपाध्याय ! आज्ञापयतु ।

चाण । वत्स ! उपवेष्टुमिच्छामि ।

शिष्यः । उपाध्याय ! ननु इयं सन्निहितवेत्तासनैव द्वार-
प्रकोष्ठशाला, तदस्याम् उपवेष्टुम् अर्हति उपाध्यायः ।

चाण । वत्स ! कार्याभियोग एव अस्मान् आकुलयति

नन्दकुलेति ।—बध्यः बधाङ्गः को जनः नन्दकुलस्य कालभुजगौ कृष्णमर्षी, कोपः
अनलः इव तस्य बहला गुर्वी लोला सञ्चला धूमलता इव ताम् । नीलेतिपाठे—
अन्यन्तनीलेत्यर्थः, मम शिखां अद्यापि प्रतिष्ठापूरणेऽपौत्यर्थः बध्यमानां संयन्तुमारब्धमाणां
न इच्छति । आर्याश्चमिदम् ॥८॥

उल्लङ्घयन्ति ।—परात्मपरिणामविवेकमूढः परस्य आत्मनस्य यः परिणामः उन्नतिः
अवनतिर्वा तस्य विवेकः विशेषज्ञानं तस्मिन् मूढः अनभिज्ञः परः स्वोवा कीदृक्
अनतावान् इति ज्ञानविधीन इत्यर्थः । परिमाणेति पाठेऽपि तथा एवार्थः । को
जनः नन्दकुलमेव काननं तस्य धूमकेतुः अग्निरिव तस्य समुज्ज्वलतः दीप्यमानस्य मम
कोपस्य प्रतापं तेजः उल्लङ्घयन् अतिक्रामन् शालभेन पतङ्गोचिनेन विधिना व्यापारैश्च
अग्निप्रवेशरूपेण सद्यः तत्क्षणात् विनाशं लभतां प्राप्नोतु ; अथ सम्भावनायां खोद् ।
अवनतिलोकं इत्यम् ॥ १० ॥

न पुनः उपाध्यायसहभूः शिष्यजने दुःशीलता (घ) । [नाद्येन उपविश्य आत्मगतम् ।] (न) कथं प्रकाशतां गतोऽयमर्थः पौरेषु, यथा किल नन्दकुलविनाशजनितरोषो राक्षसः पितृ-बधामर्षितेन सकलनन्दराज्यपरिपणनप्रोत्साहितेन (प) पर्वतक-पुत्रेण मलयकेतुना सह सन्धाय तदुपगृहीतेन च महता स्नेच्छराजेन परिवृतो वृषलम् अभियोक्तुमुद्यत इति । (फ) [विचिन्त्य ।] अथ वा येन मया सर्वलोकप्रकाशं नन्दवंशबधं प्रतिज्ञाय निस्तीर्णं दुस्तरा प्रतिज्ञासरित् सोऽहमिदानीं 'प्रकाशीभवन्तमपि एनम् अर्थ' (ब) न समर्थः किं प्रशमयितु-मिति ।

कुत एतत् ? यस्य मम —(भ)

(घ) कार्याभियोगः कार्यं वैरनिर्यातनरूपे व्यापारे अभियोगः अभिनिवेशः एव अस्मान् आकलयति व्याकलीकरोति, कार्यान्तरव्यासक्तस्यापि तवाहाने सुस्वरय-तीत्यर्थः । उपाध्यायानां सहभूः सहजा, उपाध्याय-स्वाभाविकी शिष्यजने भवाट्टो दुःशीलता निष्ठरावारः न पुनः आकलयति । शिष्यः स्वकार्यव्यासक्तोऽपि गुरुभिः कार्योत्तरे नियुज्यते तत्र सन्धये चेत् तत्र दौःशील्यमवेति भावः ।

(न) आत्मगतं स्वगतं सर्वज्ञैः अश्वत्थोऽस्मिन् क्रियाविशेषणम् । "यत्तु खल्वं न सर्वस्य स्वगतं तदिहोच्यते" इति वचनात् ।

(प) पितुः पर्वतकस्य बधेन विषकन्यथा चाणक्येन हननेन अमर्षितेन क्रुद्धेन । परिपणनेति—परिपणनप्रोत्साहितेन परिपणनं स्नेहत्वेन दानाङ्गीकारः तेन प्रोत्साहितेन जनितोत्साहेन ।

 वृषलं वधं धर्मं ज्ञाति नाशयतीति वृषलः शत्रुः तं चन्द्रगुप्तं शत्रुगर्भजात-मुवाच वृषलत्वम् । अभियोक्तुम् आक्रमितुम् ।

(ब) एनमर्थं मलयकेतुसहायेन राक्षसेन क्रियमाणं चन्द्रगुप्ताभियोगमित्यर्थः ।

(भ) यस्य ममेति पदद्वयमनन्तरात् पदं अनुवृत्तनीयम् ।

श्यामीकृत्यानेन्दून् रिपुयुवतिदिशां सन्ततैः शोकधूमैः
 कामं मन्त्रिद्रुमेभ्यो नयपवनहृतं मोहभस्म प्रकीर्य ।
 दग्ध्वा सम्भ्रान्तपौरद्विजगणरहितान् नन्दवंशप्ररोहान्
 दाह्याभावान्न खेदात् ज्वलन इव वने शम्यति क्रोधवक्त्रिः ॥११॥

अपि च ।—

शोचन्तोऽवनतैर्नराधिपभयाद्विक्रशब्दगर्भैर्मुखैः
 मामग्रामनतोऽवकृष्टमवशं ये दृष्टवन्तः पुरा ।
 ते पश्यन्तु तथैव सम्प्रति जना नन्दं मया सान्वयं
 सिंहेनेव गजेन्द्रमद्रिशिखरात् सिंहासनात् पातितम् ॥१२॥

श्यामीकृत्यति । यस्य सम क्रोधवक्त्रिः कोपानलः सन्ततैः सुविमृतैः शोक-
 धूमैः शोकाः पत्यादिवियोगजनिताः खेदाः एव धूमाः तैः रिपुयुवतिदिशां रिपूणां
 युवतयः एव दिशः तासाम् आननानि सुखानि एव इन्द्रवः तान् श्यामीकृत्य
 मलिनोक्त्य मन्त्रिद्रुमेभ्यः मन्त्रिण एव द्रुमाः वृक्षाः तेभ्यः (अथ क्रियाग्रहणा-
 क्षतार्थैः) नयः शत्रुदमनार्था नीतिः एव पवनः तेन हृतं चालितं मोहः कर्त्तव्यमूढता
 एव भस्म तत् कामं यद्येष्टं प्रकीर्य विविध सम्भ्रान्तपौरद्विजगणरहितान् सम्भ्रान्ता
 मान्वा ये पौरा एव द्विजगणा पक्षिमूढा तैः रहितान् तदव्यतिरिक्तान् इत्यर्थः, नन्दवंश-
 प्ररोहान् नन्दस्य वंशः एव वंशः तस्य प्ररोहान् अङ्कुरान् शिशुपर्याप्तान् नन्दवंशान् इत्यर्थः ।
 दग्ध्वा भस्मीकृत्य दाह्यत्य अभावात् अमत्वात्, न खेदात् परिग्रमात्, वने ज्वलन इव
 दावानल इव शम्यति विरमति । ज्वलनस्य सादृश्यविधयोक्तत्वेऽपि पुनः क्रोध-
 वक्त्रिवारोपणं साहजिकक्रोधश्चेरसह्यत्वगतनार्थं “राजेन्द्ररिन्दुः क्षीरनिधाविव”
 इत्यादिषु बोद्धव्यं, अथ रूपकालङ्कारः । सगंधरावणम् ॥ ११ ॥

शोचन्त इति ।—ये जनाः पुरा नराधिपभयात् राजभयात् विक्रशब्दगर्भैः
 विक्र राजानमिति शब्दः गर्भे अभ्यन्तरे येषां तैः अस्पर्ष्ट-विक्रशब्दैः अवगतैः त्रिन्दित-
 कर्मणो दशमेऽपि दोषशङ्कया नवीकृतैः मुखैः (विशेषणे तृतीया) । शोचन्तः सन्तः
 माम् अग्रामनतः उत्कृष्टशास्त्रीयब्राह्मणासनात् अवकृष्टम् आनितम् अवश्यम् ।
 अचीनं प्रतीकारासमर्थमित्यर्थः, दृष्टवन्तः । ते जना इदानीं सिंहेन अद्रिशिखरात्
 पर्वतशृङ्गात् गजेन्द्रमिव सान्वयं सर्वश्रेष्ठं पुरादिसिद्धं नन्दं मया सिंहासनात्

‘सोऽहमिदानीम् अवसितप्रतिज्ञाभरोऽपि वृषलापेक्षया (म)
शस्त्रं धारयामि । येन मया—

समुत्खाता नन्दा नव हृदयरोगा इव भुवः

कृता मौर्व्ये लक्ष्मीः सरसि नलिनीव स्थिरपदा ।

द्वयोः सारं तुल्यं हितयमभियुक्तेन मनसा

फलं कोपप्रीत्योर्दिषति च विभक्तं सुहृदि च ॥ १३ ॥

अथ वा, अगृहीते राज्ञसे, किमुत्खातं नन्दवंशस्य, किं
वा स्त्रैर्यमुत्पादितं चन्द्रगुप्तलक्ष्म्याः । [विचिन्त्य ।] अहो !
राक्षसस्य नन्दवंशे निरतिशयो भक्तिगुणः ; स खलु, कस्मिंश्चित्

सिंहादितराज्यासनात् प्राप्तं धनितं तथैव पूर्ववत् शोचन् एव पश्यन् । योगानन्देन
यथा नभापकृतं मयापि तस्य तथैवापकृतमिति द्योतनाय तथैवेति शब्दे । शार्दूल-
विक्रीडितं इति, “सूत्राद्यैर्द्वि मः सजी सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्” इति
लज्जया ॥ १२ ॥

(म) प्रतिज्ञा भर इव दुःखेन बाधितात्, अवसितः समाप्तः प्रतिज्ञाभरो यस्य ;
अवसितप्रतिज्ञाभरः तौष्टप्रतिज्ञ इत्यर्थः । अवपूर्वकात् स्वतः कर्त्तव्येति मित इति सिद्धम् ।
वृषलापेक्षया चन्द्रगुप्तानुरोधेन ।

समुत्खाता इति ।—येन मया च हृदयरोगा इव हृदयात् रोगाः विषयवासना-
रूपा भुवःशङ्ख इव, यथा भुवः इष्टिव्या हृदयरोगा इव स्थिताः आत्मने
प्रकृतिरञ्जनात् तथालम् । योगानन्दसत्पुत्राश्चाष्टौ इति नव नन्दाः समुत्खाताः
समूलमुन्मूलिताः “नव नन्दा भविष्यन्ति आराक्यो यान् हनिष्यति” इति पुराणकथा-
सन्देशम् । लक्ष्मीः राजप्रीः सरसि नलिनीव मौर्व्ये चन्द्रगुप्ते स्थिरपदा अचला
चिरस्थायिनी इति यावत्, कृता । अभियुक्तेन अभिनिविष्टेन आग्रहवता मनसा, द्वयोः
कोप-प्रीत्योः क्रोधादुरागयोः तुल्यमनुरूपं सारम् सत्कृतं हितयं द्विविधं निगृह्यानु-
गृह्यं फलं दिषति इवौ योगानन्दे सुहृदि शरणागततया कृमिनि मित्रे चन्द्रगुप्ते च
विभक्तं यथायथमर्पितमित्यर्थः । शिखरिणीइति, “रसेन्द्रेन्द्रिणा यमनसमलला-
विश्रिणी” इति लज्जया ॥ १३ ॥

(य) अगृहीते अनायत्तकृते इत्यर्थः । किमुत्खातमित्यनेन राज्ञस्य बुद्धिमाह-
त्यात् पुनरप्यो नन्दवंशः समुत्थास्यते इति भवति । निरतिशयः वाक्चिन्तितशयो यजान

अपि जीवति नन्दान्वयावयवे, वृषलस्य साचिव्यं प्राहयितुं न शक्यते । अतः तदभियोगं प्रति, निबन्धयोगैः अस्माभिः अवस्थातुम् अयुक्तम् इति अनया एव बुद्ध्या, तपोवनगतोऽपि घातितस्तपस्वी नन्दवंशीयः सर्वार्थसिद्धिः, यावत् असौ मलय-केतुम् अङ्गीकृत्य अस्मदुच्छेदाय विपुलतरं प्रयत्नम् उपदर्शयति एव । [प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्धा] साधु अमात्य राक्षस ! मन्त्रिवृहस्पते ! साधु, (य) कुतः ?—

ऐश्वर्यादनपेतमौखरमयं लोकोऽर्थतः सेवते,
तं गच्छन्त्यनु ये विपत्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाश्रया ।
भर्तुर्ये प्रलयेऽपि पूर्वसुकृतासङ्गेन निःसङ्गया
भक्त्या कार्यधुरां वहन्ति क्षतिनस्ते दुर्लभास्त्वादृशाः ॥१४॥

सः अतिमहानित्यर्थः । नन्दान्वयावयवे नन्दवंशादुरे इत्यर्थः, साचिव्यं मन्त्रित्वं तपो-वनगतः वैरनिर्घातनाशामर्ष्यात् जातवैराग्यतया वानप्रस्थधर्ममाश्रित इत्यर्थः । तपस्वी अचमत्वात् निरपराधः, तथापि घातितः (इन्तेर्णिजन्तात् कर्मणि क्तः) । तदवधे दोषं दर्शयति—यावदिति । असौ सर्वार्थसिद्धिः स्वयं राज्याभिलाषय्योऽपि मलयकेतुं मित्रपुत्रमिति शेषः, अङ्गीकृत्य स्वराज्ये राजा भवतु इत्येवं स्वीकृत्य यावत् प्रयत्नम् उपदर्शयत्येव अवश्यम् उपदर्शयिष्यतीत्यर्थः ; (यावच्छब्दयोगे भव्ये लट्) । प्रयत्नमित्यत्र प्रपञ्चमिति पाठे—युद्धाद्योगम् । विप्रकटस्य अभिसुखोभावे सम्बोधनाभावात् अप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षवदाकाशे स्थितं इति विचार्य सम्बोधनसङ्गतिः, तदाह—प्रत्यक्ष-वदिति । उपमितसमासेन सूत्रार्थदर्शितया वृहस्पतित्वारोपणम् । साधु इत्यन्वयम् । अध्याहृतव्यङ्ग्यकारकक्रियाविशेषणं सम्बोध्य विशेषणं वा ।

ऐश्वर्यादिति ।—अयं लोकः सांसारिकलोक इत्यर्थः, ऐश्वर्यात् अनपेतम् अक्षय्यं ऐश्वर्यशक्तिमनित्यर्थः । ईश्वरं प्रभुम् अर्थतः अर्थलाभहेतोः (सार्वविभक्तिकसत्तिल् सेवते । ये पुनः विपत्तिषु शत्रुपराभवदुर्मित्रादिकांतेषु तं प्रभुम् अनुगच्छन्ति अनुसरन्ति तद्विपत्तौ आत्मानं विपन्नमिव मन्यन्ते इत्यर्थः, अथवा सेवन्ते विपदुद्धाराय यत्नातिशयं दर्शयन्तीत्यर्थः, ते तत्प्रतिष्ठाश्रया तस्य भ्रमोः प्रतिष्ठा पुनश्चत्मानं तत्र वा आशा तथा भ्रमोः पुनः अव्युदये अस्माकम् अमोघलाभो भविष्यतीति प्रत्याशया इत्यर्थः, यशोविश्वयेति वा तथा

अतएवास्माकं त्वत्संग्रहे प्रयत्नः, कथमसौ वृषलस्य साचिव्यग्रहणेन सानुग्रहः स्यादिति । कुतः ?—

अप्राप्तेन च, कातरेण च, गुणः स्यात् सानुरागेण कः
प्रज्ञाविक्रमशालिनोऽपि हि भवेत्, किं भक्तिहीनात् फलम् ?
प्रज्ञाविक्रमभक्तयः समुदिता येषां गुणा भूतये
ते भूत्या नृपतेः, कलत्रमितरे, सम्पत्सु, चापत्सु च ॥१५॥

तत् मयापि अस्मिन् वसुनि न शयानेन स्थीयते, यथाशक्ति क्रियते तदुग्रहणं प्रति यत्नः, कथमिति ? अत्र तावद् वृषल-
पर्वतकयोः अन्यतरविनाशेनापि, चाणक्यस्य अप्रकृतं भवतीति,
विषकन्यया राक्षसेन अस्माकम् अत्यन्तोपकारो मित्रं घातितः
तपस्वी पर्वतेश्वर इति सञ्चारितो जगति जनापवादः लोक-
प्रत्ययार्थमस्य एव अर्थस्याभिव्यक्तये (२) । पिता ते चाण-
क्येन घातित इति रहसि दासयित्वा, भागुरायणेन अपवा-

चरन्तीति शेषः । ये तु भर्तुः स्वामिनः प्रलये मरत्येऽपि पूर्वसुकृतासङ्गेन स्वामिनीतपूर्व-
पकारबाधतया निःसङ्गया निर्लोभया स्वार्थशून्यया भक्त्या कार्यधुरा स्वामिनीयुक्तकार्यमार-
चयन्ति त्वादृशा भवविधासो कृतिनः कर्मिणः दुर्लभाः । आर्द्रकविक्रीकृतं वृत्तम् ॥ १५ ॥

अप्राप्तेनेति ।—सानुरागेण अनुरागवता अप्राप्तेन नुद्धिरहितेन कातरेण
विक्रमशून्येन भूत्येन नृपतेः कः गुणः ? किं फलं स्यात् ? न कोऽपीत्यर्थः ।
नुद्धिविक्रमवतोऽपि भक्तिहीनात् पूज्येन अनुरागशून्यात् भूत्यात् वा नृपतेः किं फलं ?
न किमपि इत्यर्थः । येषां प्रज्ञाविक्रमभक्तयः समुदिताः समसा एव गुणाः सन्तीति
शेषः, ते भूत्या नृपतेः सम्पत्सु विभूतिकाषिषु, चापत्सु, विपत्काषिषु च भूतये मङ्गलाय
भवन्तीति शेषः, इतरे प्रज्ञादिशून्याः भूत्याः नृपतेः कलत्रं स्त्री ऐश्वर्यलाभायैव
सेवनाय “न वै यत्सुः कामाय प्रिया भवति आत्मनस्तु कामाय” इति सुतेः स्त्रीणां
स्वकाङ्क्षायैव पतिसेवनं प्रसिद्धं तत्सादृश्याच्च तेषां कलत्रं न तु यथायथं भूत्या इति
भावः । अत्रापि वृत्तं आर्द्रकविक्रीकृतम् ॥ १५ ॥

(२) अस्मिन् वसुनि विषये, शयानेन निवृत्तीनतया शयानशून्येन, अनवहितेन इति
वाच्यम् । पर्वतो नाम कश्चित् राजा चाणक्यस्य मित्रमासीत् । तस्य सर्वं इमं कदापि

हितः पर्वतकपुत्रो मलयकेतुः । शक्यः खलु एष राक्षसमति-
परिगृहीतोऽपि व्युत्तिष्ठमानो बुद्ध्या निवारयितुम् । न पुन-
रस्य निग्रहात् पर्वतकबधोत्पन्नमयशः प्रकाशीभवत् प्रमार्ष्टुम्
अलमिति । अन्यच्च, नियुक्ताश्च मया स्व-परपक्षयोः अनुरक्तापरक्ता-
जनजिज्ञासया बहुविधदेशभाषावेशाचारसञ्चारवेदिनो नाना-
व्यञ्जनाः प्रणिधयः (ल) । अन्विष्यन्ते च कुसुमपुरनिवासितां
मन्दामात्यसुहृदां : निपुणतरं प्रचारगतयः । तत्तत्कारणम्
उत्पाद्य कृतकृत्यताम् आपादिताः चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनो भद्र-
भटप्रभृतयः प्रधानपुरुषाः (व) । शत्रुप्रयुक्तानाञ्च तीक्ष्णरस-
दायिनां प्रतिविधानं प्रति अप्रमादिनः परीक्षितभक्तवः क्षिति-

न सम्भाव्यते, तथात्वे च चन्द्रगुप्तस्य सहायहीनत्वं स्यादिति राक्षसेनैव अस्मी . धातित-
इत्येवं साधारणजनविश्वासार्थम् अस्मैव पर्वतकबधरूपस्य अर्थस्य अभिव्यक्तये, केन
साधित इति प्रकाशनाय विषयकथया विषयसाधित्यः कथ्यमा, (अव प्रयोज्यकर्त्तृत्वे तृतीया)
सन्धीगलालस्यया यस्य इत्यात् सविषयभक्त्यभिव्यक्तयेन तत्सञ्चारदेव यथा मृत्युर्भवेत् तथा
सञ्चितया इति भावः ।

(ल) अपवाहितः अपसारितः स्थानात्तरं नीत इत्यर्थः । राक्षसमतिपरिगृहीतः
राक्षसमतिः परिगृहीता येन निष्ठानस्य परनिपातः । व्युत्तिष्ठमानः उदयच्छन्
युद्धार्थं कृतसङ्गठनतया इति ज्ञेयः । निग्रहात् हननात् । प्रमार्ष्टुं निराकर्तुम् ।
अनुरक्ताः अनुरागिणः, अपरक्ताः विरक्ताः तादृशानाम् उभयपक्षीयजनानां जिज्ञासया
ज्ञानार्थमित्यर्थः । नानाव्यञ्जना नाना विविधं व्यञ्जनं चित्रं येषां ते । प्रणिधयः
बुद्धपुरुषाः चरन् इति यावत् ।

(व) प्रचारगतयः—प्रचाराः कार्येषु प्रवृत्तयः, गतयः अवस्थानविशेषाश्च । तत्तत्-
कारणमिति—तत्तत्कारणं कृतकृत्यता-सामकारणम्, उत्पाद्य उद्यमिता, कृतकृत्यतां
अनुरक्षसिद्धिम् आपादिताः प्रापिताः, चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनः चन्द्रगुप्तेन सह उत्थायिनः
क्षितिष्ठमानाः अन्विष्यमाना इत्यर्थः, एतेनैव प्रधानपुरुषाः अनुरक्ता एव तिष्ठन्ति, न
कदापि विरज्यन्ते इति भावः

पतिप्रत्यासन्नाः नियुक्ताः तत्र आमपुरुषाः (श) । अस्ति च
अस्माकं सहाध्यायिमित्रं विष्णुशर्मा नाम ब्राह्मणः । स च
औशनस्यदण्डनीती, चतुःषष्ट्याङ्गे ज्योतिःशास्त्रे च, परं प्रावीण्य-
मुपमतः । स च मया क्षपणक-लिङ्गधारी, नन्दबधप्रतिज्ञानन्तर-
मेव कुसुमपुरमुपनीय, सर्वनन्दामात्यैः सह सख्यं ग्राहितो, विशे-
षतश्च तस्मिन् राक्षसः समुत्पन्नविश्रम्भः । तेन इदानीं महत्प्रयो-
जनमनुष्ठेयं भविष्यति । तदेवम् अस्मत्तो न किञ्चित् परिहा-
स्यते । वृषल एव केवलं प्रधानप्रकृतिः अस्मासु आरोपितराज्य-
तन्त्रभारः सततमुदास्ते । अथवा यत् स्वयमभियोगदुःखैः
असाधारणैः अपाकृतं, (ष) तदेव राज्यं सुखयति । कुतः ?—

स्वयमाहृत्य भुञ्जाना बलिनोऽपि स्वभावतः ।

गजेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च प्रायः सीदन्ति दुःखिताः ॥ १६ ॥

[ततः प्रविशति सह यमपटेन चरः ।] (स)

पणमह जमस्त्र चलणे, किं कज्जं देवेहिं अस्से हिं ।

एसो क्खु अस्सभत्ताणं हरइ जीअं फडफडन्तं (१) ॥ १७ ॥

(१) प्रथमतः यमस्य चरणं, किं कार्यं देवैरनैः ।

एष खल्वन्यभक्तानां हरति जीवितं परिष्कुरन्तम् ॥

(श) तीक्ष्णरसदायिनां विषदायिनाम् । अप्रमादिनः सावधानाः । चित्तिपति-
प्रत्यासन्नाः राजपाशचराः । आमपुरुषाः विश्वस्तजनाः ।

(ष) औशनस्यदण्डनीती उशनसा युक्तेषु कृता औशनस्या वा दण्डनीतिः शासन-
शास्त्रं तस्याम् । प्रावीण्यं नैपुण्यम् । क्षपणकलिङ्गधारी नन्दसम्राट्सचिङ्गधारी ।
समुत्पन्नविश्रम्भः सञ्जातविश्वासः । परिहास्यते परिहीनं भविष्यति । उदासी उदासीनः
इति तिष्ठति । अभियोगदुःखैः कार्याभिमिवेशजनितैः दुःखैः । अपाकृतं रहितम् ।

स्वयमाहृत्य क्लेशं दर्शयन्नाह—स्वयमिति । सीदन्ति अत्यन्तकार्यकुलतयाऽवसथा
भवन्ति, कष्टमाप्नुवन्तीत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १६ ॥

(स) यमस्य पटद्वयः । शुभाशुभकर्मासूचकत्वात् तत्पटेन सादृश्यं लोकानां शुभा-
शुभकर्मासूचकपटदर्शनेन हि आजीविका भिद्युक्तम् ।

अविश्र,

पुरिसस्स जीविदब्बं विसमादो होइ भत्तिगहिआदो ।

मारैइ सब्बलोअं जो, तेण जमेण जीआमो ॥ १८ ॥

ता एदं गेहं पविसिअ, जमपडअं दंसअंतो गाएमि (२) ।

[इति परिक्रामति ।]

शिष्यः । [विलोक्य ।] भद्र ! न प्रवेष्टव्यम् ।

चरः । हंहो बम्भ(ह्म)णा ! कस्म एदं गेहम् ? (३) ।

शिष्यः । अस्माकम् उपाध्यायस्य सुगृहीतनाम्न (ह) आर्य्यचाणक्यस्य ।

चरः । [विहस्य ।] हंहो बम्भ(ह्म)णा ! अत्तणो जेज पिर अस्स एदं धम्मभादुअस्स घरं होदि, ता देहि मे पइमं, जाव दे उवज्झाअस्स धम्मं उवदिसामि (४) ।

शिष्यः । [सक्तोधम् ।] धिक् मूर्ख ! किं भवान् अत्र दुपाध्यायादपि धर्मवित्तमः ? (क)

(२) अपि च, पुरुषस्य जीवितस्य विदमाद् सर्वा भक्तिगृहीतात् ।

मारयति सर्वलोकं यस्तेन यमेन जीवामः ॥

तस्यादिदं गृहं प्रविश्य, यमपटं दर्शयन् गायामि ।

(३) अहो ब्राह्मण ! कस्येदं गृहम् ?

(४) अहो ब्राह्मण ! आत्मीयस्यैव प्रेरकस्य एतत् धर्मभातुर्गृहम्, तस्मात् देहि मे प्रवेशं यावत् तवोपाध्यायस्य धर्ममुपदिशामि ।

पुरुषस्येति ।—भक्तिगृहीतात् भक्त्या गृहीतात् आयत्तौकतात् विषमात् भयङ्करादपि यमादित्यर्थः । ल्यबलोपे पञ्चमी । तेन यमेन तदनुगृहेण इति भावः ॥ १८ ॥

(ह) सुगृहीतनाम्नः यस्माच्च कृते शुभं स्यात् स सुगृहीतनामा तस्य । तथाचोक्तं—

“स सुगृहीतनामा स्यात् यः प्रातः आर्य्यते जनैः” इति ।

(क) धर्मवित्तमः समधिकधर्मज्ञः ।

चरः । हंहो वस्म(ह्य)णा ! मा कृप्य, न हि क्व मन्त्रो सन्त्रं
'जाणादि, ता किम्पि दे उवञ्मन्त्रो जाणादि, किम्पि अन्मा-
(ह्य)रिशा बि जाणन्ति (५) ।

शिष्यः । [सक्रोधम् ।] मूर्ख ! सर्वज्ञताम् उपाध्यायस्य
चोरयितुमिच्छामि [चोरयसि] ।

चरः । हंहो वस्म(ह्य)णा ! जइ दे उवञ्मन्त्रो मन्त्रं
जाणादि, जाणादु दाव, कस्म चन्दो अणभिमदो त्ति (६) ।

शिष्यः । मूर्ख ! किमनेन ज्ञातेन गुरोर्भविष्यति ?

चरः । हंहो वस्म(ह्य)णा ! तुअ उवञ्मन्त्रो ज्जेव जाणि-
'स्सदि जं इभिणा जाणिदेण भोदि, उजुअवुडिआ तुमं दाव
इत्तिअं जाणासि, कस्मान्णं चन्दो अणभिमदो त्ति । नं पेक्ख,—
कमलानां मनीषराणां वि रुद्रादो विमज्जअइ शीलं ।

संस्पृशमण्डलमपि जाडं चन्दे विरुद्धादं (७) ॥ १८ ॥

(५) अहो ब्राह्मण ! मा कृप्य, न हि, खलु सर्वं जानाति, तत् किमपि ते
उपाध्यायो जानाति, किमपि अस्मादृशा अपि जानन्ति ।

(६) अहो ब्राह्मण ! यदि तवोपाध्यायः सर्वं जानाति, जानातु तावत् कस्य
चन्दोऽनभिमत इति ।

(७) अहो ब्राह्मण ! तवोपाध्याय एव ज्ञास्यति यदेतेन ज्ञानेन भवति,
अजुअवुडित्वं तावत् एतावत् जानासि, कमलानां चन्दोऽनभिमत इति । नन्व
पश्य,—

कमलानां मनीषराणामपि रूपादिसंवदति शीलम् ।

संस्पृशमण्डलमपि यानि चन्दे विरुद्धानि ॥

कमलानामिति :—सुन्दराणामपि पद्मानां आकारात् चरितम् असदृशम्, रूप-
शीलगोः सादृश्यत्वेऽपि तवासादृश्यत्वम्, तद् यथा—संस्पृशमण्डलेऽपि चन्दे
तमाधकृत्य इति भावः, यानि विसदृशानि तदुदये सङ्कोचनं तत्कालोत्तरसङ्केतेन, कुर्वन्ति
इत्यनुचित स्वभावः । एतेन चन्द्रगुप्तस्य पूर्णमण्डलत्वेऽपि तस्मिन् प्रजानां विरगः
अनुचित इति ध्वनिः ॥ १८ ॥

चाण । [आकर्ण्य आत्मगतम् ।] अये ! चन्द्रगुप्तात् अप-
रक्तान् पुरुषान् जानामि इति उपक्षिप्तमनेन (ख) ।

शिष्यः । मूर्ख ! किमिदमसम्बद्धम् (ग) एवमभिधीयते ?

चरः । हंहो बन्धु(ह्य)णा ! सुसंबद्धं ज्ञेय एदं भवे (ङ) ।

शिष्यः । यदि किं स्यात् ?

चरः । जद्र सुणन्तं जाणन्तं अ जणं लहे (ए) ।

चाण । [विलोक्य ।] भद्र ! सुखं प्रविश, लप्साखे'
ओतारं ज्ञातारञ्च । [ओतुं जानन्तम्]

चरः । एसो प्पबिसामि । [प्रविश्योपसृत्य ।] जेदु, जेदु,
अज्जो (१०) ।

चाण । [विलोक्य आत्मगतम् ।] कथं प्रभूतत्वात् (घ)
कार्याणां, कस्य परिज्ञाने नियुक्तो निपुणक इति न ज्ञायते ?
आं ज्ञातम्, अये कथमयं प्रकृतिचित्तपरिज्ञाने नियुक्तो निपु-
णकः । [प्रकाशम् ।] भद्र ! स्वागतम् ? उपविश्यताम् ।

चरः । जं अज्जो आखवेदि त्ति (११) । [भूमौ उपविशति ।]

चाण । भद्र ! उपवर्णय इदानीं स्वनियोगवृत्तान्तम् ।
अपि वृषलमनुरक्ताः प्रकृतयः ? (ङ) ।

(८) अहो ब्राह्मण ! सुसम्बद्धमेवेतत् भवेत् ।

(९) यदि शृण्वन्तं जानन्तञ्च जणं लभे । (सुषितुं जाणन्तं इति पाठे—ओतुं
जानन्तम् इति सं) ।

(१०) एष प्रविशामि । जयति जयति आर्य्यः ।

(११) यदर्थ्यः आज्ञापयतीति ।

(ख) उपक्षिप्तं कथितम् ।

(ग) असम्बद्धम् असङ्गतं पूर्वापरसम्बन्धरहितमित्यर्थः ।

(घ) प्रभूतत्वात् बाहुल्यात् ।

(ङ) प्रकृतयः प्रधानपुरुषाः “प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणै” इत्यमरः ।

चरः । अध इ' ? अज्जेण क्वु तेसु तेसु विराअकारणेसु परिहरिदेसु सुगहीदणामधेए देए चन्दउत्ते दिढं अणुरत्ताओ पइदिओ । किं उण सन्ति एत्थ णअरे अमच्चरक्खसेण सह पढमं समुप्पससिणेहवहुमाणा तिसि पुरिसा, जे देअस्स चन्द-सिरिणो सिरिं ण सहन्ति (१२) ।

• चाण । [सक्रोधम् ।] ननु वक्तव्यं स्वजीवितं न सहन्ते इति । भद्र ! अपि ज्ञायन्ते नामधेयतः ?

चरः । कथं असुणिदणामधेया अज्जस्स णिवेदीअन्ति ? (१३) ।

• चाण । तेन हि ओतुमिच्छामि ।

चरः । सुणादु अज्जो, पढमं दाव अज्जस्स रिपुबक्खे बद्ध-पक्खवादो क्ववणओ (१४) ।

चाण । [सहर्षमात्मगतम् ।] अस्मद्रिपुपक्षे बद्धपक्षपातः

(च) क्षपणकः । [प्रकाशम्] किं नामधेयो हि सः ?

चरः । जीवसिद्धी णाम (१५) ।

चाण । अस्मत् रिपुपक्षे बद्धपक्षपातः क्षपणक इति कथमवगतं भवता ?

चरः । जेण सा अमच्चरक्खसेण पउत्ता विसक्खआ देए पब्बदेस्सरे समावेसिदा (१६) ।

(१२) अथ किम् ? आर्येण खलु तेषु तेषु विरागकारणेषु परिहृतेषु सुगहीत-
नामधेये देवे चन्द्रगते हृदयनुरक्ताः प्रकृतयः किं पुनः सन्त्यत नगरे अमात्यराक्षसेन
सह प्रथमे समुपपन्नो हवहुमानास्त्रयः पुरुषाः, ये देवस्य चन्द्रमित्रः शिबं न खलन्ते ।

(१३) कथमस्तुतनामधेया आर्यस्य निवेद्यन्ते ।

(१४) श्रूयंतु आर्यः ; प्रथमं तावत् आर्यस्य रिपुपक्षे बद्धपक्षपातः क्षपणकः ।

• (१५) जीवसिद्धिनामा ।

(१६) येन सा अमात्यराक्षसेन शत्रुता विषकन्या देवे पर्वतेश्वरी समावेक्षिता ।

(च) बद्धपक्षपातः बद्धपक्षे हः ।

चाण्ड [स्वगतम् ।] जीवसिद्धिरेष तावत् अस्मत्प्रविधिः ।
[प्रकाशम् ।] भद्र ! अथ अपरः कः ?

चरः । अज्ज ! अवरो वलु अमच्चरक्खसस्स पियवववसो
काअत्थो सअड्ढदासो णाम (१७) ।

चाण्ड । [विहस्य आत्मगतम् ।] कायस्य इति लघ्वी मात्रा
(क) । तथापि न युक्तं प्राकृतमपि रिपुम् अवन्नातुम् । तस्मिन्
मया सुहृच्छ्रवणा सिद्ध्यर्थको निश्चितः । [प्रकाशम् ।] भद्र !
तृतीयं श्रोतुमिच्छामि ।

चरः । [विहस्य ।] तद्वचो वि अमच्चरक्खसस्स दुदीअं
विअ हिअअं, पुण्णचरवासी, मण्णिआरसेट्ठी चन्दणदासो णाम.
जस्स गेहे कलत्तं आसीकदुअ अमच्चरक्खसो अआरादो अव-
क्खसो (१८) ।

चाण्ड । [आत्मगतम् ।] नूनं सुहृत्तमः न हि अनात्मसदृ-
शेषु राक्षसः कलत्रं न्यासीकरिष्यति । [प्रकाशम् ।] भद्र !
चन्दनदासस्य गृहे राक्षसेन कलत्रं न्यासीकृतमिति कथमव-
गम्यते भवता ?

चरः । अज्ज ! इअं अंगुलीअमुहा अज्जं अवगमइस्सदि
[अज्जं अवगदत्थं करिस्सदि] (१९) [इति सुद्धाम् अर्पयति ।]

(१७) आर्थ ! अपरः खलु अमात्यराक्षसस्य प्रियवयस्यः कावस्सः अकट्ढदासो नाम ।

(१८) तृतीयोऽपि अमात्यराक्षसस्य द्वितीयनिव इदं, पुण्णपुरनिवासी,
मणिआरसेट्ठी, चन्दनदासो नाम, यस्य गेहे कलत्रं न्यासीकृत्य अमात्यराक्षसो,
नगरादपलातः ।

(१९) आर्थ ! इयमङ्गुलिमुद्धा आर्थमवगतार्थं करिष्यति । (अज्जं अवगमइस्सदि
इति पाठे—आर्थमवगमयिष्यति इति सं) ।

(क) लघ्वी मात्रा चन्द्रः अं, हीनजातित्वात् हीनपुङ्गवस्य हीनपुङ्गवना द्वितीयो
अपङ्गतिः साध्यते इति अवन्नातुमितिदमिति भावः ।

चाण । [मुद्रामवलोक्य गृहीत्वा, वाचयति] नाम राक्ष-
सस्य । [सहर्षं स्वगतम् ।] ननु राक्षस एव अस्मत् अङ्गुलिप्रणयी
संवत्त (ज) इति । [प्रकाशम्] । भद्र ! अङ्गुलिमुद्राधिगमं
प्रकाशेन श्रोतुमिच्छामि ।

चरः । सुणातु अज्जो, अत्थि दाव अहं अज्जेण पउरजण-
अरिददंसणे णिउत्तो, तदो परचरणवेसे परस्स अणासंकणो-
एण, इमिणा जमपडेणाहिण्डन्तो, (भ) मणिआरसेट्ठिणो
अन्दणदासस्स घरं पविट्ठोस्सि, तह्मिं जमपडअं पसारिअ,
पउत्तोस्सि गोदाइं गाइदुं (२०) ।

चाण । ततस्ततः ?

चरः । तदो, एक्कादो आबरकादो (ज) पञ्चवरिस-
देसीओ प्पिअदंसणीअशरीराकिदी कुमारओ, बालजणमुलह-
कोदूहलोप्पुल्लणअणजुअलओ णिक्कमिदुं पउत्तो, तदो हा
णिग्गदो, हा णिग्गदोत्ति, संकापरिग्गहणिअदगुरुओ तस्स
ज्जेव्व आबरकस्स अब्भंतरे उत्थिदो महन्तो कलअलो । तदो
इसि दुआरदेशदाविदमुहीए एक्काए इत्थिआए, सो कुमा-
रओ णिक्कमन्तो ज्जेव्व णिव्भच्छिअ अवलम्बिदो कोमलाए
बाहुलदाए, तस्माअ कुमारसंरोहसंभमप्पचलिदंगुलिदो

(२०) प्रणीतु भाव्यः, अस्ति तावदहमार्येण पौरजनचरितदर्शने नियुक्तः,
ततः परगृहप्रवेशे परस्यानाशङ्कनीयेन अनेन यमपटेन आहिण्डमानो, मणि-
आरसेट्ठिनः अन्दनदासस्य गृहं प्रविष्टोऽस्मि, तत्र यमपटं प्रसार्य प्रवृत्तोऽस्मि गौतानि
गातुम् ।

- (ज) अङ्गुलिप्रणयी संवत्त इति अङ्गुलिप्रणयी हस्तगत इति यावत् ।
- (भ) आहिण्डमानः अभिहितः ।
- (ज) आबरकात् आवरणतः अवनिर्वाया इत्यर्थः ।

करादो पुरिसंगुलिपरिणाहप्रमाणघडिआ (ट) विअलिदा
इअं अङ्गुलीमुहिआ देहलौबडन्नि णिपडिआ, ताए इत्थि-
आए अणवबुद्धन्त ज्जेब्ब, मम चलणपासं समामच्छिअ, पणा-
मणिहुआ णव-बहुब्ब णिच्चला संबुत्ता, मए वि अमच्चरक्खरस्स
णामंकिदेति अज्जस्स पादमूलं पाविदा, ता एसो इमाए
मुद्दाए आगमो त्ति (२१) ।

चाण । भद्र ! श्रुतम्, अपसर, न चिरादस्य परिश्रम-
स्थानुरूपं फलमधिगमिष्यति ।

चरः । जं अज्जो आसवेदि त्ति (२२) । [निष्क्रान्तः ।]

चाण । शार्ङ्गरव ! शार्ङ्गरव !

[प्रविश्य शिष्यः ।] उपाध्याय ! आज्ञापय ।

चाण । वत्स ! मसी भाजनं [पात्रं] पत्रञ्च उपानय ।

(२१) ततश्च एकस्मात् आवरकात् पञ्चवर्षदेशीयः प्रियदर्शनौघशरीराकृतिः
कुमारी, बालजनमुलभकौतूहलोत्फुल्लनयनयुगलो निष्कृमिषु प्रवृत्तः, ततो हा
निर्गतो हा निर्गत इति (शङ्कापङ्क्तिर्नगदं णिवेदन्त इति पाठे—शङ्कापरिणहं
निवेदयन् इति स०) शङ्कापरिणहनिष्ठतगुरुकसस्यैव आवरकस्याभ्यन्तरे उत्थितो
महान् कलकलः । तत ईषद्वारदेशदापित (दत्त) मुख्या एकया स्त्रिया स
कुमारकी निष्क्रामन्नेव निर्भङ्ग्यावलम्बितः कोमलया बाहुलतया । तस्याश्च
कुमारसंरोधसम्भ्रमप्रचलिताङ्गुलितः करान् पुरुषाङ्गुलिपरिणाहप्रमाणघटिता विग-
लितेयमङ्गुलिमुद्रिका देहलौबधे निपतिता, तथा स्त्रिया अनवबुध्यमानैव,
मम चरचपात्रं समानस्य प्रणामनिष्ठता नववधूरिव निचला संबुत्ता, मयापि
अमात्यराक्षसस्य नामाङ्कितेति आर्यस्य पादमूलं प्रापिता, तदेवोऽस्या मुद्राया
आगम इति ।

(२२) यदाय्ये आज्ञापयति इति ।

(ट) पुरुषाङ्गुलिपरिणाहप्रमाणघटिता पुरुषस्य अङ्गुल्यैः परिणाहः विहारः तस्य
प्रमाणेन परिमाणेन घटिता निर्मिता, तेन ततः कस्याङ्गुलीः स्त्रीकराद् गलनसम्भव
इति भावः ।

शिष्यः । यत् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य ।] उपाध्याय ! इदं मसी-भाजनं [पात्रं] पत्रञ्च ।

चाण । [गृहीत्वा स्वगतम् ।] किमत्राभिलिखामि ? अनेन खलु लेखेन राज्ञसो जेतव्यः ।

[प्रविश्य प्रतीहारी ।] जेदु, जेदु, अज्जो (२३) ।

• चाण । [सहर्षमात्मगतम् ।] गृहीतोऽयं जयशब्दः । (ठ) [प्रकाशम् ।] शोणोत्तरे ! किम् आगमनप्रयोजनम् ?

प्रती । अज्ज ! कमलमुउलाआरमञ्जलिं सीसे णिवे-
सिअ देओ चन्दसिरी अज्जं विम्बेदि । इच्छामि अहं,
अज्जेण अब्भणुस्सोदो. देअस्स पब्बदेसरस्स पारलोइअं कादुं,
तेण अ धारिटपूब्बाइं आभरणाइं गुणवन्ताणं वड्ढा(अ)णाणं
पडिवादेमि त्ति (२४) ।

चाण । [सहर्षमात्मगतम् ।] साधु वृषल ! साधु, ममैव
हृदयेन सह सम्मन्त्र्य मन्दिष्टवानसि । [प्रकाशम् ।] शोणो-
त्तरे ! उच्यताम् अस्मद्वचनाद् वृषलः, साधु वत्स ! साधु,
अभिन्नः खल्वसि लोकव्यवहाराणां, तदनुष्ठीयताम् आत्मनो-
ऽभिप्रायः, किन्तु पर्वतेश्वरधृतपूर्वाणि भूषणानि गुणवन्ति

(२३) जग्रति जयति आर्यः ।

(२४) आर्य ! कमलमुकुलाकारमञ्जलिं शीघ्रं निवेश्य दैवचन्द्रश्रीरार्यं विज्ञा-
पयति । इच्छाम्यहमार्येण अभ्यनुज्ञातो, देवस्य पर्वतेश्वरस्य पारलौकिकं कर्तुम्, तेन
च धारितपूर्वाणि आभरणानि गुणवतां ब्राह्मणानां प्रतिपादयामीति ।

• (ठ) राजसज्जयार्थम् लिखं लिखित्योद्गावयति चाणक्ये प्रतीहार्या उक्तिः जयार्थ-
सम्बलिता अभिस्तुता तेन इत्यभीष्टजयशब्दश्रवणात् “गृहीतोऽयं जयशब्दः” इत्युक्तवान् ;
एतच्च नात्योक्तपताकास्थानकम् ।

गुणवद्वा एव ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादनीयानि. तत् एषोऽहं स्वयं
परीक्षितगुणान् ब्राह्मणान् प्रेषयामि । (७)

प्रती । जं अज्जो आसवेदि त्ति (२५) । [निष्क्रान्ता ।]

चाण । शार्ङ्गरव ! शार्ङ्गरव ! उच्यताम् अस्मद्वचनात्
विश्वावसुप्रभृतयः तयो भ्रातरः, यथा वृषलात् प्रतिगृह्याभर-
णानि भवद्भिः अहं द्रष्टव्य इति ।

शिष्यः । यत् आज्ञापयति उपाध्याय इति । [निष्क्रान्तः ।]

चाण । [स्वगतम् ।] उत्तरोऽयं (८) लिखार्थः, पूर्वः
कतमोऽसु । [विचिन्त्य ।] आं ज्ञातः, उपलब्धवानस्मि
प्रणिधिभ्यो, यथा तस्य क्लृप्तराजबलस्य मध्यात् प्रधानतमाः
पञ्च राजानः परया भक्त्या राक्षसमनुवर्त्तन्ते । तद्यथा,—

कौलूतश्चित्रवर्मा, मलयनरपतिः सिंहनादो वृसिंहः,

काश्मीरः पुष्कराक्षः, क्षतरिपुमहिमा सैन्धवः सिन्धुषेणः ।

मेघाक्षः पञ्चमोऽस्मिन् पृथुतुरगबलः पारसीकाधिराजो,

नामान्येषां लिखामि ध्रुवमहमधुना चित्रगुप्तः प्रमार्ष्टुं ॥२०॥

(२५) यत् आर्थं आज्ञापयतीति ।

(८) गुणवन्ति बहुमूल्यत्वमुदृश्यत्वादिगुणयुक्तानि अतएव गुणवद्वा एव देयानि
सदृशीरेव योमस्योचितत्वादिति सूचयता चाणक्येन पावसूतेन स्वप्रणिधिभूतेन विश्वावसु-
प्रभृतिभ्रातृभ्यो तदलङ्करणं चन्द्रगुप्तकृतगतमपि प्रतिगृह्य क्लृप्तानौय राक्षसस्य
समीपे बणिग्द्वारा प्रेषणीयमित्याशयेन प्रतिपादनीयानौपदिष्टम् । प्रेषयामौत्येव
। भविष्यत्सामीप्ये लट् प्रेषयिष्यामीत्यर्थः ।

(८) उत्तरोऽयमिति उत्तरः शेषांश्च इत्यर्थः ।

तानेव दर्शयन् तेषु कर्त्तव्यदोषारोपणस्याशक्यमसूक्ष्मेदतामाह—कौलूत इति ।
कुलूतदेशपतिः चित्रवर्मा नाम, वृसिंहः नरयेष्ठः मलयपतिः सिंहनादो नाम,
काश्मीरदेशाधिराजः पुष्कराक्षो नाम, क्षतरिपुमहिमा शत्रुन्दनः सिन्धुदेशपतिः
सिन्धुषेणो नाम, पृथुतुरगबलः प्रशस्तान्वसादिबलः पारसीकदेशपतिः मेघाक्षो नाम,

[विचिन्त्य ।] अथवा न लिखामि, सर्वमनभिव्यक्तमेव तावदास्ताम् । [प्रकाशम् ।] शार्ङ्गरव ! शार्ङ्गरव !

[प्रविश्य शिष्यः ।] उपाध्याय ! आज्ञापय ।

चाण । वत्स ! श्रोत्रियाक्षराणि प्रयत्नेन लिखितान्यपि नियतमस्फुटानि भवन्ति, तत् उच्यताम् अस्मद्वचनात् सिद्धार्थकः । [कर्णे कथयित्वा ।] एभिः अक्षरैः केनापि, किमपि, कस्यापि, स्वयं वाच्यमिति, अदत्तवाच्यानामानं लेखं शकटदासेन लेखयित्वा, माम् उपतिष्ठस्व, न च आख्येयम् (ण) अस्मै चाणक्यो लेखयतीति ।

शिष्यः । यत् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रान्तः ।]

चाण । [स्वगतम् ।] हन्त जितो मलयकेतुः ।

[प्रविश्य लेखहस्तः सिद्धार्थकः ।] जेदु, जेदु, अज्जो । अज्ज ! अयं सो सअडदासेण सहत्यलिहिदो लेहो । [मह वचणेण अबिचालिअ] (२६) ।

चाण । [गृहीत्वा निरीक्ष्य ।] अहो दर्शनीयताक्षराणाम् । [इति अनुवाच्य ।] भद्र ! अनया सुद्रया सुद्रय (त) एनम् ।

• सिद्धा । जं अज्जो आसबेदि त्ति । [तथा कृत्वा ।] अज्ज !

(२६) जयति जयति आर्यः । आर्य ! अयं सः शकटदासेन स्वहस्तलिखितो लेखः । [मह वचणेण अबिचालिअ इत्यधिकपाठे—मम वचनेनाविचार्य] ।

एते पूर्वोक्ताः पञ्च राजानः । अहमेषां नामानि अत्र भेदपक्षे लिखामि, अधुना चित्रगुप्तः यस्मिन् तत्सचिवो वा ध्रुवः निश्चितं प्रमार्ष्टुं शोधयतु त्यजतु इति यावत्, अहमेव तेषां शासिता भविष्यामि चित्रगुप्तप्रयासोऽत्र विफल इति भावः । अत्रापि स्रग्धरावृत्तम् ॥ २० ॥

(ण) न च आख्येयमिति—आख्येयं वाच्यम् ।

(त) अनया राजसूनामाहितया सुद्रया सुद्रय अक्षय ।

अथं सो मुद्दिदो लेहो, ता आसवेदु अज्जो किं अवरं अणु-
चिद्धीअदु त्ति (२७) ।

चाण । भद्र ! कस्मिंश्चित् आत्मनानुष्ठेये कर्मणि त्वां
व्यापारयितुम् (थ) इच्छामि ।

सिद्धा । [सहर्षम् ।] अज्ज ! अणुमुद्दिदोहि, ता
आसवेदु अज्जो, किं इमिणा दासजणेण अज्जस्स अणुचिद्धि-
दस्स' (२८) ।

चाण । भद्र ! प्रथमं तावत् बध्यस्थानं गत्वा घातकाः
सरोषं दक्षिणाक्षिसङ्कोचसंज्ञां ग्राहयितव्याः, ततस्तेषु गृहीत-
संज्ञेषु भयापदेशात् इतस्ततः प्रद्वृतेषु (द) शकटदासो बध्य-
स्थानात् अपनीय, राक्षसं प्रापयितव्यः, तस्माच्च सुहृत्प्राण-
रक्षणपरितुष्टाद् पारितोषिकं (ध) ग्राह्यं, राक्षस एव कश्चित्

(२७) यत् आर्यं आज्ञापयतीति । आर्य ! अयं स मुद्दिदो लेहः, यत्
आज्ञापयतु आर्यः किमपरमनुष्ठेयतामिति ।

(२८) आर्य ! अणुमुद्दिदोऽस्मि, तदाज्ञापयतु आर्यः, किमनेन दासजनेन आर्यस्स
अणुचिद्धीतव्यम् ।

(थ) व्यापारयितुं नियोक्तम् ।

(द) बध्यस्थानमिति ।—शकटदासस्य गृह्णारोपणे कपटव्यवहारः न यद्यर्थः इति
तत्स्थानात् सदुपदिष्टेऽङ्गितैः चाख्यानौ अपसार्यौ । इत्थं तत्प्राणरक्षासम्भवः तस्मै
विशेषेऽस्मिद्धिः इत्याशयः । दक्षिणाक्षिसङ्कोचसंज्ञां दक्षिणनेत्रसङ्कोचसंज्ञेतम् । भयाप-
देशात् भयङ्कलात् तत्स्थानाद्भयं दपमरणं व्यञ्जयित्वा प्रस्थितयोः तयोः बध्नाद्वि-
शकटदासस्य ततः राक्षससमीपानयनेन मृत्युमुत्सागतं भवदानीत् 'मित्रं निरौच्य त्वमि-
दं विशासः सुतरां सेव्यमिति' इत्याशयः । प्रद्वृतेषु पलायितेषु ।

(ध) पारितोषिकमिति तस्यैव सुहृद्भेदेन प्रवानोपयोगितादये दर्शयिष्यते ।

कालं सेवितव्यः, ततः प्रत्यासन्नेषु परेषु त्वया प्रयोजनमिदम् अनुष्ठेयम् । [कर्णे एवमेवम् ।] (न)

सिद्धा । जं अज्जो आसब्बेदि त्ति (२८) ।

• चाण । शार्ङ्गरव ! शार्ङ्गरव !

[प्रविश्य शिष्यः ।] उपाध्याय ! आज्ञापय ।

• चाण । उच्यतां महचनात् कालपाशिको, दण्डपाशिकश्च, यथा वृषलः सभाज्ञापयति, य एष क्षपणको जीवसिद्धिर्नाम राक्षसप्रयुक्तो विषकन्यया पर्वतेश्वरं घातितवान् स एनमेव दोषं प्रख्याप्य, सनिकारं नगरात् निर्वास्यतामिति । (प)

शिष्यः । यत् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति परिक्रामति ।]

• चाण । वत्स ! तिष्ठ तिष्ठ, योऽयमपरः कायस्थः शकटदासो नाम, राक्षसप्रयुक्तो, नित्यम् अस्मच्छरीरम् (फ) अभिद्रोणुमिह प्रयतते, स चापि एनं दोषं प्रख्याप्य, शूलमारोप्यतां (ब) गृहजनश्च अस्य बन्धनागारे प्रवेश्यतामिति ।

(२८) यदायं आज्ञापयतीति ।

(न) तेन पारितोषिकेण यस्य कर्णव्ययस्य अकर्णव्यस्य तत्कर्णं कर्णे आह—एवमित्यप्युक्ताङ्गे वत्तमावसुद्धे दय्यापारसङ्गम् ।

(प) जीवसिद्धेर्निष्काशनम् आत्मकृतपर्वतेश्वरवधस्य राक्षसकृततया ख्यापनार्थं, निष्काशितेन च तेन मलयकेतुसमीपे राक्षसेनैव, पर्वतेश्वरो हतो न आशक्येनेत्येवमर्थस्य ख्यापनार्थम् ।

(फ) अस्मच्छरीरमिति अस्मच्छरीरमिव प्रेष्टं चन्द्रगुप्तमिति भावः ।

• (ब) शकटदासस्य शूलारोपणव्यपदेशेन भयमुत्पाद्य सिद्धार्थकेन तद्रक्षणं राक्षसस्य विश्वासोत्पादनार्थं तेन वत्तमावसमित्येवोपायसाधनं स्वामीपलाभाशयः शीलितः ।

शिष्यः । यत् आज्ञापयति उपाध्याय इति । [निष्क्रान्तः ।]

चाण । [चिन्तां नाटयित्वा स्वगतम् ।] अपि नाम
दुरात्मा राक्षसो गृहीतः ? (भ)

सिद्धा । अज्ज ! गहीदो (३०) ।

चाण । [सहर्षमात्मगतम्] (म) हन्त गृहीतो राक्षसः ।
[प्रकाशम्] भद्र ! कोऽयं गृहीतः ?

सिद्धा । गहीदो मए अज्जस्स सन्देसो, ता गमिस्सं अहं
कज्जसिद्धीए (३१) ।

चाण । [माङ्गुलिमुद्रं लेखमर्पयित्वा ।] भद्र ! सिद्धार्थक !
गम्यताम्, अस्तु ते कार्य्यसिद्धिः ।

सिद्धा । जं अज्जो आसवेदि त्ति (३२) । [प्रणम्य-
निष्क्रान्तः ।]

[प्रविश्य शिष्यः ।] उपाध्याय ! कालपाशिको, दण्ड-
पाशिकश्च उपाध्यायं विज्ञापयतः । इदम् अनुष्ठायते देवस्य
चन्द्रगुप्तस्य शासनमिति ।

चाण । शोभनम् । वत्स ! मणिकार-अंष्टिनं चन्दनदासम्
इदानीं द्रष्टुमिच्छामि ।

शिष्यः । यत् आज्ञापयति उपाध्याय इति । [निष्क्रम्य
चन्दनदासेन सह पुनः प्रविश्य ।] इत इतः अंष्टिनु !

(३०) आर्य ! गृहीतः ।

(३१) गृहीतो मया आर्यस्य सन्देशः, तद्विनिष्यामि अहं कार्य्यसिद्धेः ।

(३२) यदार्थं आज्ञापयतीति ।

(भ) गृहीत इत्यत्र सम्भावनायां लिङ् ।

(म) दुरात्मा राक्षसः गृहीतश्च भवेन्न वा इति विनियतः चाणक्यस्य गृहीत इति
निश्चयः । अत्र वाक्यश्रवणं प्रभूतहर्षादयः सञ्जातः ।

चन्दनदासः । [स्वगतम् ।]

चाणके भि अकरणे, सहसा सहाविदस्स (य) लोअस्स ।

वट्टुं णिदोसस्स वि सङ्का, किं उण मह जाददोसस्स ? ॥

ता भणिदा मए धनसेणप्पमुहा तिस्सि बाणिजिआ । जधा कक्खवि चाणकहदओ गेहं मे विचिणावेदि, ता अवहिदा णिब्बहध (र) भट्टिणो अमच्चरक्खसस्स घरअणं, मह दाव जं होदि तं होदु त्ति (३३) ।

शिष्यः । भोः अेष्ठिन् ! इत इतः ।

चन्द । अअं आगदोस्सि (३४) । [उभौ परिक्रामतः ।]

शिष्यः । उपाध्याय ! अयं अेष्ठी चन्दनदासः ।

चन्द । [उपसृत्य ।] जेदु जेदु अज्जो (३५) ।

चाण । [नाट्येन अवलोक्य ।] भोः अेष्ठिन् ! स्वागतम्, इदमासनम् आस्यताम् ।

चन्द । [प्रणम्य ।] किं ण जाणादि अज्जो, जहा अणुचिदो उवआरो (ल) [सहिअस्स] परिहवादोवि महन्तं

(३३) चाणकोऽस्मिन् अकरणे, सहसा शब्दायितस्य लोकस्य ।

• वर्द्धते निर्दोषस्याऽपि शङ्का किं पुनर्मम जातदोषस्य ? ॥

तद्वणिता मया धनसेनप्रमुखस्त्रयो बाणिजिकाः, यथा कदापि चाणक्यवृत्तकी गेहं मे विचिनीति तदवहिता निर्वहता भर्तुः अमात्यराजसस्य गृहजनं, मम नावत् यद्वति तद्वत् इति ।

(३४) अयमागतोऽस्मि ।

(३५) जयति जयति आर्यः ।

— Niradendu Sanyal. —

(य) अकरणे निर्द्देशे चाणके विषये तमधिकृत्य, शब्दायितस्य चाणकोन आहृतस्य ।

(र) निर्वहन्त निष्काशयन्त, अन्तःपुष्पत् स्थानान्तरं प्रापयन्त इत्यर्थः ।

(ल) उपचारः अभ्यर्थनादिरूप आहृतः ।

दुःखमुपादेदि, ता इह लोब अहं उचिदाए भूमौए उब-
विसामि (३६) ।

चाण । भोः अेठिन् ! मा मा एवम्, उचितमेवैतत्
अस्मद्विधैः सह भवतः, तदुपविश्यताम् आसन एव ।

चन्द । [स्वगतम्] उपलक्षितमणेण (व) किम्पि ।
[प्रकाशम्] जं अज्जो आसवेदि ति (३७) । [उपविष्टः] ।

चाण । भोः अेठिन् ! चन्दनदास ! अपि प्रचीयन्ते (श)
संव्यवहाराणां लाभो वः ?

चन्द । अज्ज ! अथ इ ? अज्जस्स पसाएण अखण्डिदा
मे बाणिज्जा (ष) (३८) ।

चाण । भोः अेठिन् ! अपि 'कदाचित् चन्द्रगुप्तदोषा
अतिक्रान्तपार्थिवगुणान् अधुना स्मारयन्ति प्रकृतीः ? (स)

चन्द । [कर्णौ पिधाय ।] सन्तं पावं (ह) । सरअणिसा-

(३६) किं न जानाति आर्यः, यथालुचित उपचारः, [सद्विदमस्य इति
अधिकपाठे—सहृदयस्य] परिभवादपि सहृददुःखमुत्पादयति, तत् इहैव अहं
उचितायां भूमौ उपविशामि ।

(३७) उपलक्षितमनेन किमपि । यदार्थं आश्रययति इति ।

(३८) आर्य ! अथ किम् ? आर्यस्य प्रसादेन अखण्डिता मे बाणिज्याः ;

(व) उपलक्षितमिति मदीयमपराधं ज्ञातं अतः अस्मद्विधैः सह इत्यादि कथितम् ।

(श) प्रचीयन्ते वर्द्धन्ते ।

(ष) सिद्धविषयस्वीकारपूचकं पदद्वयमिदं, तदेव प्रकटयन् आह—आर्यस्य प्रसा-
देनेत्यादि ।

(स) अतिक्रान्तेति ।—चन्द्रगुप्तादधिकान् सीमन्तोद्भासकान् अतीतनन्दादि-
पार्थिवगुणान् इत्यर्थः । प्रकृतीः प्रकृतिभिरित्यर्थः स्वराण्यस्य ज्ञानविशेषार्थकतया सह-
योगे प्रतीयमानैरि कर्मसंज्ञाभावात् कवीनां निरुद्धतया प्रयोगः ।

(ह) ज्ञानं पापं “ज्ञानं पापमनिर्दृश्ये” इति वचनात् अवाच्यार्थं ज्ञानं

समुन्मनेण विअ पुस्सिमाचन्देण, चन्दसिरिणा अधिअं णंदग्गि पइदीओ (३८) ।

चाण । भोः अेष्ठिन् ! यदि एवं प्रीताभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रियमिच्छन्ति राजानः ।

चन्द । आसुवेदु अज्जो । किं, कित्तिअं वा अत्यजादं इमादो जणादो इच्छीअदि न्ति (४०) । (क)

चाण । भोः अेष्ठिन् ! चन्द्रगुप्तराज्यमिदं, न नन्दराज्यं, यतो नन्दस्य एवार्थरुचेः अर्थसम्बन्धः प्रीतिमुत्पादयति, चन्द्रगुप्तस्य तु भवताम् अपरिक्लेश एव ।

चन्द । [सहर्षम् ।] (ख) अज्ज ! अणुगहिदोस्सि (४१) ।

चाण । भोः अेष्ठिन् ! स च अपरिक्लेशः कथम् आविर्भवतीति न पुनः प्रष्टव्याः स्मो भवता (ग) ?

(३८) शान्तं पापं, शारदनिशासमुद्गमेन इव पूर्णिमाचन्द्रेण, चन्द्रश्रियाचिक्रं नन्दन्ति प्रकृतवः ।

(४०) आज्ञापयतु आर्यः । किं कियद्वा अर्थजातमस्माज्जनादिष्यत इति ।

(४१) आर्य ! अनुगृहीतोऽस्मि ।

पापमिति प्रयुज्यते नात्ये, न वाच्यमित्यर्थः अत्राव्ययवचने लोके राम रामित्यनुवाद-वदाभासः ।

(क) मत्तः किं प्रार्थ्यते इत्याशयः ।

(ख) अर्थरुचिर्लोक्या उदात्ताश्रयात् चन्द्रगुप्तात् स्वार्थहानेरभावस्वरणात् चन्दन-वासस्य हर्षः ।

(ग) अन्यधर्मस्य दुःखाभावस्यान्येन बोधः दुष्करः इति व्यञ्जकहेतुनैव तस्यानुमितिः इति दर्शयन्नाह—सचापरिक्लेश इत्यादि । स कथं व्यज्यते इत्याद्यभिप्रेत्यक्तिप्रकारः एवं भवता अःवयं न पुनः प्रष्टव्याः जिज्ञासितव्याः ? अपितु प्रष्टव्याएव, अतः काङ्क्षः । तथाच प्रकृतौनाम् अपरिक्लेशव्यञ्जकः को हेतुरिति भवता मां प्रति प्रष्टव्यमेक इत्याशयः ।

चन्द । आस्रवेदु अज्जो (४२) (घ) ।

चाण । संक्षेपतो राजनि अविस्महाभिर्त्तिभिः
वर्त्तितव्यम् (ङ) ।

चन्द । अज्ज ! को उण अधसो, [जो राअविस्महो ति]
अज्जेण अबगच्छीअदि ? (४३) ।

चाण । भवान् एव तावत् प्रथमः ।

चन्द । [कर्णौ पिधाय ।] सन्तं पावं, सन्तं पावं, कीदिसो
तिणाणं अग्निणा सह बिरोहो ? (च) (४४) ।

चाण । अयम् ईदृशो विरोधो, यत् त्वम् अद्यापि राजा-
पञ्चकारिणोऽमात्यराक्षसस्य गृहजनं स्वगृहम् अभिनीय
रक्षसि ।

चन्द । अज्ज ! अलौअं एदं, केणावि अणज्जेण अज्जस्स
णिवेदिदं (४५) ।

(४२) आश्रापयतु आर्यः ।

(४३) आर्य ! कः पुनरप्य आर्येणावगम्यते ? [जो राअविस्महो ति] इति
पाठे—यो राजविस्महः । [राअ] इत्यत्र [राअि] [राअ्हा] च कश्चित् पाठः, राअि
राजविषये, राअ्हा सह वा इति सं ।

(४४) शान्तं पापं शान्तं पापं, कीदृशस्तृणानामग्निना सह विरोधः ?

(४५) आर्य ! अलौकसेतत्, केनापि अमात्येण आर्यस्य निवेदितम् ।

(घ) अपरिक्ते शङ्खे तु प्रश्राव्य चाणक्येन नियोजितः चन्दनदासः पृच्छति—
आश्रापयत्विति । वदतु भवान् अपरिक्ते श व्यञ्जकः को शङ्खः इत्याशयः ।

(ङ) संक्षेपत इति ।—संक्षेपतः समासतः राजनि अविस्महाभिः अनुकूलाभिर्त्ति-
भिर्यवहारैरपरिक्ते श आविर्भवतीत्यनुकृत्यार्थः । प्रतिकूलाचरणस्य परिक्ते श व्यञ्जकत्वं
निश्चयम् । वृत्तिभिर्यवहारैः । [वर्त्तितव्यम् इत्यधिकपाठः, तत्पाठे—सादृशीभिर्त्तिभिर्यु-
क्तमित्येव व्यञ्जकत्वं तत्परिक्ते श अभिव्यञ्जकमित्यर्थः] ।

(च) अत्र दृष्टान्तावधारः ।

चाण । भोः श्रेष्ठिन् ! अलम् आशङ्कया, भीताः पूर्वराज-
पुरुषाः पौराणाम् अनिच्छताम् अपि गृहेषु गृहजनं निक्षिप्य
देशान्तरं व्रजन्ति, ततः तत्प्रच्छादनम् (छ) एव दोषम्
उत्पादयति ।

चन्द । एवञ्छेदं । तस्मिन् समये आसी अह्म(झ)घरे अमच्च-
रक्वसस्स घरअणो (४६) ।

चाण । प्रथमम् अनृतमिदानीम् आसीदिति परस्पर-
विरोधिनौ वचने । (ज)

चन्द । एत्तिअं ज्जेव अत्थि मे वाआक्कलं (झ) (४७) ।

चाण । भोः श्रेष्ठिन् ! चन्द्रगुप्ते राजनि न परिग्रहः
कलानां, तत् समर्पय राक्षसस्य गृहजनमक्कलं भवतु भवतः ।

चन्द । अज्ज ! णं विस्सवेमि, तस्मिन् समये आसी अह्म-
(झ)घरे अमच्चरक्वसस्स घरअणो त्ति (४८) ।

चाण । अथ इदानीं क्व गतः ?

चन्द । ण जाणामि कहिं गदो त्ति (४९)

(४६) एवं न इदम् । तस्मिन् समये आसीदह्मदृष्टे अमात्यराक्षसस्य गृहजनः ।

(४७) एतावदेवास्ति मे वाक्कलम् ।

(४८) आर्य्य ! ननु विज्ञापयामि, तस्मिन् समये आसीदह्मदृष्टे अमात्यराक्षसस्य
गृहजन इति ।

(४९) न जानामि कुत्र गत इति ।

(छ) तत्प्रच्छादनं तस्य प्रच्छादनं गोपनम् ।

(ज) प्रथमम् अलीकमेतदिति कथनेन खनिकेतने राक्षसगृहजनस्य स्थितिरि-
स्योक्ता, इदानीं आसीदिति कथनेन समय विशेषे स्थितिरुक्ता इत्यनयोर्वचनयोः परस्पर-
विरोधिता इति भावः ।

(झ) “कलं निरस्यभृतेः” इति छूतेः कपटम नरेन्द्राऽऽह्वयम् इति प्रकटयन् ब्रवीति
— एतिअमिति । एतावत् पूर्वोपरविरोधस्य वाक्कलं न तु तत्कालनिवृत्तपापराशः ।

चाण । [स्मितं कृत्वा ।] कथं न ज्ञायते नाम ? भोः
श्रेष्ठिन् ! शिरमि फणी, दूरे तत्प्रतीकारः । अन्यच्च नन्द-
मिष विष्णुगुप्तः—” । [इति अर्द्धीक्री लज्जां नाटयित्वा ।] (ज)
चन्द । [स्वगतम् ।]

उपरि घनाघनस्तनितं दूरे दृष्ट्वा किमेददावडिग्रम् ।

हिमवदि दिव्योसहिग्रो मौस्यो सण्डो समाविष्टो (५०) ॥२१॥

चाण । “—चन्द्रगुप्तम् अमात्यराक्षसः समुच्छेत्स्यतीति
मैवं मंस्थाः ! पश्य,—

विक्रान्तेर्नयशालिभिः सुसचिवैः श्रीर्वक्रनामादिभिः

नन्दे जीवति, या तदा न गमिता स्थैर्यं चलन्ती मुहुः ।

(५०) उपरि घनाघनस्तनितं दूरे दृष्ट्वा किमेतदापतितम् ।

हिमवति दिव्यौषधयः शीर्षे सर्पः समाविष्टः ॥

(ज) शिरमि फणीति ।—फणी सर्पः तत्सदृशः अमघधिक्रमो राजदण्ड इत्यर्थः,
तत्प्रतीकारः तस्य राजदण्डरूपस्य फणिनः प्रतीकारः दूरे वर्त्तते इति शेषः । अर्थं
भावः,—अस्य निवारणोपायः राक्षसेन /चन्द्रगुप्तहननं तत्प्रत्याश । दूरवर्त्तिनौ फलिष्यति
न वा इति संशय एव । तथाच “उपस्थितं परित्यज्य योऽध्वं तं विचिन्तयेत्” इत्युक्त-
रीतिरागतेति भावः । विष्णुगुप्तश्चाप्ययः । स्वकृतनन्दहननस्य उपमानतया स्व न-
कथनमतीतानुचितमित्यतश्चाणक्यस्य लज्जा ।

उपरीति ।—घनाघनस्तनितं शक्रादौ घनाघनः” इति निपातितस्य घनाघनस्य वर्षाक-
मेघस्य, यदा घनस्य मेघस्य अघनस्तनितं नास्ति घनं यस्मात् तत् अघनं तत् स्तनितं
शब्दितम् अतिघोरगर्जितमित्यर्थः, उपरि वर्त्तते इति शेषः, दृष्ट्वा प्रिया दूरे तिष्ठतीति
शेषः, एतत् किम् आपतितम् उपस्थितं, विरहिणां मेघध्वनिः अतीवोद्दीपकत्वात् कष्ट-
कर इति भावः ; तत्प्रतीकारस्तु प्रियासङ्गम एव, तस्या दूरस्थितेः कथञ्चन न सम्भवः,
एवं शीर्षे सर्पः समाविष्टः दंशनार्थमुपविष्ट इत्यर्थः, तत् प्रतीकारोपायभूता दिव्यौ-
षधयः हिमवति हिमालये अतिदूरे इत्यर्थः सन्तीति शेषः । अर्थं भावः,—रोगः सङ्कटभावेन
उपस्थितः किन्तु तदौषधस्य दूरवर्त्तित्वात् सुतरां प्रतीकारासम्भव इति ॥ २१ ॥

विक्रान्तेरिति ।—विक्रान्तैः विक्रमशालिभिः, नयशालिभिः नीतिज्ञैः सुसचिवैः

तामेकत्वमुपागतां द्युतिमिव प्रज्ञादयन्तीं जगत्,
कस्यन्द्रादिव चन्द्रगुप्तनृपतेः कर्तुं व्यवस्येत् पृथक् ॥२२॥

अपिच, [आस्वादितेत्यादि प्रागुक्तं पठति ।] १७१.

चन्द । [स्वगतम् ।] फलेण संपादितं सोऽहदि दे विकल्पितं
(५१) (८) ।

[नेपथ्ये उत्सारणा (८) क्रियते ।]

चाण । शार्ङ्गरव ! ज्ञायतां किमेतत् ।

शिथः । यत् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रम्य,
पुनः प्रविश्य ।] उपाध्याय ! एष राज्ञः चन्द्रगुप्तस्य आज्ञया
राजापथ्यकारी क्षपणको जीवसिद्धिः सनिकारं नगरात् निर्वा-
स्यते । (६)

चाण । क्षपणकः ! अहह, अथवा अनुभवतु राजापथ्य-
कारित्वस्य फलम् । भोः श्रेष्ठिन् ! चन्दनदास ! एवमयं,
राजापथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डी राजा, तत् क्रियतां पथं (८)

(५१) फलेन सम्पादितं मोक्षते ते विकल्पितम् ।

सुमन्त्रिभिः वक्त्रनामादिभिः प्रधानपुरुषैः जीवति नन्दे सुदुः बारंवारं चलन्ती अतिचञ्चला
कुशजाश्यादिति भावः, या श्रीः राजलक्ष्मीः स्पर्धेयं न ममिता न प्रापिता न स्थिरी-
कृत्येत्यर्थः, को जनः जगत् प्रज्ञादयन्तीम् सद्भासवन्तीं द्युतिं चन्द्रिकांमिव एकत्वमुपागतां
स्थिरत्वमुपादितां सञ्जीत्या इति शेषः, तां श्रियं चन्द्रादिव चन्द्रगुप्तनृपतेः पृथक् कृत
दूरोक्तं व्यवस्येत् प्रयतेत, न कोऽपि तत् कर्तुं शक्नुयादित्यर्थः । अथ सम्भावनायां
किञ्च । शार्ङ्गलविक्रीडितं इत्यम् ॥ २२ ॥

(८) सम्पादितमित्यत्र संवादितमिति पाठे—प्रकटितम् । विकल्पितम् आत्मनः
ज्ञाया ।

(८) उत्सारणा लोकाणां सम्पदनिवारणार्थमपसारणा ।

(६) सनिकारं सापमानम् । निर्वास्यते देशान्तरं प्रस्थाप्यते ।

(८) पथं चितम् ।

सुहृद्वचः, समर्प्यतां राक्षसगृहजनः, चिरमनुभूयन्तां विचित्रा
राजप्रसादाः ।

चन्द । णत्थि मे गेहे अमच्चरक्खसघरअणो (५२) ।

[तसो नेपथ्ये कलकलः ।]

चाण । शार्ङ्गरव ! ज्ञायतां पुनः किमेतत् ।

शिष्यः । यत् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रम्य,
पुनः प्रविश्य ।] उपाध्याय ! असौ राजाज्ञया राजापथ्यकारी
कायस्थः शकटदासः शूलम् आरोपयितुं नीयते ।

चाण । स्वकर्मफलभाक् भवतु । भोः श्रेष्ठिन् ! एवमयं
राजापथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डो राजा, न मर्षयिष्यति राक्षस-
कलत्रप्रच्छादनं भवतः, तत् रक्ष परकलत्रेण (ण) आत्मनः
कलत्रं जीवितञ्च ।

चन्द । अज्ज ! किं मे भअं दंसेमि ? सन्तं पि गेहे अमच्च-
रक्खसस्स घरअणं ण समप्पेमि, किं उण अमन्तं (५३) ।

चाण । चन्दनदास ! एष ते निश्चयः ?

चन्द । वादं, एसो मे तिरो णिच्चओ (५४) ।

चाण । [स्वगतम् ।] साधु चन्दनदास ! साधु ।—

सुलभेष्वर्थलाभेषु परसंविदने जनः ।

क इदं दुष्करं कुर्यादिदानीं शिविना विना ॥ २३ ॥

(५२) नास्ति मे गेहे अमात्यराक्षसगृहजनः ।

(५३) आर्य ! किं मे भयं दर्शयसि ? सन्तमपि गेहे अमात्यराक्षसस्य गृहजनं न
समर्पयामि, किं पुनरसत्तम् ।

(५४) वादं, एष मे स्थिरो निश्चयः ।

(ण) मर्षयिष्यति क्षमिष्यति । परकलत्रेण ।—परकलत्रेण परकलत्रापण्णैर्न आत्मनः
कलत्रं जीवितञ्च रक्षय्यतां तदनपण्णै तव कलत्रजीवनयोरपगमः स्यादित्याशयः ।

सुलभेति — को जनः अर्थलाभेषु अर्थानां लाभः येषः ते अर्थलाभाः

[प्रकाशम् ।] चन्दनदास ! एष ते निश्चयः ?

चन्द । वाढं, एसो मे स्थिरो णिच्चओ (५५) । (त)

चाण । [सक्रोधम् ।] दुरात्मन् ! दुष्टबणिक् ! अनुभूयतां तर्हि राजकोपः ।

चन्द । [बाह्व प्रसार्य ।] सज्जोह्मि, अणुचिट्ठु अज्जो अत्तणो अहिआरस्स अणुरुअं [सरिसं] (५६) ।

चाण । [सक्रोधम् ।] शार्ङ्गरव ! उच्यताम् अस्मद्वचनात् कालपाशिको दण्डपाशिकश्च, शीघ्रमयं दुष्टबणिक् निगृह्यताम्, अथवा तिष्ठतु, उच्यतां दुर्गपालो विजयपालश्च, गृहीत-गृहसारमेनं (थ) सपुत्रकलत्रं संयम्य रक्ष तावत्, यावत् मया वृषलाय कथ्यते, स एव अस्य सर्वस्वप्राणहरणं दण्डम् आज्ञापयिष्यति ।

(५५) वाढं, एष मे स्थिरो निश्चयः ।

(५६) सज्जोऽह्मि, अनुतिष्ठतु रथः आत्मनोऽधिकारस्य अनुरूपम् । “सरिसं” इति पाठे—सदृशम् ।

अर्थागमोपाया इत्यर्थः, तेषु सुलभेषु अपीति शेषः राक्षसकलत्रपरित्यागे राजानुग्रहलाभः तन्नामे च विविधोन्नतिः सम्भाव्यत इति ज्ञानमपि तान् परित्यज्येति भावः । परसंवेदने परमपौड्यायाम् आत्मनः महत्यानेष्टे सम्भविष्यति अपीति भावः, शिविना राज्ञा विना इदानीम् अस्मिन् कलियुगे इदं परकलत्राच्छादनरूपं दुष्करम् असाध्यं राजदण्डावश्य-म्भावादिति भावः, कर्म कुर्यात्, न कोऽपीत्यर्थः । धनार्जनीपायार्थत्वेन तथाचरणं स्यादित्या गच्छ तेषां सुलभत्वं प्रदर्शितम् । शिविना कपोतरक्षणाय श्येनसन्तोषार्थमात्मनः हृदयमांसं दत्तमिति पौराणिकौ वार्त्ताऽत्रानुसन्वेया । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २३ ॥

(त) स्वजीवननाशेऽपि अमात्यकलत्रस्यासमर्पणरूपो निश्चयः निश्चीयमानोऽर्थः ।

(थ) गृहीतगृहसारं गृहीतः गृहस्य सारः सुलभनादिपस्थिरांशः यस्य स तथोक्तम् ।

शिष्यः । यत् आज्ञापयति उपाध्याय इति । श्रेष्ठिन् !
इत इतः ।

चन्द । [उत्थाय] अज्ज ! अन्नमाअच्छामि । [स्वगतम् ।]
दिट्ठिआ मिक्कज्जेण मे बिणासो जणिदो, ण उण पुरिस
दोसेण (५७) (द) । [परिक्रम्य शिष्येण सह निष्क्रान्तः ।]

चाण । [सहर्षम् ।] हन्त, लब्ध इदानीं राक्षसः । कुतः ?—

त्यजत्यप्रियवत् प्राणान् यथा तस्यायमापदि ।

तथैवास्यापदि प्राणा नूनं तस्यापि न प्रियाः ॥ २४ ॥

[नेपथ्ये कलकलः ।]

चाण । शार्ङ्गरव !

[प्रविश्य शिष्यः ।] उपाध्याय ! आज्ञापयतु ।

चाण । ज्ञायतां किमेतत् ।

[निष्क्रम्य विभाव्य पुनः प्रविश्य सम्भ्रान्तः शिष्यः ।] उपाध्याय ! एष
खलु शकटदासं बध्यमानं बध्यभूमेः आदाय समपक्रान्तः (ध)
सिद्धार्यकः ।

(५७) आर्य ! अयमानकानि । दिट्ठा मिक्कार्येण मे बिणासो जनितः,
न पुनः पुरुषदोषेण ।

(द) पुरुषदोषेण स्वार्थापराधेन इत्यर्थः ।

त्यजतीति ।—अयं चन्दनदासः तस्य राक्षसस्य आपदि पुत्रकलदादीनां शत्रु-
हर्त्ता पतिष्यत्स्वरूपायां तद्रक्षणायेति भावः प्राणान् अप्रियवत् अनिष्टवत् यथा
त्यजति तस्य राक्षसस्यापि प्राणाः अस्य चन्दनदासस्य आपदि राजदण्डेन समूलघात-
रूपायां सत्या तथैव नूनं निश्चितं न प्रिया भविष्यतीति शेषः । तस्य ज्ञतोपकारित्वान्
अभिमतचन्दनदासेन सहामिग्रहदयत्वाच्च नूनमुत्प्रेक्षे सम्भावयामीति भावः । अनुष्टुप्
शतम् ॥ २४ ॥

(ध) बध्यभूमेः इति अपादाने पञ्चमी । समपक्रान्तः पलायितः ।

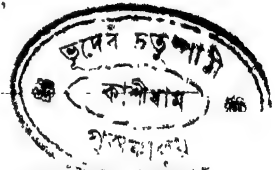
चाण । [स्वगतम् ।] साधु सिद्ध्यार्थक ! साधु, कृतः
कार्यारम्भः (न) [प्रकाशम् ।] प्रसन्न किमपक्रान्तः ?
[सक्रोधम्] वत्स ! उच्यतां भागुरायणो यथा त्वरितमेनं
सम्भावयति (प) ।

शिष्यः । [पुनः तथा कृत्वा प्रविश्य सविषादम् ।] उपा-
ध्याय ! हा धिक् कष्टम्, अपक्रान्तो भागुरायणः (फ) ।

चाण । [स्वगतम् ।] व्रजतु कार्यसिद्धये (व) । [प्रकाशं
सक्रोधमिव ।] वत्स ! कृतं विषादेन, उच्यन्ताम् अस्मद्वचनात्
भद्रभट-पुरुषदत्त-हिङ्गरात-बलगुप्त-राजसेन-रोहिताक्ष-विजय-
वर्माणः, शीघ्रम् उपसृत्य गृह्यतां दुरात्मा भागुरायणः ।

शिष्यः । यदज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रम्य
पुनः प्रविश्य सविषादम् ।] उपाध्याय ! हा धिक् कष्टं, सर्व-
मेव तन्वमाकुलीभूतं, (भ) तेषां खलु भद्रभटप्रभृतयः प्रथमम्
अप्रभातायामेव रजन्याम् अपक्रान्ताः ।

चाण । [स्वगतम् ।] सर्वेषामेव शिवाः पयानः सन्तु ।
[प्रकाशम् ।] वत्स ! अलं विषादेन । पश्य,-

(न) कार्यारम्भः स्वस्तित्वस्य शक्यतास्य वस्तुमस्येरादायापसङ्गोत्पत्त्यै कार्यारम्भः
आरम्भः साधु यथा स्यात् तथा कृतः । तथाकरणं च तस्य राजसमर्पणं विश्वासभाजनता
स्यात् इति त्वेन चाद्ये वर्णशिष्यमाणं महत् कार्यं भविष्यतीति तस्य साधुत्वम् ।

(प) सम्भावयति धरति ।

(फ) भागुरायणापक्रमणं मलयकेतोराशयस्थित्या वस्तुमानकार्यनिष्पादनायै
वाणक्षेत्रे स्वयमुपदिष्टम् ।

(व) कार्यस्य अग्रे वर्णशिष्यमाणस्य कृतस्य भोपदिष्टस्य मित्रवैनिष्पादनाय ।

(भ) तन्वं प्रकृतिमण्डलम् । आकुलीभूतं व्यातव्यस्तम्

ये याताः किमपि प्रधार्थं हृदये, पूर्वं गता एव ते

ये तिष्ठन्ति, भवन्तु तेऽपि गमने कामं प्रकामोद्यमाः ।

एका केवलमर्थसाधनविधौ सेनाशतेभ्योऽधिका

नन्दोन्मूलनदृष्टवोर्यमहिमा बुद्धिस्तु मा गान्धम ॥ २५ ॥

[उत्थाय प्रत्यक्षवदाकाशे लब्धं बद्धा ।] एष खलु दुरात्मनो
मद्रभटप्रभृतीन् आहरामि । [आत्मगतम् ।] दुरात्मन् राक्षस !
क इदानीं यास्यसि ? (म) एषोऽहमचिरात् भवन्तं,—

स्वच्छन्दमेकचरमुज्ज्वलदानशक्तिम्

उत्से किना बलमदेन विगाहमानम् ।

ये याता इति ।—ये भागुरायणादयः किमपि हृदये प्रधार्थं मनसि कृत्वा पूर्वं
याताः ते गता एव तदनुशोचनं इत्येव, गतस्य शोचनं नास्तीति न्यायादिति भावः । ये
जनाः अत्र तिष्ठन्ति तेऽपि गमने प्रकामोद्यमाः भवन्तु गच्छन्तु इत्यर्थः, मया स्वबद्धा एव
सर्वकार्याणां सम्पाद्यत्वात् तैरपि न मे प्रयोजनमिति भावः । अर्थसाधनविधौ कार्य-
सम्पादनरूपे विधाने सेनाशतेभ्यः बहुसेनाभ्यः अधिका अधिकसमर्था नन्दोन्मूलनदृष्ट-
वोर्यमहिमा नन्दानाम् उन्मूलनेन दृष्टः वोर्यस्य शक्तेः महिमा माहात्म्यं यस्यासादृशी
एका अद्वितीया मम बुद्धिस्तु केवलं मा गात् न गच्छतु बुद्धेः सर्वकार्यसमताद्योत्पत्ति-
नन्दोन्मूलनेत्यादि विशेषणम् । बुद्धिबलेन एवाहं सर्वं सम्पादयिष्यामि इति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५ ॥

(म) स्वप्ररितपुरुषसङ्घसमाक्रान्तत्वात् राक्षसस्य सुकरमायसौकरणं प्रकाशयन्नाह—
क इदानीमित्यादि । इदानीमस्मात्प्ररितगुप्तचरैरेवं संवेष्टितः कस्मिन् स्वकृत्यं विन्यस्य
यास्यसि नो केचिदपि तवार्थसाधकाः सर्वे ममार्थसाधका एव ; यथा क कस्मिन् देशे
यास्यसि ? अस्मात्प्रणिधिभरनुस्त्रियमाणः यत्र कुत्रापि पलायिष्यसे तत्र तत्रैव हृतो भवि-
ष्यसीति ? तत्र पलायनमप्यसुकरमिति भावः ।

स्वच्छन्दमिति ।—एकचरम् एकः निःसहायः यूथहीनः चरतीति तथोक्तम्,
उज्ज्वलदानशक्तिम् उज्ज्वला उत्कृष्टा दानशक्तिर्वितरणशक्तिः मदजलचरणसामर्थ्यं च
यस्य तथाविधम्, उत्से किना उद्विक्तेन बलमदेन सैन्यगर्वेण दैहिकसामर्थ्यगर्वेण च

बुद्ध्या निगृह्य, वृषलस्य कृते, क्रियायाम्
आरण्यकं गजमिव प्रगुणीकरोमि ॥ २६ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे (य) ।

इति मुद्राराक्षसे (र) प्रथमोऽङ्कः (ल) ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

—o—o—o—

[ततः प्रविशति आहितुण्डिकः (क) ।]

आहि ।

जाणन्ति तन्तजुत्तिं जहद्विभ्रं मण्डलं अहिलिहन्ति ।

जे मन्तरकक्षणपरा दे सप्यणराहिबे सबचरन्ति (१) ॥१॥

(१) जानन्ति तन्वयुक्तिं यथास्थितं मण्डलमभिलिखन्ति ।

ये मन्तरक्षणपरास्ते मर्पनराश्रिपे उपचरन्ति ॥

इवच्छन्दं यथेच्छं विगाहमानं विचरन्तम् आरग्यकं वन्यं दुर्दभलमास्यात् गजमिव
भवन्मिति गद्यस्थपदमवाक्यान्वयः कार्यः, वृषलस्य चन्द्रगुप्तस्य कृते निमित्तं प्रयोजनः-
साधनार्थमित्यर्थः बुद्ध्या निरटस्य वशीकृत्य क्रियायां तस्यैव साचिव्यगृहणरूपायां
वाहनादिरूपायाश्च प्रगुणीकरोमि प्रकृष्टगुणवन्तम् अगुरागिणमित्यर्थः सुहृदरञ्जु वदञ्च
करोमीत्यर्थः । वसन्ततिलकं वसन्तम् ॥ २६ ॥

(य) “पात्रे स्त्रिचतुरैरङ्गक्षीषामले च निर्गमः” इत्युक्तेः प्रविष्टपात्राणामङ्गुषीधे निष्क्रमणस्यावश्यकत्वात् निष्क्रान्ताः सर्वे इत्युक्तम् ।

(र) सुद्रां राजसाङ्गरीयकस्थसुद्रां राजसं च अधिकृत्य कृतो गन्धः । तदधिकृत्य कृतो गन्ध इत्यणि इन्धात् परस्य तस्य लुक् । यद्वा सुद्रया राजसाङ्गरीयस्थसुद्रया जितो राजसी यव, मध्यपदलोपी समासः ।

(ल) “प्रत्यक्षनेष्टचरितो रसभावसमुज्ज्वलः” इत्याद्युक्तलक्षणः चङ्गः ।

१ (क) अहितुष्टिकः अहितुष्टेन संप्रसुखेण जीवतीति उक् संप्रकोष्ठमोपजीवो-
त्यर्थः (सापुष्टे इति भाषा) ।

जानन्तीति ।--ये जनाः तत्त्वयुक्तिं तत्त्वस्य शास्त्रविशेषस्य युक्तिं सिद्धांतीति ज्ञानार्थं सरो-

[आकाशे ।] अज्ज ! किं भणसि को तुमं त्ति ? अज्ज ! अहं
 क्वु अहिदुण्डिओ जिस्सविसो णाम । [पुनराकाशे ।] किं
 भणसि अहंपि अहिणा खेलिदुं इच्छामि त्ति ? अध कदरं
 उण अज्जो वित्तिं उवजीवदि ? [पुनराकाशे ।] किं भणसि
 राअउलसेवओ त्ति ? णं खेलदि ज्जेव अज्जो अहिणा (ख) ।
 किं भणसि कधं त्ति ? अमन्तोसहिकुसलो बालगाहो,

(२) आर्य ! किं भणसि कस्वमिति ? आर्य ! अहं खलु अहिदुण्डिको
 जीर्णविषो नाम । किं भणसि अहमपि अहिना खेलितुमिच्छामि ? अथ कतरा
 पुनरार्थो वृत्तिम् उपजीवति ? किं भणसि राजकुलसेवक इति ? ननु खेलति
 एव आर्योऽहिना । किं भणसि कथमिति ? अमन्तौषधिकुशलो व्यालगाहो,

अथ-योजनस्य यथास्थितं यथाग्रथं जानन्ति, मण्डलं द्वादशविधराजमण्डलम्—अयमरिः,
 अयं मितम्, अयमरिमितम्, अयमदामौनः, अयं विजिगीषुः, इत्यादिरूपेण अभिलिखन्ति
 अभिलिख्य विशेषतो ज्ञात्वा पञ्चारूढान् कुर्वन्ति, पक्षे मण्डलं सर्पकुण्डलनस्थानमभिलिख्य
 भूमिं विदारयन्तीत्यर्थः । ये च मन्त्ररक्षणपराः मन्त्रणाकार्यस्य रक्षणे गोपने पराः
 गोपनशौलाः इत्यर्थः, पक्षे गारुडादिमन्त्रैः रक्षणे आत्मरक्षणे परा आसक्ता गारुडादि-
 मन्त्रधारका इत्यर्थः, ते जनाः सर्पनराधिपे मर्दे एव नराधिपः यत्किञ्चित्खलनेऽपि
 लोकाप्रतापेन प्राणहरत्वात्, तस्मिन् उपचरन्ति व्यवहरन्ति तमुपजीव्य विचरन्तीत्यर्थः,
 नान्ये । एतेन राज्यतन्त्रावेक्षकेषु सर्पपिजीविना च अतिमावधानतया वर्तितव्यम्,
 अन्यथा आत्मविनाशसम्भव इति भावः । अस्मिन् प्रकरणे चात्र राक्षसस्य प्रसक्ततया
 स्वाश्रितवर्गापरीक्षणं स्वपदच्युतिरूपानिष्टप्राप्तिः भविष्यतीति तत्सूचनाय नराधिपे
 सर्पत्वारीप इति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

(ख) एवमाकाशस्थादृश्यपुरुषवाचं स्वयमेवोक्ता प्रत्युत्तरयति—अज्जो त्ति । एव-
 मग्रेऽपि । किं भणसि राजकुलसेवक इति ? त्वम् इति शेषः । ननु खेलति एव आर्योऽ-
 हिना । राजकुलसेवकस्य सर्वदा शङ्कितेन स्यात्तत्त्वं किञ्चित्खलने प्राणनाशसम्भवा-
 दिति भावः ।

अगिह्रीदङ्गुसो मत्तगजवरारोहो, लङ्काहिभारो जितकाशी
राजसेवभो त्ति एदे तिसि अबस्सं बिणासमणुभवन्ति (२) (ग) ।

कथं, दिट्ठमत्तो अदिक्कन्तो एसो ? [पुनराकाशे ।] अज्ज !
तुमं उण किं भणसि किं एदेस्सुं पेडासमुगकेसुं त्ति ? अज्ज !
अप्पजीविआसम्पादआ सप्पा । [पुनराकाशे ।] किं भणसि
पेकिवदुमिच्छामि त्ति ? प्पसीददु प्पसीददु अज्जो । अत्थानं
क्खु एदं, ता जइ दे कोदूहलं, ता एहि एदस्मिं आवासे
दंसेमि । [पुनराकाशे ।] किं भणसि एदं क्वु भट्ठिणो
अमच्चरक्खमस्स गेहं एत्थि इध अङ्गारिसाणं प्पवेसो त्ति ?
तेण हि गच्छतु अज्जो । जीविआए प्पसादेण अत्थि एत्थ मम
प्पवेसो त्ति । कथं एसोवि अदिक्कन्तो (३) । [दिशोऽवलोक्य
मंस्कृतमाश्रित्य स्वगतम् ।] अहो ! आश्चर्यम्, चाणक्यमति-

अगिह्रीताङ्गुसो मत्तगजवरारोहो, लङ्काधिकारो जितकाशी राजसेवक इत्येते त्रयोऽवश्यं
विनाशमनुभवन्ति ।

(३) कथं, दृष्टमात्रोऽतिक्रान्त एषः । आर्य्य ! त्वं पुनः किं भणसि किमिदेषु
पेटकसमुद्रकेषु इति ? आर्य्य ! आत्मजीविकासम्पादकाः सर्पाः । किं भणसि प्रेषित-
मिच्छाभोति ? प्रसीदतु प्रसीदतु आर्य्यः । अस्थानं खलु एतत्, तद् यदि ते कौतू-
हलं तदेहि एतस्मिन्नावसे दर्शयामि । किं भणसि इदं खलु भर्तुरमात्यराजसस्य
गृहं, नाप्यत्र अस्मादृशानां प्रवेशः इति ? तेन हि गच्छ । आर्य्यः । जीविकायाः
प्रसादेन अस्ति अत्र मम प्रवेश इति । कथमेषोऽपि अतिक्रान्तः ।

(ग) अमन्त्रौषधिकुशलः मन्त्र गारुडादिके, औषधी च, न कुशलः निपुणः,
अज्ञ इत्यर्थः, म्यालयाही संपंजीवी, अगिह्रीतः अङ्गुशः येन तादृशः शासनदण्ड-
रहित इत्यर्थः, मत्तगजेन्द्रारोहो, लब्धः अधिकारः कार्यप्रभुत्वं येन तादृशः, अत
'एव जितकाशी गर्वितः अनात्मज्ञ इत्यर्थः, (जितकाशी जिताङ्गवो जयी वा इति
केचित् ।) राजसेवकः एते त्रयः अवश्यं निश्चितं विनाशम् अनुभवन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः,
एतेषां सर्वेषां क्लृप्तमश्ववादिति भावः ।

परिगृहीतं (घ) चन्द्रगुप्तम् अवलोक्य, विफलमिव राक्षसप्रयत्नम्
अवगच्छामि । राक्षसमतिपरिगृहीतञ्च मलयकेतुम् अवलोक्य,
चलितमिवाधिराज्यात् चन्द्रगुप्तमवगच्छामि । तथाहि (ङ)—

कौटिल्यधीरञ्जुनिबद्धमूर्त्तिं
मन्ये स्थिरां मौर्यकुलस्य लक्ष्मीम् ।

उपायहस्तैरपि राक्षसेन

विकृष्यमाणामिव लक्षयामि ॥ २ ॥

तदेवमनयोः सुनयशालिनोः सचिवयोर्विरोधे संशयितेव(च)
राज्य [नन्दकुल] लक्ष्मीर्लक्ष्यते । कुतः ?—

विरुद्धयोर्भृशमिह मन्त्रिमुख्ययोः

महावने वनगजयोरिवान्तरे ।

अनिश्चयाङ्गजवश्येव भीतया

गतागतैर्भृशमिह खिद्यते श्रिया ॥ ३ ॥

तद्यावदहममात्रराक्षसं पश्यामि ।

(घ) चाणक्यस्य मतिः बुद्धिः प्रवर्तनादुपा परिगृहीता येन, निष्ठान्तस्य परनिपातः ।

(ङ) उभयोर्बुद्धिकौशलं दर्शयितुमाह—तथाहीति ।

कौटिल्येति ।—मौर्यकुलस्य चन्द्रगुप्तवंशस्य लक्ष्मीं राज्यश्रियं कौटिल्यस्य
चाणक्यस्य धीः बुद्धिः एव (स्थिरतापादनहेतुत्वात्) रञ्जुः, तथा निबद्धा मूर्त्तिर्धन्या-
सादृशौ, अत एव स्थिरां निश्चलां इव मन्ये, अपि तथा राक्षसेन उपायहस्तैः उपायाः
सामादयः (“सामदानभेददण्डमित्युपायचतुष्टयम्” इत्यमरः) एव हस्ताः तैः विकृष्य-
माणाम् आकृष्यमाणामिव लक्षयामि सम्भावयामि । अतोत्रे चालङ्कारः, रञ्जुबद्धमपि
हस्ते नाकृष्यमाणं लोकसिद्धमित्यतस्तथोत्प्रेक्षा । “भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य
परात्मना” इति लक्षणात् । अत इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः सङ्कररूपम् उपजातिः वृत्तम् ॥२॥

(च) सुनयशालिनोः सुनीतिज्ञयोः । सचिवयोः चाणक्य-राक्षसयोः । संशयितेव
कुत्र तिष्ठामीति सन्देहाकुलेव इत्यर्थः ।

विरुद्धयोरिति ।—महावने आन्यथाहवे वनगजयोरिव भृशम् अतिमात्रं विरुद्धयोः
अन्योन्यजघार्थं विरोधमाचरतोः मन्त्रिमुख्ययोः अमात्यवरयोः चाणक्य-राक्षसयोः अनन्तरे

[ततः प्रविशति आसनस्थः स्वमवनगतः पुरुषेणाशुगम्यमानः सचिन्तो राक्षसः ।]

राक्ष । [ऊर्ध्वमवलोक्य सवाष्पम् ।] कष्टं भोः, कष्टम् ।

वृष्णीनामिव नीतिविक्रमगुणव्यापारशान्तद्विषां

नन्दानां विपुले कुलेऽकरुणया नीते नियत्या क्षयम् ।

चिन्ताविशसमाकुलेन मनसा रात्रिन्दिवं जाग्रतः

सैवेयं मम चित्रकर्मरचना भित्तिं विना वर्त्तते ॥ ४ ॥

— GiradendruSanyal, —

मध्ये स्थितया इति शेषः । इह अस्मिन् उपस्थितविषये परस्परजयरूपे व्यापारि-
गानिधयात् कस्य जयो भविष्यतीति निश्चयाभावात्, भीतया गजवश्या करिष्या इव
श्रिया राजनश्रया गतागतेः नन्दकुलात् भीर्यं गतिः पुनः सार्ध्यात् नन्दकुले आगतिरित्येवं
गमनागमनं, भृशम् अतिमात्रं प्रयासबाहुल्यात् खिद्यत इव । अत्रापि उत्प्रेक्षाकङ्कारः ।
रक्षिरा वृत्तम्, “जभौ सजौ गतिं रक्षिरा चतुर्गैः” इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

वृष्णीनामिति ।—नीतः दण्डनीतिः विक्रमः शौर्यं गुणाः सन्धिविरहादयः, तेषां
व्यापारं यथास्थानं प्रयोगेण शान्ताः द्विषः शत्रवः येषां तादृशानां वृष्णीनां यदूनामिव
नन्दानां पुत्राष्टकसहितयोगानन्दस्य विपुले महति कुले अकरुणया निष्ठुरया नियत्या
द्वेन क्षयं नीते, चिन्ताविशसमाकुलेन कथमेतदापतितमिति चिन्ताऽऽसक्तिव्याकुलेन
मनसा रात्रिन्दिवं रात्रिश्च दिवा च अचतुरेत्यादिना निपातः । जाग्रतः चिन्ताबाहुल्यात्
अनिद्रामनुभवतः इत्यर्थः, मम सैव चिन्तैवेयं कल्पितविषयावलम्बनेन तद्विषयसङ्कल्प-
विकल्पयोज्यमाना भित्तिं चित्तलेखनाधारविशेषं विना चित्रकर्मरचना रतस्वरूपा
इत्यर्थः वर्त्तते चित्तया विविधविषयिणौ कल्पना भाविर्भवति परं प्रकृतस्थानं न प्राप्नोति
इति भावः । अत्र नीतिविक्रमगुणप्रयोगशमितशब्दयोः वृष्णीनामिव नन्दानामित्य-
शेनोपमानुप्राणितः रात्रिन्दिवं चिन्तान्वितस्य भावनाकल्पितविषयसङ्कल्पविकल्पमयी
चित्रकर्मरचना चित्तलेखनकुट्टायाधारं विनापि वर्त्तते इति विशेषालङ्कारः, अनाधारा-
ऽऽश्रयस्थापनात्मकः । तदुक्तं दर्पणे—“यदाश्रयमनाधारमेकस्मानेकमोचरम् । किञ्चित्
प्रकुर्वेतः कार्यमशक्येतरस्य वा । कार्यस्य कारणं दैवादिशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥” इति ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

अथवा,—

नेदं विस्मृतभक्तिना न विषयव्यापारमूढात्मना

प्राणप्रच्युतिभीरुणा न च मया, नात्मप्रतिष्ठार्थिना ।

अत्यर्थं परदास्यमेत्य निपुणं नीतौ मनो दीयते

देवः स्वर्गगतोऽपि शास्त्रबन्धनाराधितः स्यादिति ॥ ५ ॥

[आकाशमवलोकयन् सास्त्रम् ।] भगवति कमलालये !

भृशम् अगुणञ्चासि । कुतः ?—

आनन्दहेतुमपि देवमपास्य नन्दं

रक्तासि किं, कथय, वैरिणि मौर्यपुत्रे ।

नेदमिति ।—परदास्यं पराधीनताम् एव प्राप्य आश्रित्य इत्यर्थः मया नीतौ यत् मनः
अत्यर्थम् अतीव दीयते इदं विस्मृतभक्तिना न स्वात्मनुरागं स्मरतेव दीयते इत्यर्थः ।
तन्मरणे विस्मरणे नीतौ मनोदानासम्भवादेवमुक्तम् । अनुरक्तस्याप्यकार्यक्रयस्य
कार्यसिद्धेरभावः तदभावं स्वात्मनि दर्शयन्नाह—न विषयेति । विषयव्यापारमूढात्मना न,
विषयव्यापारे सामादिप्रयोगे मूढः अनभिज्ञः आत्मा अनःकरणं यस्य तादृशेन न, सामादि-
प्रयोगं यथायथं जानता एवेत्यर्थः । अतथाकरणे प्राणविनाशश्चापि नास्तीति दर्शय-
न्नाह—प्रायेति । प्राणप्रच्युतिः प्राणनाशः ततो भीरुणा शङ्कितेन न, अपि तु निर्भीकेणैव
मनो दीयते इत्यर्थः । तत् किम् आत्मप्रतिष्ठा आत्मगौरवं, तस्य अर्थिना अभिलाषिणा
एव यशोलाभार्थं मनो दीयते ? नेत्याह, नात्मप्रतिष्ठाशया, आत्मयशोवाङ्मया न । किं
तर्हीत्यत आह—देव इति । देवः नन्दः स्वर्गगतोऽपि शास्त्रबन्धनेन शत्रुनाशन तदीय-
रिपुणा मया नाशनेन इति यावत्, आराधितः तत्प्रार्थितस्य मया सम्पादनात्
आप्याधितः स्यात्, इति अस्मादेव कारणात् मनो दीयते इत्यर्थः । अत्र स्वीय-
पराधीनतायामपि परलोकप्राप्तप्रभोराराधनायैव शास्त्रबन्धरूपाहस्तुनः हेतोः नैतिक-
सन्दर्भे, अत्यन्तमनोनियोगप्रकाशनम्, अप्रमत्तपूर्वकतादृशविस्मृतभक्तिस्वात्मप्रतिष्ठा-
लाभप्रमुखशास्त्रैतुचतुष्टयनिराकरणेन परिसङ्कालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—“प्रश्नादप्रश्नतो
वाऽपि कथिताहस्तुनो भवेत् । तादृगन्वयपोहचेष्टाद् आर्थोऽथवा तदा ॥” इति ।
आहूँ लविक्रीडितं उलसवापि ॥ ५ ॥

(६) आनन्दहेतुमिति ।—हे अपसी ! अक्षलस्वभावे ! जज्ञि ! आनन्दहेतुम्
अपि देवं त्वम् अपास्य विज्ञाय किं कथं वैरिणि तद्विषये मौर्यपुत्रे रक्तासि अनुरागिणी

दानाम्बुराजिरिव गन्धगजस्य नाशे
तत्रैव किं न, चपले ! प्रलयं गतासि ? ॥ ६ ॥
अपिच, अनभिजाते ! (क)

पृथिव्यां किं दग्धाः प्रथितकुलजा भूमिपतयः ?
पतिं, पापे ! मौर्यं यदस्मि कुलहीनं कृतवन्तौ ।
प्रकृत्या वा काशप्रभवकुसुमप्रान्तचपला,
पुरन्द्रीणां प्रज्ञा पुरुषगुणविज्ञानविमुखी ॥ ७ ॥
अपिच, अविनीते ! तदहमाश्रयोन्मूलनेन एव त्वामकामां
करोमि । [विविन्ता ।] मया तावत् सुहृत्तमस्य चन्दनदासस्य

असि ? गन्धगजस्य दानाम्बुराजिरिव गन्धगजस्य नाशे सति “कृतमिहितो भावो द्रव्यवत्
प्रकाशते” इत्युक्तेः तादृशे हस्तिनि नष्टे इत्यर्थः, तदीया दानाम्बुराजिः सदजलधारा
इव तत्रैव नष्टे तेन सह इत्यर्थः, किं कथं प्रलयं विलयं न गताऽसि कथय, तादृशं गुण-
शालिनं पतिं विहाय अगुणज्ञं तदाश्रयणमनुचितमिति तथा च असत्पुरुषाश्रयणापेक्षया
मरणमेव वरमिति भावः । चपले इति सम्बोधनं न कार्यविमूढता शिथिलः सूचिता ।
वसन्ततिनकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

(क) अनभिजाते ! असहंशज ! अकुलीन ! दुःकुलजातत्वेनास्याः असदा-
चरणे प्रहसितमिति भावः ।

पृथिव्यामिति ।—प्रथितकुलजाः विख्यातकुलोद्भवाः भूमिपतयः राजानः पृथिव्यां
किं दग्धाः ? मक्षीकृताः ? दैवेनेति शेषः, वैवेत्यर्थः । हे पापे ! पापाचरणे ! लज्जि !
यत् यस्मात् कुलहीनम् अकुलीनं मौर्यं पतिं कृतवन्तौ महाकुलीनासङ्गावे दुष्पलाश्रयणं
सम्भवति परं सक्तु महाकुलीनेषु तदाश्रयणमतीव गर्हितमिति भावः । अथवा
पुरन्द्रीणां स्त्रीणां काशप्रभवकुसुमप्रान्तचपला काशः प्रभवो यस्य तादृशं यत् कुसुमं
काशपुष्पमित्यर्थः तस्य प्रान्तम् अयं तद्वत् चपला चञ्चला चण्डालादिनीत्यर्थः । अकाश-
कुसुमप्रान्तचपलैत्यपवादः तस्य मिथ्यात्वात् उपमानासम्भवात् । प्रज्ञा बुद्धिः प्रकृत्या
सम्भावेन पुरुषस्य गुणविज्ञाने विशेषतो विवेचने विमुखीभवतीति शेषः । सहसा
गुणविज्ञानस्य असम्भवात् धैर्यमवापेक्षते न तु चापव्यमिति भावः । अत्र सामान्येन
विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ७ ॥

गृहे गृहजनं निक्षिप्य नगरान्निर्गच्छता न्याय्यमनुष्ठितम् ।
 किं कारणमिति ? कुसुमपुराभियोगं प्रति अनुदासीनो राक्षस
 इति, तत्स्थानाम् अस्माभिः सह एककार्यार्थं देवपादोपजी-
 विनां न उद्यमः शिथिलीभविष्यतीति । चन्द्रगुप्तं विरम् अभि-
 द्रोक्षुम् अस्मत्प्रयुक्तानां तोच्छरसटाविनाम् उपसंग्रहार्थं, पर-
 कृत्योपजापार्थञ्च, महता कोषसञ्चयेन स्थापितः प्रकटदासः ।
 प्रतिलक्षणम् अरातिवृत्तान्तोपलब्ध्ये, तत्संहतिभेदाय च व्यापा-
 रिताः (ज) सुहृदो जीवनिदिगमृतप्रस्तात् निम्नत्र बहुना ।

इष्टात्मजः सर्पाटि सान्त्वय एव देवः ।

शादूलपोतमिव यं परिपुष्य नष्टः ।

तस्यैव बुद्धिविशिष्टेन भिन्नं मरि

वर्मीभवेद्यटि न देवममृश्यमानम् ॥८॥

(ज) अस्मा विफलमनोरथम् । परकृत्योपजापार्थं शत्रुकार्यभङ्गायैव अथवा
 परेषां शत्रुणां कृत्यमेव कृत्यं कार्यं येषां तादृशानां शत्रुकार्यकारिणाम् उपजापार्थं
 भेदार्थं प्रचुरधनादिदानेन ते पुरुषा यथा शत्रुभ्योभियोरन् तथाचरणार्थं, मर्माभङ्ग-
 करणार्थमित्यर्थः । कोषसञ्चयेन धनराशिना । तत्संहतिभेदाय तेषाम् अरातीनां
 संहतिः सन्मेलनं तस्या भेदः भङ्गः तस्यै, सन्मेलने शत्रूणां दुर्जयता, भेदे मुक्तयतेति
 भावः । व्यापारिताः निवृत्ताः ।

इष्टात्मज इति ।—इष्टः प्रियः आत्मजः यस्य सः देवः नन्दः सान्त्वयः सर्वश एव
 पुत्राष्टकसहित एव इत्यर्थः, शादूलपोतं व्याघ्रशावकमिव यं चन्द्रगुप्तं परिपुष्य
 दासीगर्भजनमपि आत्मजत्वात् परिपाल्य इत्यर्थः नष्टः । अहं बुद्धिविशिष्टेन प्रज्ञारूप-
 शरेण तस्य चन्द्रगुप्तस्यैव मर्मं सम्निस्थानं यस्मिन्नाहते मृत्युर्भवति तत् स्थानं मर्मं भिन्नाश
 विधा करोमि । यदि देवं चन्द्रगुप्तमादृष्टम् असृशमानम् असहमानं सत् तस्य न
 वर्मीभवेत् कवचरूपं ज्ञातुं रक्षकं न भवेदित्यर्थः तथाच तस्य भाग्यवर्मेव मदबुद्धिशर-
 भेदनाद रक्षणेपायो नास्ति इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

[ततः प्रविशति कञ्चुकी ।]

कञ्चु ।

कामं नन्दमिव प्रमथ्य जरया चाणक्यनीत्या यथा
धर्मो मौर्य इव, क्रमेण, नगरे नीतः प्रतिष्ठां मयि ।
तं सम्प्रत्युपचीयमानमपि मे लब्धान्तरः सेवया
लोभो राक्षसवज्जयाय यतते, जेतुं न शक्नोति च ॥८॥

[दृष्ट्वा] अयममात्यराक्षसः । [परिक्रम्य उपसृत्य च ।]

अमात्य ! स्वस्ति भवते ।

राक्ष । आर्य्य ! जाजले ! अभिवादये । प्रियंवदक !
आसनम् अत्रभवत उपनय ।

प्रियं । एदं आसनं उपविसदु अज्जो (४) ।

कञ्चु ! [नाट्येन उपविश्य] । अमात्य ! कुमारो मलय-
केतुरमात्यं विज्ञापयति. “चिरात् प्रभृति आर्य्यः परित्यक्तोचित-
शरीरसंस्कार इति पीड्यते मे हृदयम् । यद्यपि स्वामिगुणाः
सत्तमा न शक्यन्ते विस्मर्त्तं (भ्र) तथापि मद्भिज्ञापनां मानयितुम्
अर्हति आर्य्यः ।” [इत्याभरणानि दर्शयित्वा ।] अमात्य ! इमानि

(४) इदम् आसनम् उपविशत आर्य्यः ।

काममिति ।—चाणक्यनीत्या यथा चाणक्यनयेनैव जरया वार्द्धकीन नन्दमिथ
कामं विषयाभिलाषं प्रमथ्य अभिभूय नगरे मौर्य इव मयि क्रमेण धर्मः प्रतिष्ठां स्थितिं
नीतः । तथाच जरया विषयरागोऽभिभूयते धर्मं च मतिराधीयते इति भावः । राज्ञा-
मिव सेवया विषयाणामिति शेषः लब्धान्तरः प्राप्तावकाशः लोभः सम्प्रति इदानीम्
उपचीयमानमपि वर्द्धमानमपि तं धर्मं राक्षसवत् चन्द्रगुप्तमिति शेषः जयाय यतते
चेष्टते, जेतुम् अभिभवितुं न शक्नोति च, जरायां धर्मनाशुल्यात् प्रसरन्नपि लोभः
विषयवैराग्यात् न धर्मं जेतुं शक्नोति धर्महानिकरणि न समर्थो भवतीत्यर्थः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

(भ्र) उचितसंस्कारत्यागे जेतुं वर्ण्यद्वाह—स्वामिगुणा इति । स्वामिनो नन्दस्य ये

आभरणानि कुमारेण स्वशरीरादवतार्य प्रेषितानि, धारयितुम् अर्हति आर्यः ।

राक्ष । आर्य ! जाजले ! विज्ञाप्यतां महर्चनात् कुमारः,
विस्मृता मया स्वामिगुणाः तव गुणपक्षपातिना । किन्तु,—

न तावन्निर्वीर्यैः परपरिभवाक्रान्तिक्षपणैः

वहाम्यङ्गैरेभिः प्रतनुमपि संस्काररचनाम् ।

न यावन्निःशेषक्षयितरिपुचक्रस्य निहितं

सुगाङ्गे, हेमाङ्गं, नृवर ! तव सिंहासनमिदम् ॥१०॥

कञ्चु । अमात्ये त्वयि नेतरि सुलभमेतत् कुमारस्य,
तत् प्रतिमान्यतां कुमारस्य प्रथमः प्रणयः (ज) ।

राक्ष । आर्य ! कुमार इव अनतिक्रमणीयवचनो भवानपि
तदनुष्ठीयते कुमारस्याज्ञा ।

कञ्चु । [नाट्येन भूषणानि परिधाप्य ।] स्वस्ति भवते,
साधयाम्यहम् (ट) ।

राक्ष । आर्य ! अभिवादये ।

दयादाचिच्छादयो गुणास्ते सहसा विस्मर्तुं न शक्यन्ते, तत् खरणे च तदीयदुःख-
मात्मनि आरोप्य देहसंस्कारो नैव क्रियते दुःखितस्य भूषार्था प्रयत्नाभावादिति भावः ।

न तावदिति ।—हे नृवर ! नरश्रेष्ठ ! यावत् निःशेषं यथा तथा क्षयितं नाशितं
रिपुचक्रं श्वसुसूक्ष्मं यस्य तादृशस्य तव हेमाङ्गं स्वर्णालङ्कृतमित्यर्थः इदं सिंहासनं
सुगाङ्गे तदाख्ये पाटलिपुत्रनगरप्रासादे, सुष्ठु गात्रं गङ्गाजलं यत्र तादृशे नगरे पाटलि-
पुत्रे इति वा, न निहितं स्थापितं भवेदिति शेषः तावत् परपरिभवाक्रान्तिक्षपणैः
परिषां परिभवः परपरिभवः तस्य आक्रान्त्या आक्रमणेन क्षपणैः दीनैः एभिः अङ्गैः
प्रतनुमपि स्वल्पामपि संस्काररचनां देहमार्जनालङ्कारधारणादिरूपं न वहामि । शिख-
रिणौ वृत्तम् ॥ १० ॥

(ज) प्रतिमान्यतां प्रतिपाल्यताम् । प्रणयः आभरणधारणरूपः प्रार्थना ।

(ट) साधयाम्यहं, नाटके गच्छामीत्यत्र साधयामि इति प्रयुज्यते, “प्रायेणख्यन्तकः
साधिर्गमैः स्थाने प्रयुज्यते” इति दर्पणोक्तेः । अहं कथिसाधनार्थं गच्छामि इत्यर्थः ।

कञ्च । खनियोगं साधयामग्रहमिति । (ठ) [निष्क्रान्तः ।]
राज । प्रियंवदक ! ज्ञायतां कोऽयमग्रहदर्शनार्थं हारि
तिष्ठति ।

प्रियं । जं अज्जो आणवेदि त्ति । [निष्क्रम्य आह्निगुण्डिकं
दृष्ट्वा ।] णं अज्ज ! को तुमं (५) ?

आहि । भद्र ! अहं क्व आह्निगुण्डिको जिण्विसो
णाम्, इच्छामि अमच्चरस्वस्स पुरतो सपेहिं खेलिदुं (६) ।

प्रियं । चिट्ठ, जाव अमच्चस्स निदेदमि । [राजसमुप-
सृत्य ।] अज्ज ! एसो क्व सप्पोपज्जीवी इच्छदि सपेहिं अम-
च्चस्स पुरतो खेलिदुं (७) ।

राज । [वाजापयस्यैव स्वरयित्वा प्रत्ययतम् ।] कथं
प्रथममेव सपेदर्शनम् । [प्रत्यागन् ।] प्रियंवदक ! न जः सुतू-
हलमस्ति सपेदर्शने, तत् परितोऽयं पिण्डदर्शनम् ।

प्रियं । जं अज्जो आणवेदि । [निष्क्रान्त्य आह्निगुण्डिक-
मुपसृत्य ।] भद्र ! एसो क्व दे अज्जो अदंशणेण फलं देदि
[प्रसादं करोति] ण उण दंशणेण (८) ।

(५) यदर्थं आज्ञापयतीति । नन 'प्रार्थ' कस्मिन् ?

(६) भद्र ! अहं खन्वाह्निगुण्डिको जीर्णोपवी नाम, इच्छामि अमच्चरात्पुत्रस्य पुरतः
सर्पः खलितुम् ।

(७) तिष्ठ, यावदमात्यस्य निवेदयामि । आर्य ! एष खलु सर्पोपज्जीवी इच्छति
सर्पः अमात्यस्य पुरतः खलितुम् ।

(८) यदर्थं आज्ञापयति । भद्र ! एष खलु ते अमात्योऽदर्शनेन फलं ददाति
[पाठात्करि—प्रसादं करोति] न पुनर्दर्शनेन ।

(ठ) निरुज्यते इति निधीः कर्तव्यकर्म तं राज्ञा यवाहं निरुज्यत्कर्मसाध-
यामि निष्पादयामि ।

आहि । भद्र ! बिम्बवेदि मम बभ्रुणेण अमञ्चं, ण केवलं
अहं सप्पोबजीवी, पाउअकवी (६) क्वु अहं. ता जइ मम
दंसणेण अमञ्चो प्पसादं ण करेदि, ता एदं पि पत्तअं वाचेदुं
प्पसीददु त्ति (८) । [पत्रमर्पयति ।]

प्रियं । [पत्रं गृहीत्वा राक्षसमुपसृत्य ।] अमञ्च ! एसो क्वु
आहितुण्डियो बिम्बवेदि, ण केवलं अहं सप्पोबजीवी, पाउअ-
कवी क्वु अहं, ता जइ मे अमञ्चो दंसणेण प्पसादं ण करेदि,
ता एदं पि दाब पत्तअं वाचेदुं प्पसीददु त्ति (१०) ।

राक्ष । [पत्रं गृहीत्वा वाचयति ।]

पाउण णिरवसेसं, कुसुमरमं अत्तणो कुसलदाए ।

जं उगिरदि भनरो तं, अस्साणं कुणइ कज्जं (११) ॥ ११ ॥

राक्ष । [आत्मगतम् ।] अये ! कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञोऽहं

(८) भद्र ! विज्ञापय मम वचनेनानात्यं, न केवलमहं सपोपजीवी ; प्राकृत-
कविः खल्वहं ; तस्मात् यदि मे दर्शनेन अमात्यः प्रसादं न करोति, तदा एतदपि
पत्रकं वाचयितुं प्रसीदतु इति ।

(१०) अमात्य ! एष खलु आहितुण्डिको विज्ञापयति ; न केवलमहं सपोप-
जीवी, प्राकृतकविः खलु अहं, तस्माद् यदि मे अमात्यो दर्शनेन प्रसादं न करोति,
तदा एतदपि तावत् पत्रकं वाचयितुं प्रसीदतु इति ।

(११) पीत्वा निरवशेषं कुसुमरसमात्मनः कुशलतया ।

यदुद्गिरति भनरसदन्येषां करोति कार्यम् ॥

(६) प्राकृतकविः सुपण्डितः प्रकृतिपरिज्ञाने यत्नया नियुक्तः सोऽहमिति च
ध्वनिः ।

पीत्वेति ।—आत्मनः कुशलतया नैपुण्येन निरवशेषं समग्रं कुसुमरसं पीत्वा भनरः
यद् उद्गिरति तत् सङ्कीर्त्यमाणं मधु अन्येषां कार्यं देवपैवादिकं करोति निष्पादयति ;
अनेन आत्मजीवनेन सारवाहितासाधन्येन भनररूपेण मया कुसुमपुरहत्यान्तः परिज्ञातः,
तस्माद्वशेन नियुक्तोऽस्मीत्येतया कार्यनिययो भविष्यतीति भव्यते ॥ ११ ॥

भवत्प्रणिधिश्चेति गाथार्थः । आः कार्यव्यग्रत्वात् मनसः प्रभूत-
त्वाच्च प्रणिधीनां विस्मृतम्, इदानीं स्मृतिरुपलब्धा । व्यक्तम्
आहितुण्डिकच्छन्नना कुसुमपुरात् आगतेन विराधगुप्तेन अनेन
भवितव्यम् । [प्रकाशम् ।] प्रियंवदक ! प्रविश्य एनं, सुकविः
एषः, श्रोतव्यम् अस्मात् सुभाषितम् ।

प्रियं । जं अज्जो आस्सवेदि त्ति । [आहितुण्डिकमुपसृत्य ।]
उपसप्यदु अज्जो (१२) ।

आहि । [नाट्येन उपसृत्य अवलोक्य च स्वगतम् ।] अये !
अयममात्यराक्षसः तिष्ठति । [संस्कृतमाश्रित्य ।] स एषः,—
वामां बाहुलतां निवेश्य शिथिलं कण्ठे विवृत्तानना,
स्कन्धे दक्षिण्या बलान्विहितयाप्यङ्गे पतन्त्या मुहुः ।
गाढालिङ्गनसङ्गपीडितमुखं यस्योद्यमाशङ्किनी,
मौर्यस्योरसि नाधुनाऽपि कुरुते वामेतरं श्रीः स्तनम् ॥१२॥

(१२) यदर्थं आज्ञापयति । उपसर्पतु आर्थः ।

मौर्यस्य अचिरं राज्यमभिक्रम्य राक्षसप्रभवतः अश्वमेधेन राजलक्ष्याः सम्पूर्ण-
तया नाद्यापि तदाश्रयणमिति दर्शयन्नाह—यामामिति । यौः वामां, स्त्रीणां पतिवाम-
भागं शयनविधानात् सुतरां प्रथमं वामभुजस्यैव पत्युः कण्ठे दानसंभवादिति भावः,
बाहुलतां भुजवल्लीं वेष्टनमाधर्म्यात् बाह्वी लतुत्वारोपः । तां कण्ठे शिथिलं न तु
गाढं यथा तथा निवेश्य आसज्य यस्य राक्षसस्य उद्यमाशङ्किनी उद्योगभीता अत एव
विवृत्तानना चक्षितस्य पराहत्य दर्शनीचिंतितत्वात्, पराहतस्तुल्ली सती बलात् भयेन
अनारोपणे पत्येष स्वयं कृतात् स्कन्धे स्वस्कन्धे निहितया अप्रतिपद्यापि मुहुः पुनः पुनः
अङ्गे क्रीडदंशे पतन्त्या पतनेन खड्गलन्त्या दक्षिण्या बाहुलतया इति शेषः, ईतुभूतया यत्
गाढालिङ्गनं दृढालिङ्गनं तस्य सङ्गेन संयुज्य यत् पीडितं पीडनं स्तनस्य इत्यर्थात्, तेन
मुखं यत् तत् यथा तथा, अधुनापि मौर्यस्य चन्द्रगुप्तस्य उरसि वक्षसि वामेतरं दक्षिणं
स्तनं न कुरुते भयेन गाढालिङ्गनासम्भवात् । एतेनाद्यापि चन्द्रगुप्ते राज्यश्रीर्द्धं नाह-
रका तत्र राक्षसप्रपञ्चात् पुनराकर्षणभयमेव कारणमिति धनितम् । अत्रान्वयः—

[प्रकाशम् ।] जअदु जअदु, अमच्चो (१३) ।

राक्ष । [विलोक्य ।] अये विराध !—” [इत्यर्क्षोक्ते (ठ) विरूढगम्यतिः ।] प्रियंवदक ! भुजङ्गैः इदानीं न विनोदयामः, तद्विश्रमयतां परिजनेन, त्वमपि स्वमधिकारम् अशून्यं कुरु (ण) ।

प्रियं । जं अमच्चो आस्ववेदि त्ति (१४) । [सपरिवारो निष्क्रान्तः ।]

राक्ष । सखे ! विराधगुप्त ! इदम् आसनम् आस्यताम् ।
विरा । यत् आज्ञापयति अमात्य इति । [नाट्येन उप-
विष्टः ।]

राक्ष । [सखेदं निर्वर्ण्य ।] अहो ! देवपादपद्मोपजीविनो जनस्य इयम् अवस्था इति । [रोदिति ।]

विरा । अमात्य ! अलं शोकेन न अतिचिरात् अमात्यो-
ऽस्मान् नूनं पुरातनीम् अवस्थाम् आरोपयिष्यति ।

राक्ष । सखे ! विराधगुप्त ! वर्णय इदानीं कुसुमपुर-
वृत्तान्तम् ।

(१३) जयति जयति अमात्यः ।

(१४) यदमात्य आज्ञापयतीति ।

कान्तेव लक्ष्मी कान्तेन परिष्वक्ताऽपि न तं समात्तेज्जतीति प्रस्तुतायां राजलक्ष्म्याम् अप्रस्तुतायाः विरागवत्याः नाश्रितयायाः भयचकितत्वोपादाजिह्वनत्वादि कार्यारोपात् समासोक्तिवल्ङ्कारः । “स एषः” इति गद्यस्थः दस्येत्यनेन विशेषितः । आर्द्रलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ १२ ॥

(ठ) आह्निमुखिककृशना प्रणिधितया प्रेषितस्य विराधगुप्तस्य प्रियंवदकसमीपे नामोच्चारणे मन्त्रप्रकाशनं स्यादित्यर्क्षोक्ते तस्य गोपनाय प्रियंवदकं प्रति क्लीन ततोऽप-
सारयन्ति द्रष्टव्यम् ।

(ण) विरूढगम्यतिः जातस्मरणः । अशून्यं कुरु प्रतिपालय इत्यर्थः ।

विरा । अस्मात्थ ! विस्तीर्णः कुसुमपुरवृत्तान्तः तदाज्ञापय
कुतः प्रभृति कथयामि ?

राक्ष । सखे ! चन्द्रगुप्तस्य तावत् नगरप्रवेशात् प्रभृति,
मत्प्रणिविभिः [मत्प्रयुक्तैः] तीक्ष्णरसदायिभिः किम् अनुष्ठित-
मिति आदितः श्रोतुमिच्छामि ।

विरा । एष कथयामि । अस्ति तावत् शक्यवनकिरात-
कांम्बोजपारसीकवाह्नीकप्रभृतिभिः चाणक्यमतिपरिगृहीतैः
चन्द्रगुप्तपर्वतेश्वरबलैः उदधिभिः इव, प्रलयकालचलितसलिल-
सञ्चयैः, समन्तात् उपरुद्धं कुसुमपुरम् ।

राक्ष । [शस्त्रमाकृष्य ससम्भ्रमम् ।] मयि स्थिते, कः कुसुम-
पुरम् अवरोक्ष्यति ? प्रवीरक ! प्रवीरक ! क्षिप्रमिदानीम्—

प्राकारान् परितः शरासनधरैः क्षिप्रं परिचिप्यतां,
द्वारेषु द्विरदैः परद्विपघटाभेदक्षमैः स्थीयताम् ।

मुक्त्वा मृत्युभयं प्रहर्तुमनसः शत्रोर्वले दुर्वले,

ते निर्यान्तु, मया सहैकमनसो, येषामभीष्टं यशः ॥ १३ ॥

वृत्तवृत्तान्तस्यास्तित्वेन श्रुती राक्षसस्योक्ताद्वातिशयात्तत्कालोचितकार्यकरणायाधि-
कारिणो नियोगं वर्णयति—प्राकारानिति । प्राकारान् प्राचीरान् परितः सर्वतः
शरासनधरैः शरा अस्यन्ते चिप्यन्ते अनेनेति शरासनं धनुः तद्धरैः धानुक्कैः क्षिप्रं
क्षेपणीयम् आशुगं वा अस्त्रं परिचिप्यताम् । अनेन तत् क्षेपणे हि शत्रूणां प्रवेशा-
सम्भवात् तथोपदेशः बोद्धव्यः । श्लोकेऽत्र क्षिप्रमिति पदं न क्रियाविशेषणं, पूर्वोक्ते
गदां तत्पदप्रयोगाद् प्रत्येकक्रियानुषङ्गत्वं तस्य इह बोद्धव्यम् । परद्विपघटाभेदक्षमैः
शत्रुपक्षीयहस्तिसमूहनिवारणक्षमैः द्विरदैः हस्तिभिः द्वारेषु स्थीयतां प्राचीरात् अस्त्र-
क्षेपणेन पुरद्वारेषु प्रबलहस्तिहन्दरक्षणेन शत्रूणां पुरप्रवेशासम्भवाय तथोपदेशः । एवं
स्वर्गद्वारामुपदिश्य आत्मना सह बलनिर्गममुपदिशति—मुक्त्वात्यादि । किञ्च येषां यशः
कौर्त्तिरेवाभीष्टम् अभिलषितं ये यशःप्रार्थिनः इत्यर्थः ते निर्यान्तु, स्वामिमरणेऽपि युद्धादौ
प्रवृत्तिर्न स्वामिसन्तोषायाऽपि तु यथोर्थावेति भावः । भीरूणां रणप्रवेशासम्भवाद्वाह-
नृत्यभयं मुक्त्वा त्यक्त्वा मया सह (अस्त्राग्निः निरुद्धाहतावारणाय गदा सह इत्युक्तम् ।)

विरा । अमात्य ! अलमावेगेन ? वृत्तमिदं वर्ण्यते ।

राक्ष । कथं वृत्तमिदम् ? मया पुनर्ज्ञातं स एव कालो वर्तते इति । [शस्त्रमुत्सृज्य सास्त्रम् ।] हा देव नन्द ! स्मरति ते राक्षसः प्रसादानां यस्तु एवंविधे काले—

यत्रैषा मेघनीला चलति गजघटा, राक्षसस्तत्र यायात्
एतत् पारिप्लवाश्वः प्रुति तुरगबलं धार्यतां राक्षसेन ।
पत्नीनां राक्षसोऽन्तं न [न्तर्न] यतु बलमिति प्रेषयन्मह्यमाज्ञाम्
अज्ञासीः स्नेहयोगात् स्थितमिह नगरे राक्षसानां सहस्रम् ॥१४॥

ततस्ततः ?

विरा । ततः समन्तात् उपरुद्धं पुष्पपुरम् अवलोक्य, बहु-
दिवसप्रभृति महत् उपरोधवैशसम्(त) उपरि पौराणां परिवर्त्त-

एकमनसः अभिन्नमनसः (एतच्च विशेषणं स्वार्तिनो विनाशेऽपि यथा स्वामिमत्त्वमुसा-
रेण मया प्रयत्यते एवं मया तुल्यरूपाः प्रवर्त्तन्तामिति दर्शनाय ।) अतः एत प्रवर्त्त-
मनो येषां तादृशः युयुक्त्वः सन्तः शत्रोः दुर्बले बलहोने पराक्रमकौशल्यायभावात्
सजये इत्यर्थः, बले सेन्ये निर्यान्तु, पुरादिति शेषः प्रविश्यन्तु इत्यर्थः । शार्दूलविक्री-
डितं केन्दः ॥ १३ ॥

यत्रेति ।—यत्र रणप्रदेशे एषा मेघनीला मेघवत् श्यामला गजघटा 'हस्तिवन्द'
चलति तत्र राक्षसः यायात् युद्धाभिमुखीभूय गच्छेत् । पारिप्लवं चक्षलं यत् अश्वः जलं
तस्य इव प्रुतिः गतिविशेषो यस्य तादृशमेतत् विपक्षस्थतुरगबलम् अश्वसैन्यं राक्षसेन
धार्यताम् अवलम्ब्यताम् प्रतिरुद्धतामिति यावत् । राक्षसः पत्नीनां पदातीनां एतत्
बलं अन्तं नाशं नयतु प्रापयतु । [अन्तरिति पाठे—पत्नीनां जघ्पदातीनाम् अन्तः
मध्ये बलं स्वबलं सैन्यं नयतु प्रापयतु ।] इति एवमप्रकारेण मन्त्रं मां प्रति इत्यर्थः,
आज्ञां प्रेषयन् स्नेहयोगात् प्रीतिहेतोः इह नगरे राक्षसानां सहस्रं स्थितम् अज्ञासीः
सहस्रकार्यकारितया मां राक्षससहस्रमिव सम्भावितवान् उत्प्रेक्षसे इत्यर्थः ।
अज्ञासीरित्यत्र वर्त्तमानसाम्भौष्ये लुङ् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १४ ॥

(त) उपरुद्धं सैन्यवेष्टितम् । उपरोधवैशसम् उपरोधेन वैशसम् अत्याचाररूपम् ।

मानम् असहमाने, तस्याम् अवस्थायां, पौरजनापेक्षया, सुरङ्गामुपेत्य अपक्रान्ते तपोवनाय देवे सर्वार्थसिद्धौ, स्वामिविरहात् सुशिशिलीकृतप्रयत्नेषु युष्मद्वलेषु, जयघोषणाव्या-
(ज्या) घातादिसाहसानुमितान्तर्नगरवासेषु (थ) पुनरपि नन्द-
राज्यप्रत्यानयनाय सुरङ्गाम् अधिगतेषु युष्मासु, चन्द्रगुप्तनिधनाय युष्मत्प्रयुक्तया विषकन्यया घातिते तपस्विनि (द) पर्वतेश्वरे—

* राक्ष । सखे ! पश्य आश्चर्यम्,—

कर्णेनेव विषाङ्गैकपुरुषव्यापादिनी रक्षिता,
हन्तुं शक्तिरिवाञ्जुनं बलवती, या चन्द्रगुप्तं मया ।
सा विष्णोरिव विष्णुगुप्तहतकस्यात्यन्तिकश्रेयसे
ह्रैडिम्बेयमिदेत्य पर्वतनृपं तद्वध्यमेवावधीत् ॥ १५ ॥

(थ) जयघोषणाव्याघातादिसाहसानुमितान्तर्नगरवासेषु जयघोषणा सौख्यस्येति शेषः तस्याः व्याघातः विरुद्धावरणम् आदर्शेषां तैः साहसैः बलकृतकार्यैः अनुमितः शत्रुभिरित्यर्थात् गम्यते । अन्तर्नगरवासः नगरमध्यावस्थानं येषां तादृशेषु युष्मासु इत्यस्य विशेषणम् । [पाठात्तरं—जयघोषणाव्याघातादिरूपं यत् साहसं सहसा बलान् कार्थं तदनुमितम् ।] यैः निष्ठान्तस्य परिनिपातः ।

(द) तपस्विनि वराके निरपराधिनौत्यर्थः ।

कर्णेनेति ।—कर्णेनेव मया अञ्जुनमिव चन्द्रगुप्तं हन्तुं बलवती कृतसाम एकपुरुषव्यापादिनी एकपुरुषघातिनी शक्तिरिव इन्द्रदत्तशक्तिनामास्त्रविशेष इव या विषाङ्गना विषकन्या रक्षिता स्यापिता सा विष्णोरिव कृष्णस्येव विष्णुगुप्तहतकस्य चाणक्यहतकस्य अनुमत्या इति शेषः, आत्यन्तिकश्रेयसे समधिकप्रीत्यर्थम् अञ्जुनस्येव चन्द्रगुप्तस्य इत्यर्थात् तद्वध्यं तस्य विष्णोर्बध्यं पक्षे परिपणितराज्याह्वदानमौरोः चाणक्यस्य बध्यमेव ह्रैडिम्बेयमिव ह्रैडिम्बातनयं घटोत्कचमिव पर्वतनृपम् एव प्राप्य अवधीत् । सहज-
कवचकुण्डलादिभिरन्यैः एकपुरुषघातिनी शक्तिरिन्द्रेण कर्णाय दत्ता । ततः रात्रियुद्धे अति-
* विक्रान्तं घटोत्कचं कथमपि वारमितुमशक्तं कर्णः अञ्जनवधार्थं रक्षितया एक-
पुरुषघातन्या शक्त्या निहतवानिति महाभारतीयकथाऽचानुसन्धेया । शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ॥ १५ ॥

विरा । अमात्य ! देवस्य अत्र कामचारः, किमत्र क्रियते ?

राक्ष । ततस्ततः ?

विरा । ततः पितृबधपरित्वासात् अपक्रान्ते कुसुमपुरात् कुमारे मलयकेतौ, विश्वासिते च पर्वतकम्प्रातरि वैरोध [च] के, प्रकाशिते च चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशे, चाणक्यहतकेन आहूय अभिहिताः कुसुमपुरनिवासिनः सर्वे एव सूत्रधाराः, यथा सांवत्सरिकवचनात् अद्यैव अर्द्धरात्रसमये एवाभिमतः चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यतीति, ततः, प्रथमद्वारात् प्रभृति संस्क्रियतां राजभवनमिति । ततः सूत्रधारैः अभिहितम्, आर्य्य ! प्रथममेव देवस्य चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशम् उपलभ्य सूत्रधारिण दारुवर्मणा कनकतोरणन्यासादिभिः संस्कारविशेषैः संस्कृतं प्रथमराजद्वारम् । इदानीम् अस्माभिः अभ्यन्तरे संस्कारो विधेय इति । ततः चाणक्यवटुना, अनादिष्टेनैव दारुवर्मणा संस्कृतं राजभवनद्वारम् इति परितुष्टेन, दारुवर्मणः सुचिरं दाक्ष्यम् (ध) अभिनन्द्य अभिहितम् अचिरादस्य दाक्ष्यस्य अनुरूपं फलं दारुवर्मा अधिगमिष्यति ।

राक्ष । [सोद्वेगम् ।] सखे ! कुतः चाणक्यवटोः परितोषः, अफलम् अनिष्टफलं वा दारुवर्मणः प्रयत्नम् अवगच्छामि । यदनेन बुद्धिमोहात्, अथवा राजभक्तिप्रकर्षात्, [नियोग] कालम् अप्रतीक्षमाणेन, सञ्जनितः चाणक्यवटोः चेतसि बलवान् विकल्पः (न) । ततस्ततः ?

विरा । ततः चाणक्यहतकेन अनुकूललग्नवशात् अस्य अर्द्धरात्रसमये चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यतीति,

(ध) सांवत्सरिकवचनात् दैवज्ञवचनात् । उपलभ्य ज्ञात्वा । दाक्ष्यं मैपुण्यम् ।

(न) विकल्पः संशयः ।

मिथिनः पौराण्यं गृहीत [तार्थान्] समयान् कृत्वा, तस्मिन्नेव क्षणे पर्वतेश्वरस्मातरं वैरोधक [च] मेकासने चन्द्रगुप्तेन सह उपवेश्य, कृतः पृथ्वीराज्यार्द्धभागः ।

राज्ज । िव्व अतिस्मृष्टं [एः] (प) पर्वतेश्वरभ्रात्रे वैरोध[च] काय पूर्वप्रतिष्ठितं [तः] राज्या[र्द्धभागः]र्द्धमिति ?

*विरा । अमात्य ! अथ किम् ।

राज्ज । [आत्मगतम् ।] नियतम् अतिधूर्त्तवटुना तस्यापि तपस्विनः कम्पपि उपांशुबधम् आकलय्य पर्वतेश्वरविनाशजनितस्य अयशसः परिहारायम् एषा लोकप्र[सिद्धिः]तिपत्तिः उपचरिता (फ) । [प्रकाशम् ।] ततस्ततः ?

विरा । ततः प्रथममेव प्रकाशीकृते चन्द्रगुप्तस्य अर्द्धरात्रे नन्दभवनप्रवेशे, कृताभिपेक्षे च वैरोध(च)के, हिमविमलमुक्तागुणपरिच्छेपोपरचितपटुवारवाणप्रच्छादितशरीरे, (ब) मणिमयमुकुटपटुबन्धनिविडनियतरुचिरतरमौली, सुरभिकुसुमदामवैकशिकावभासितवक्षःस्थले, (भ) परिचितदर्शनैरपि अनभिज्ञायमाने, नृपाकृतौ (म) चाणक्यहतकस्य आज्ञया चन्द्र-

(प) अतिस्मृष्टं दत्तम् ।

(फ) उपांशुबधं रङ्गसङ्गननम् । आकलय्य अवधार्यम् । लोकानां प्रतिपत्तिः निश्चयः, प्रसिद्धिरिति पाठे—लोकेषु प्रसिद्धिः प्रख्यापनेत्यर्थः । उपरचिता कल्पिता ।

(ब) हिम इव विमलः स्वच्छः यः मुक्तागुणः मुक्ताहारः तस्य परिच्छेपः शोभायं परितः प्रदानं तेन उपरचितः निर्मितः पटुः उज्ज्वलः यो वारवाणः वक्ष्ये, तेन प्रच्छादितं शरीरं यस्य तादृशे । एतेन वैरोधकर्त्तृनाभिज्ञानं न भविष्यतीति तद्योक्तम् ।

(भ) सुरभि सुगन्धि यत् कुसुमदानं पुष्पमाख्यं तदेव वैकशिकं यज्ञोपवीतवत् । तिर्थमूलानि एकपाशस्थसूत्रं व्याप्य अपरपाशस्थकुक्षिपर्यन्तविक्षृतः हारः तेन अवभासितं शोभितं वक्षःस्थलं यस्य तादृशे ।

(म) नृपाकृतौ चन्द्रगुप्तवत् अनभिज्ञायमाने इत्यर्थः ।

गुप्तोपवाच्यां (य) चन्द्रलेखाभिधानां नागवशाम् आरुह्य, चन्द्र-
गुप्तानुयायिना (र) राजलोकेन अनुगम्यमाने, जवेन देवस्य
नन्दस्य भवनं प्रविशति वैरोध(च)के, युष्मत्प्रयुक्तेन सूत्रधारिण
दारुवर्मणा, चन्द्रगुप्तोऽयमिति मन्यमानेन, वैरोध(च)कस्य
उपरि निपातनाय सञ्जीकृतं यन्त्रतोरणम् (ल) । अत्रान्तरे,
वह्निर्निगृहीतवाहनेषु स्थितेषु चन्द्रगुप्तानुयायिषु भूमिपालेषु
युष्मत्प्रयुक्तेनैव चन्द्रगुप्तनिष्ठादिना वर्वरकेण, कनकदण्डान्त-
र्निहिताम् असिपुत्तिकाम् आकट्टिकामेन अवलम्बिता करेण,
कनकशृङ्खलामुखावलम्बिनी कनकदण्डिका (व) ।

राक्ष । उभयोरपि अस्थाने यत्नः । ततस्ततः ?

विरा । अथ जघनाभिघातम् उत्रेक्षमाणा गजबधूः अति-
जवनतया गत्यन्तरम् आरुढवती (श) । ततः प्रथमगत्यनुरोध-
प्रत्याकलितमुक्तेन अष्टलक्ष्यं पतता यन्त्रतोरणेन आकृष्टकृपा-
णीको व्यग्रपाणिः अनासाद्यैव चन्द्रगुप्तप्रत्याशया वैरोध(च)कं,
दारुवर्मणा हतः तपस्वी वर्वरकः । ततो दारुवर्मणा, यन्त्र-
तोरणपातम् आत्मविनाशफलम् अवधार्य शीघ्रमेव उत्तुङ्गतोरण-

(य) चन्द्रगुप्तोपवाच्या चन्द्रगुप्तः उपवाच्याः यस्याः चन्द्रगुप्तवाहिनौमित्यर्थः ।

(र) नागवशां नागा वशा तां, हस्तिनौमित्यर्थः “पोटा युवति—” इत्यादिना
परनिपातः । चन्द्रगुप्तानुयायिनेत्युक्तिश्चन्द्रगुप्तभ्रमसम्पादनार्थम् ।

(ल) यन्त्रतोरणं तोरणरूपेण निर्मितं यन्त्रमित्यर्थः ।

(व) असिपुत्तिकां कुरिकामित्यर्थः । कनकशृङ्खला स्वर्णहारः मुख्यावलम्बिनी मुखे
लम्बमाना यस्याः ताडणी । कनकदण्डिका स्वर्णयष्टिः ।

(श) उत्रेक्षमाणा असहमाना । अतिजवनतया अतिवेगेन । बलान्तरम् अन्धां
गतिं त्वरितगतित्वमित्यर्थः । आरुढवती आश्रिता ।

स्थानम् आरुढेन, यन्त्रघटनबीजलोहकौलकम् (ष) आदाय
हस्तिनीगत एव हतः तपस्वी वैरोध(च)कः ।

राक्ष । हा कष्टम् अनर्थद्वयमापतितम् । न हतः चन्द्रगुप्तो-
ऽसौ, हतौ वैरोध(च)कवर्वरकौ ! [सावेगमात्मगतम् ।] न एतौ
उभौ हतौ, दैवेन वयमेव हताः । [प्रकाशम् ।] अथ स सूत्र-
धरो दारुवर्मा क ?

• विरा । वैरोध(च)कपुरःसरैः पदातिलोकैर्लीष्टघातं हतः । (स)

राक्ष । [सास्त्रम् ।] कष्टं भोः कष्टम् ! अहो ! वत्सलेन सुहृदा
दारुवर्मणा वियुक्ताः स्मः । अथ तेन तत्र भिषजा अभयदत्तेन
किमनुष्ठितम् ?

विरा । अमात्य ! सर्वमनुष्ठितम् ।

राक्ष । [सहर्षम् ।] अपि नाम सखे ! हतः चन्द्रगुप्तहतकः ?

विरा । अमात्य ! दैवात् न हतः ।

राक्ष । [सविषादम् ।] तत् किमिदानीं कथयसि परितुष्टः
सर्वम् अनुष्ठितमिति ?

विरा । अमात्य ! कल्पितम् अनेन विषचूर्णमिश्रम् औषधं
चन्द्रगुप्ताय । तच्च प्रत्यक्षीकुर्वता चाणक्यहतकेन कनकभाजने
वर्णान्तरम् उपगतम् उपलभ्य अभिहितः चन्द्रगुप्तः, वृषल !
वृषल ! सविषम् औषधं, न पातय्यमिति ।

(ष) प्रथमगत्यनुरोधप्रत्याकल्पितमुक्तेन—प्रथमा या गतिः मन्दगतिरित्यर्थः तदनु-
रोधेन प्रत्याकल्पितं धृतं मुक्तञ्च तेन । अष्टमस्य अष्टम् अतिक्रान्तं लब्धं यत्र तत्
यथा तथा । व्ययपाणिः प्रहारायमुद्यतकर इत्यर्थः । यन्त्रघटनबीजलोहकौलकं यन्त्र-
निर्माणहेतुभूतं लोहकौलकम् ।

(स) लोष्टेहत्वा इति लोष्टघातं हन्तेः णमुल् । हतः नाशितः । कषादिषु यथा-
विध्यनुप्रयोगानुशासनात् हिहन्तेः प्रयोगः ।

राक्ष । शठः खलु असौ वटुः । अथ स वैद्यः कथम् (ह) ?

विरा । स खलु वैद्यः तदेव औषधं पायित उपरतश्च (च) ।

राक्ष । [सविषादम् ।] अहह ! महान् विज्ञानराशिः उपरतः ! भद्र ! अथ तस्य शयनाधिकृतस्य प्रमोदकास्य किं वृत्तम् ?

विरा । आत्मविनाशः ।

राक्ष । [सोद्वेगम् ।] कथमिव ?

विरा । स खलु मूर्खः तं युष्माभिः अतिदृष्टं (क) महान्तम् अर्थराशिम् अवाप्य, महता व्ययेन उपभोक्तुम् आरब्धवान् । ततः कुतोऽयं भूयान् धनागमः तवेति पृच्छमानोऽयं, यदा वाक्य-भेदान् बहून् अकथयत् तदा चाणक्यहतकादेशात् विचित्रेण बधेन व्यापादितः (ख) ।

राक्ष । [सोद्वेगम्] कथम् अत्रापि वयमेव उपहता दैवेन ? अथ, शयितस्य चन्द्रगुप्तस्य शरीरे प्रवृत्तमस्मत्प्रयुक्तानां नर-पतिशयनगृहस्य अन्तःसुरङ्गायां निवसतां, बीभत्सकादीनां को वृत्तान्तः ?

विरा । अमात्य ! दारुणो वृत्तान्तः ।

राक्ष । [सावेगम्] कथं दारुणो वृत्तान्तः ? न खलु विदिताः (ग) ते तत्र निवसन्तः चाणक्यहतकेन ?

विरा । अथ किम् ।

(ह) अभवत् इति शेषः ।

(च) पायितः राज्ञा इति शेषः । उपरतः मृतः ।

(क) अतिदृष्टं दृष्टम् ।

(ख) वाक्यभेदान् परस्परविरोधीनि वचनानि इत्यर्थः । बधेन बधसाधनेन, व्यापादितः मारितः ।

(ग) न खलु इति प्रश्नार्थमव्ययम्, “विदिताः किम् ?” इत्यर्थः ।

राक्ष । कथमिव ?

विरा । प्राक् चन्द्रगुप्तप्रवेशात्, प्रविष्टमात्रेण एव शयनगृहे चाणक्येन दुरात्मना समन्तात् अवलोकिते ततस्तु एकस्मात् भित्तिच्छिद्रात् गृहीतभक्तावयवानां पिपीलिकानां पङ्क्तिम् [गृहीतभक्तावयवां निष्क्रामन्तीं पिपीलिकाम्] अवलोक्य, पुरुषगर्भमेतद्गृहमिति गृहीतार्थेन दाहितं तदन्तःशयन-गृहम् । तस्मिंश्च दह्यमाने धूमावरुद्धदृष्टिविषयाः प्रथममपि-हितनिर्गमनमार्गम् अनधिगम्य [अनुपलभ्य द्वारम्] सर्व एव बीभत्सादयः तत्रैव ज्वलनम् उपगता उपरताश्च ।

राक्ष । [सास्त्रम् ।] सखे ! पश्य, चन्द्रगुप्तस्य दैवसम्पदा सर्व एव उपरताः [सचिन्तम् ।] सखे ! दैवसम्पदं पश्य दुरा-त्मनः चन्द्रगुप्तहतकस्य । कुतः ?—

कन्या तस्य बधाय या विषमयी गूढं प्रयुक्ता मया,
दैवात् पर्वतकस्तथा विनिर्गतो, यस्तस्य राज्यार्द्धभाक् ।
ये यन्त्रेषु रक्षेयुः च प्रणिहितास्तैरेव ते घातिताः,
मौर्यस्यैव फलन्ति, पश्य, विविधश्रेयांसि मे नीतयः॥१६॥

विरा । अमात्य ! तथापि प्रारब्धम् अपरित्याज्यसेव ।
पश्यतु अमात्यः,—

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः,
प्रारभ्य-विघ्ननिहता विरमन्ति मध्याः ।

कथ्यते ।—मया तस्य चन्द्रगुप्तस्य बधाय या विषमयी कन्या गूढं प्रयुक्ता प्रेषिता, दैवात् भाग्यवशात् तथा यः तस्य राज्यार्द्धभाक् परिपणितार्द्धराज्याधिकारी पर्वतकः स एव विनिर्गतः व्यापादितः । ये दारुवर्मादयः यन्त्रेषु च रक्षेयुः च प्रणिहिताः मया इति श्रेयः तैः यन्त्रविषादिभिरेव ते विनाशिताः, अतः पश्य मे नीतयः उपायाः मौर्यस्य एव विविधश्रेयांसि प्रभूतानि मङ्गलानि फलन्ति जनयन्ति मत्कृतोपायैः विषकन्यादिभि-सदीयानिष्टनिवारणादित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

विघ्नैः पुनःपुनरपि प्रतिहन्यमानाः.

प्रारब्धमुत्तमगुणास्त्वमिवोद्वहन्ति ॥ १७ ॥

अपि च,—

किं शेषस्य भरव्यथा न वपुषि, क्षमां न क्षिपत्येष यत्,
किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चलः ।
किं त्वङ्गीकृतमुत्सृजन् कृपणवत् स्नाध्यो जनो लज्जते,
निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोव्रतम् ॥ १८ ॥

गच्छ । सखे ! प्रारब्धम् अपरित्याज्यमिति प्रत्यक्षम्
एतद्भवतः । ततस्ततः ?

विरा । ततः प्रभृति चाणक्यहतकः चन्द्रगुप्तस्य शरीरं,
सहस्रगुणम् अप्रमत्तः, एभ्य एव ईदृशं भविष्यतीति, अन्विष्य
अनिष्य निगृहीतवान् कुरुक्षेत्रनिवासिनो नन्दामाल्यपुरुषान् ।

राक्ष । [सावेगम् ।] वयस्य ! अथ के के निगृहीताः ?

प्रारब्ध इति ।—नौवेः कुट्टैः विघ्नभयिन न खलु नैव प्रारब्धते उद्युज्यते कार्यं
स्मिन् शेषः, मध्याः प्रारब्ध विघ्नैः न निरुताः सन्तः विरमन्ति आरब्धकार्यादिति प्रेष
प्रारब्धं त्यजन्तीत्यर्थः । उत्तमगुणा नष्टान्तः त्वमिव विघ्नैः पुनःपुनः प्रतिहन्यमाना अपि
प्रारब्धम् उद्वहन्ति न त्यजन्तीत्यर्थः । वसन्ततिलदां व्रतम् ॥ १७ ॥

किं शेषस्येति ।—शेषस्य अनन्तमागस्य वपुषि देहे भरव्यथा भूधारणजनितकं श
किं न भवति ? अपि तु भवत्येव ; किन्तु एष शेषः क्षमां पृथिवीं न क्षिपति न
त्यजति तादृशभारमत्तं अपि न तस्याः क्षेपः क्रियते इति यत् ; दिनपतेः सूर्यस्य
परश्रमः किं नास्ति ? अपि तु अस्ति एव ; तथापि निश्चलः न आस्ते न
तिरस्तीति यत्, स्नाध्यः महान् जनः कृपणवत् कुट्टेण तुल्यं यथा तथा अङ्गीकृतम्
उत्सृजन् त्यजन् किं न लज्जते ? अपि तु लज्जते एव, इति यत्, एतत् प्रतिपन्नवस्तुः
अङ्गीकृतविषयेषु निर्वाहः प्रतिपालनं सतां साधूनां गोव्रतं कुलाचारः । साधवः
कथमपि अङ्गीकृतं न त्यजन्तीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं व्रतम् ॥ १८ ॥

विरा । अमात्य ! आदौ एव तावत् क्षपणको जीवसिद्धिः
सनिकारं नगरात् निर्वासितः ।

राक्ष । [आत्मगतम् ।] एतावत् सद्वा, न निष्परिश्रमं (घ)
स्थानपरिभ्रंशः पीडयिष्यति । [प्रकाशम् ।] सखे ! कमप-
राधम् उद्दिश्य निर्वासित एषः ?

विरा । एष दुरात्मा राक्षसप्रयुक्तया विषकन्यया पर्वतेश्वरं
नातितवानिति ।

राक्ष । [स्वगतम्] साधु कौटिल्य ! साधु ।—

परिहृतमयशः पातितमस्मासु च, घातितोऽर्द्धराज्यहरः ।

एकमपि नीतिबीजं बहुफलतामेति यस्य तव ॥१८॥

[प्रकाशम् ।] ततस्ततः ?

विरा । ततः चन्द्रगुप्तशरीरम् अभिद्रोघुम् अनेन व्यापा-
गिताः (ङ) दारुवर्मादय इति नगरे प्रख्याप्य शकटदासः शूल-
भारोपितः ।

राक्ष । [सास्त्रम् ।] हा सखे ! शकटदास ! अयुक्तः तव
अयसीदृशो मृत्युः । अथवा, स्वाम्यर्थम् उपरतो न शोच्यस्व-
मभि । वयमेव अत्र शोच्याः ये नन्दकुलविनाशेऽपि जीवितु
मिच्छामः ।

विरा । अमात्य ! न एतदेवं, स्वाम्यर्थ एव साधयितव्यः ।

राक्ष । सखे !—

(घ) निष्परिश्रमं विषयः सात्तरहितं तेन गृह्यशून्यता तं न दुःखाकरोतीत्यर्थः ।

परिहृतमिति ।—अयशः पर्वतेश्वरबधजनितमिति शेषः अकोर्भिः अस्मासु पातितं
संक्रामितम् अर्द्धराज्यहरः परिपणितराज्यार्द्धभागी पर्वतेश्वर इति शेषः घातितः नाशितश्च
यस्य तव एकमपि नीतिबीजं क्षपणकानिर्वासनरूपं बहुफलतां पूर्वोक्तफलव्यापयकताम्
एतं प्राप्नोति विविधं फलं जनयतीत्यर्थः । आर्या ६४१ ॥ १८ ॥

(ङ) अनेन शकटदासेन, व्यापारिताः नियोजिताः ।

अस्माकममुनेवार्थमवलम्ब्य जिजीविषा ।

परलोकगतो देवः कृतघ्नैर्नानुगम्यते ॥ २० ॥

विरा । अमात्य ! न एतत् एवम् । [अस्माकममुनेवार्थम् इत्यादि
पुनः पठति] (च) ।

राक्ष । सखे ! कथ्यताम् अपरस्यापि सुहृद्व्यसनशतस्य
अवशे सज्जा वयम् ।

विरा । तत एतत् उपलभ्य, चन्दनदासेन उपरुद्धसाध्वसेन
अपवाहितम् (क) अमात्यकलत्रम् ।

राक्ष । सखे ! क्रूरस्य चाणक्यवटोः किं विरुद्धम् अनुष्ठितं
चन्दनदासेन ?

विरा । अमात्य ! ननु अयुक्ततरः सुहृद्वद्रोहः ।

राक्ष । ततस्ततः ?

विरा । ततो याच्यमानेनापि यदा न समर्पितम् अनेन
अमात्यकलत्रं ततः क्रुपितेन चाणक्यवटुना —” ।

राक्ष । स खलु व्यापादितः ?

अस्माकमिति ।—अमुमेव स्वार्थमेव स्वामिकार्यं वैरिण्यात्तन्पुनमेव इत्यर्थः
अवलम्ब्य आश्रित्य अस्माकं जिजीविषा जीवनेच्छा । एषापि न श्रेयसी प्रवृत्तिः इत्या-
शयेनाह—परलोक इति । कृतघ्नैः कृतोपकाराभिम्यैः जनैः परलोकगतः देवः न
अनुगम्यते अनुदिश्यते इत्यर्थः । अनुष्टुप्छन्दः ॥ २० ॥

(च) नैतदेवम् अस्माकममुनेवार्थमित्यत्र कृतघ्नैरिति पदं कृतघ्नैरित्यनेन परि-
वर्त्तनं पठति । कृतज्ञान्ताकार्यसाधनेनैव तत्परितोषो भवेदित्याशयेन वृथा तदनुगमन-
मिति मन्यन्ते इति भावः । पाठपरिवर्त्तनाकरणे कृतघ्नैरित्यत्र इवादिपदाध्याहारः
कर्तव्यः । स च न समीचीनतया प्रतिभाति ।

(क) 'उपरुद्धसाध्वसेन सज्जातवासेन । अपवाहित' स्थानान्तरं प्रापितम् ।

विरा । अमात्य ! न खलु व्यापासिनः, किन्तु गृहीत-
गृहसारः सपुत्रकालत्रः संयज्य बन्धनाकारे निहितः ।

राक्ष । ततः किं परिशुटः कथयसि, अपराहितम् अनेन
राक्षसकालत्रम् इति ? ननु वक्तव्यं संयतः, सकलत्रो राक्षस
इति । (ज)

[प्रविश्य पटाक्षेपेण (भ) पुरुषः ।] जअदु जअदु,
अज्जो । अज्ज ! एसो क्खु सअइदासो पडिहारभूमिसुब-
त्थिदो (१५) (ज) ।

राक्ष । प्रियंवदक ! अपि सत्यम् ?

प्रियं । अलिअं किं अमच्चपादोपजीविणो मन्तिदुं
जाणन्ति ? (१६)

राक्ष । सखे ! विराधगुप्त ! किम् एतत् ?

विरा । अमात्य ! रक्षति खलु भव्यं भवितव्यता ।

राक्ष । प्रियंवदक ! यदि एवं तत् किं चिरयसि ? क्षिप्रं
प्रवेशय तम् ।

प्रियं । जं अमच्चो आसवेदि त्ति (१७) । [निष्क्रान्तः ।]

(१५) जयति, जयति आर्थः । आर्थ ! एष खलु शकटदासः प्रतिहारभूमि-
सुपस्थितः ।

(१६) अलीकं किम् अमात्यपादोपजीविनो मन्त्रयितुं जानन्ति ?

(१७) यदमाल आसवेदि इति ।

(ज) तद्वत्सनेनेव सकलत्रोऽङ्कः ५३ः सुहृदोरुसयोरभिप्रेतदयत्वादित्यर्थः ।

(भ) पटाक्षेपेण पटस्य जवनिकारूपस्य अक्षेपेण, क्षेपम् अपसारणं विना एष
तत्पात्रदेशेन इत्यर्थः ।

(ज) प्रतिहारभूमिं द्वारदेशम् ।

[ततः प्रविशति सिद्धार्थकेन अनुगम्यमानः शकटदासः ।]

शक । [दृष्ट्वा आत्मगतम् ।]

दृष्ट्वा मौर्यमिव प्रतिष्ठितपदं शूलं धरित्रास्तले
तल्लक्ष्मीमिव चेतसः [ना] प्रमथिनीमुन्मुच्य बध्यस्त्रजम् ।
श्रुत्वा स्वाम्यपरोधरौद्रविषमानाध्माततूर्यस्वनान्
न ध्वस्तं प्रथमाभिघातकठिनं मन्ये मदीयं मनः ॥ २१ ॥

[नाट्येन अवलोक्य सहर्षम् ।] अयम् अमात्यराक्षसुः
तिष्ठति, य एषः,—

अक्षीणभक्तिः क्षीणेऽपि नन्दे स्वाम्यर्थमुदहन् ।

पृथिव्यां स्वामिभक्तानां प्रमाणे परमे स्थितः ॥ २२ ॥

[उपसृत्य] । जयति अमात्यः ।

राक्ष । [नाट्येन अवलोक्य सहर्षम् ।] सखे ! शकटदास !
दिष्ट्या कौटिल्यगोचरगतोऽपि दृष्टोऽसि, तत् परिष्वजस्व माम् ।

दृष्टेति ।—धरित्रास्तले भूमौ मौर्यं चन्द्रगुप्तमिव प्रतिष्ठितपदं लब्धप्रतिष्ठं स्थापित-
मूलञ्च शूलं मदर्थमिति शेषः दृष्ट्वा तल्लक्ष्मीं तस्य चन्द्रगुप्तस्य लक्ष्मीमिव चेतसः प्रमथिनीं
चित्तविदारिणीं, (पाठान्तरे—चेतनायाः बुद्धेः प्रमथिनीं) बध्यस्त्रजं बध्यचिह्नभूतां मालाम्
उन्मुच्य परिधाय, स्वाम्यपरोधरौद्रविषमान् स्वामिनः नन्दस्य उपरोधेन हिंसनेन रौद्रान्
घोरान् विषमान् अश्राव्यान् आध्माततूर्यस्वनान् घोषणावाद्यशब्दान् श्रुत्वा मदीयं मनः
प्रथमाभिघातकठिनं प्रथमाभिघातेन स्वामिबधरूपताङ्गेन कठिनम् अत एव न ध्वस्तं
न आहतं मन्ये । लोके हि किञ्चित् वस्तु भूयोभूय आहतं सत् कठिनं भवतीति
प्रसिद्धम् । अतः काटिल्यान्न ध्वस्तमिति भावः । प्रथमाभिघातकठिनमतो न ध्वस्तमित्यत्र
ध्वस्तमित्यस्य प्रथमाभिघातकठिनमिति हेतुत्वा काव्यलिङ्गेनानुप्राणितो मन्येशब्दप्रयोग-
निवन्धनोत्प्रेक्षालङ्कारः । स च मौर्यश्मशानशूलयो राज्यश्रीबध्यस्त्रजोपमानोपमेयभाव-
कल्पनका, प्रतिष्ठितपदमित्यादिस्त्रिष्टपदेभ्योत्थापितत्वाच्च श्लेषानुप्राणितोपमालङ्कारेण
संसृष्टः । इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः असूया द्योतिका, अयोग्यैः श्मशानशूलादिभिरुपमानैः
नरनाथचन्द्रगुप्तादेः संतुलनात् । शार्दूलविभ्रीडितं वृक्षम् ॥ २१ ॥

अक्षीणभक्तिरिति ।—नन्दे क्षीणेऽपि अक्षीणभक्तिः स्वाम्यर्थं स्वामिकार्यं वैरनिर्घ्या-

शक । [तथा करोति ।]

राक्ष । [तं परिष्वज्य ।] इदम् आसनम्, आस्यताम् ।

शक । यत् आज्ञापयति अमात्यः । [इति नाट्येन उपविष्टः ।]

राक्ष । सखे ! शकटदास ! अथ कोऽयम् अस्य मे
हृदयानन्दस्य हेतुः ?

• शक । [सिद्धार्थकं निर्दिश्य ।] अमात्य ! प्रियसुहृदा सिद्धा-
र्थकेन घातकान् विद्राव्य (८) बध्यस्थानात् अपवाहितोऽस्मि ।

राक्ष । [सहर्षम् ।] भद्र ! सिद्धार्थक ! कामम् अपर्याप्तम्
इदम् अस्य प्रियस्य, तथापि गृह्यताम् ।

[इति स्वगावात् अवतार्य भूषणानि (८) प्रयच्छति ।]

सिद्धा । [गृहीत्वा पादयोर्निपत्य स्वगतम् ।] एदं क्लृ
अज्जीवदेसेण (९) करिस्सं । [प्रकाशम् ।] अमच्च ! एत्थ मे
पढमप्पबिडुस्य णत्थि कोवि परिचिदो, जहिं एदं अमच्चस्स
प्पसाढं णिक्खिबिअ णिब्बुदो भविस्सं, ता इच्छामि अहं
इमाए मुद्दिआए मुद्दिदं अमच्चस्स ज्जेव भाण्डागारे णिक्खिबिदुं
जदा मे एदिणा प्पओअणं भविस्सदि, तदा गेह्मिस्सं (१८) ।

• (१८) इदं खलु आर्योपदेशेन करिष्यामि । अमात्य ! अत्र मे प्रथमप्रविष्टस्य
नामि कोऽपि परिचितः, यत्र इमम् अमात्यस्य प्रसादं निश्चिप्य निर्हतो भविष्यामि,
तदिच्छामि अहम् एतया सुदृशा मुद्रितम् अमात्यस्य एव भाण्डागारे निक्षेप्तुम् । यदा
मम एतेन प्रयोजनं भविष्यति, तदा गृहीष्यामि ।

तत्तत्तुम् उव्वहन् साधयन् पृथिव्यां स्वामिभक्तानां परमे प्रसादे दृष्टान्ते स्थितः ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २२ ॥

(८) विद्राव्य ताडयित्वा ।

(९) भूषणानि मलयकैतुना प्राग्दत्तानि, तेन तद्भूषणानां लेख्यपत्रसङ्ग्रहादेन
सिद्धार्थकेन स्थापनादुत्तरतः लेख्यस्य मूल्यतायाः प्रचुरकारणसम्पत्तिर्भविष्यतीत्यनुसन्धेयम् ।

(९) आर्योपदेशेन आर्यस्य चाणक्यस्य उपदेशेन आदेशेन तदनुसारेणेत्यर्थः ।

राक्ष । भद्र ! भवतु, को दोषः ? शकटदास ! एवं क्रियताम् ।

शक । यत् आज्ञापयति अमात्य इति । [मुद्रां विलोक्य जगान्तिकम् (६) ।] अमात्य ! भवज्जामाङ्किता इयं मुद्रा ।

राक्ष । [विलोक्य सविषादं सवितर्कम् आत्मगतम् ।] कष्टं, मदुत्कण्ठाविनोदार्थं नगरात् निष्क्रामतो मम हस्ताद् ब्राह्मण्यं गृहीता, तत् कथम् अस्य हस्तम् उपगता ? [प्रकाशम् ।] भद्र ! सिद्ध्यर्थक ! श्रुतः त्वया इयम् अधिगता ?

सिद्धा । अमञ्च ! अस्मि कुसुमपुरनिवासो मणिआरसेष्टी चन्दनदासो नाम । तस्मै गेहद्वारे भूमिम् पडिदा, मय समासादिदा [लङ्गा] (१८) ।

राक्ष । युज्यते ।

सिद्धा । अमञ्च ! किं एतद् जुज्जदि ? (२०) ।

राक्ष । भद्र ! यतो महाधनानां द्वारि पतितस्य एवंविधस्य उपलब्धिः, इति ।

शक । सखे ! सिद्ध्यर्थक ! अमात्यनामाङ्किता इयं मुद्रा, तदितो बहुतरेण अर्थेन भवन्तम् अमात्यः तोषयिष्यति, नत् दीयताम् एषा मुद्रा ।

(१८) अमात्य ! अस्मि कुसुमपुरनिवासो मणिआरसेष्टी चन्दनदासो नाम । तस्मै गेहद्वारे भूमिं पतिता, मया समासादिता । (पाठान्तरे लब्धा ।)

(२०) अमात्य ! किमत्र युज्यते ?

(६) जगान्तिकं कथं कथनं “जगान्तिकन्तु तत् प्रोक्तं यत् तृतीयधायगोचरम्”, इति तथा “त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् । अन्योन्यामन्तरं यत् स्वात्मनान्तरं सज्जगान्तिकम्” ॥ इति लक्षणात् ।

मिद्धा । अज्ज ! एसो मे परितोसो, जं अमच्चो इमाए सुहाए परिगहयसादं करोदि त्ति (२१) । [मुद्रां समर्पयति ।]

राक्ष । सखे ! शकटदास ! अनया एव मुद्रया स्वाधिकारं व्यवहर्त्तव्यं भवता ।

शक । यत् आज्ञापयति अमात्य इति ।

• मिद्धा । अमच्च ! विस्सवेसि किं पि (२२) ।

.. राक्ष । भद्र ! विश्रब्धं ब्रूहि ।

मिद्धा । जाणादि ज्जेव अमच्चो, जधा चाणक्कहटअस्स विप्पिअं कदुअ, णत्थि मे पुणो पाडलिउत्ते पवेसो त्ति, ता इच्छामि अहं अज्जस्स ज्जेव सुप्पसम्मे पादे [चलणे] सेविदुं (२३) ।

राक्ष । भद्र ! प्रियं नः, किन्तु त्वदभिप्रायपरिज्ञानेन अन्त-
रितोऽस्माकम् अनुनयः (ण) । तत् एवं क्रियताम् ।

मिद्धा । [सहर्षम् ।] अणुगहिदोस्मि (२४) ।

राक्ष । सखे ! शकटदास ! विश्रामय सिद्धार्थकम् ।

* (२१) आर्य्य ! एष मे परितोषो, यदस्या मुद्रया अमात्यः परिग्रहप्रसादं करोतीति ।

(२२) अमात्य ! विज्ञापयामि किमपि ।

(२३) जानात्येव अमात्यो, यथा चाणक्यकृतकस्य विप्रियं कृत्वा नास्ति मे पुनः पाटलिपुत्रे प्रवेश इति । तदिच्छामि अहम् अमात्यस्य एव सुप्रसन्नो पादौ सेवितुम् ।

(२४) अनुगृहीतोऽस्मि ।

(ण) त्वदभिप्रायपरिज्ञानेन तत्राभिप्रायं परिज्ञाय अस्माकम् अनुनयः अन्तरितः तितोहितः अस्माभिर्भवाद्दणं निवमनुनीय खनिकटे रक्षितुं यत्नः कर्त्तव्य आसीत्, स तु भवद्वचनेन एव अनायाससिद्धः संवत्स इति भावः ।

शक । यत् आज्ञापयति अमात्यः । [इति मित्रार्थकेन मह निषक्रान्तः ।]

राक्ष । सखे ! विराधगुप्त ! वर्णय इदानीं कुसुमपुरवृत्तान्त-
शेषम् । अपि क्षमन्ते कुसुमपुरनिवासिनोऽस्मदुपजापं (त)
चन्द्रगुप्तप्रकृतयः ?

विरा । अमात्य ! वाढं क्षमन्ते ननु यथाप्रधानम् अनु
गच्छन्ति एव (थ) ।

राक्ष । सखे ! किं तत्र कारणम् ?

विरा । अमात्य ! इदं तत्र कारणं मलयकेतोः अप-
क्रमणात् प्रभृति पीडितः चन्द्रगुप्तेन चाणक्य इति [कुपितः
चन्द्रगुप्तः चाणक्यस्य] चाणक्योऽपि जितकाशितयाऽसहमानः
तैः तैः आज्ञाभङ्गैः चन्द्रगुप्तस्य चेतसः पीडाम् उपचिनोति, (ट)
अयमपि मम अनुभवः ।

राक्ष । [सहर्षम् ।] सखे ! विराधगुप्त ! तद्वच्छ त्वम् अनेन
आहितुण्डिकच्छन्ना पुनः कुसुमपुरमेव । तत्र हि मे सुहृत्

(त) अपि क्षमन्ते सहन्ते किम् ? अस्मदुपजापम् अस्माभिः कृतं परस्परभेदम्,
तत्र न विरक्ता इत्यर्थः ।

(थ) वाढमित्युक्ताङ्गीकारस्य दोषकमव्ययम् । क्षमन्ते इत्यत्र प्रागुक्तवाक्यस्थमुप-
जापमिति पदं कर्मतयान्विति । न केवलं क्षमन्ते ननु किन्तु तमुपजापमनुगच्छन्त
अनुसरन्त्येव परस्परभेदरूपं तत्तत्कार्यमनुभवन्त्येव इत्यर्थः । न केवलं प्रकृतय एव
किन्तु प्रधानादयो राजाभात्यादयोऽपीत्याह—यथाप्रधानं, प्रधानं राजा चन्द्रगुप्तः तन्मन्त्रो
चाणक्यस्तमनतिक्रम्य तौ अपि परस्परभेदं प्राप्नुतः किं पुनः अपरे राजपक्षे
इत्यर्थः, अनुगच्छन्ति परस्परभेदरूपं कार्यमनुसरन्तीत्यर्थः ।

(ट) पीडितः विरक्तोक्तः । जितकाशितया जितेन विपक्षपराजयेन काशिते
क्षमन्ते इति जितकाशी शर्वितः तस्य भावः तथा । उपचिनोति जनयति ।

वैतालिकव्यञ्जनः (ध) स्तनकलसो नाम प्रतिवसति । स त्वया मद्दचनात् वाच्यः, यथा चाणक्येन क्रियमाणेषु आज्ञाभङ्गेषु चन्द्रगुप्तः त्वया समुत्तेजनरूपैः श्लोकैः उपश्लोकयितव्य (न) इति । कार्य्यञ्च अतिनिभृतं करभकहस्तेन सन्देष्टव्यम् इति ।

• विरा । यत् आज्ञापयति अमात्यः । [इति निष्क्रान्तः ।]

• [प्रविश्य पुरुषः ।] जेदु जेदु अमच्चो । अमच्च ! सअड्ढासो बिण्णवेदि, एदे क्खु तिस्सि अलङ्कारविसेसा विक्रोअन्ति, ता पच्चक्खीकरेदु अमच्चो (२५) (प) ।

राक्ष । [विलोक्य आत्मगतम् ।] अहो ! महार्हाणि आभरणानि [प्रकाशम् ।] भद्र ! उच्यतां शकटदासः, परि-
तोष्य विक्रोतारं गृह्यतामिति ।

पुरु । जं अमच्चो आणवेदि त्ति (२६) । [निष्क्रान्तः ।]

राक्ष । [स्वगतम् ।] यावत् अहमपि कुसुमपुराय करभकं प्रेषयामि । [उत्थाय ।] अपि नाम दुरात्मनः चाणक्यहतकात् चन्द्रगुप्तो भिद्येत, अथवा सिद्धमेव समीहितं पश्यामि । कुतः ?—

(२५) जयति जयति अमात्यः । अमात्य ! शकटदासो विज्ञापयति, एते खलवोऽलङ्कारविशेषा विक्रीयन्ते, तत् प्रत्यक्षीकरोतु अमात्य इति ।

(२६) यदमात्य आज्ञापयति इति ।

(ध) वैतालिकव्यञ्जनः प्रबोधकरव्यवसायी, यः मित्रितान् भूपतिप्रभृतीन् श्रुतिपाठादिना प्रातः प्रबोधयति ।

(न) उपश्लोकयितव्यः श्लोकैः श्लोकितव्य इत्यर्थः ।

(प) पतदलङ्कारविक्रितारस्य चाणक्यप्रतिधेयः ते च चाणक्योपदेशेन खत-

मौर्यस्तेजसि सर्वभूतलभुजामाज्ञापको वर्त्तते,
 चाणक्योऽपि मदाश्रयादयमभूद्राजेति जातस्मयः ।
 राज्यप्राप्तिकृतार्थमेकमपरं तीर्णप्रतिज्ञार्णवं.
 सौहार्दात् कृतकृत्यतेव नियतं लब्धान्तरा भेद्यति ॥ २३ ॥

- [इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

पर्वनेश्वराङ्गयोजितालङ्कारत्रयं राक्षससमीपे विकृतमायता तत्र कान्वा स्वशरीरे
 राजसेन धृत्वा मलयकेतोः समीपे यास्यते तद्गृहा चायं दर्शयिष्यन्नाहः राजसेन
 मलयकेतोर्भेदो भविष्यति तथा लक्ष्यपत्रं लिखितस्य पत्रस्यागुप्ततायंभित्वादिभूतभागस्य
 एतदलङ्कारत्रयेण सुसंवादिता भविष्यतीत्यतः राक्षससमीपे तद्विक्रयणमिति द्रष्टव्यम् ।

स्वस्वप्रयोजनमुद्दिश्यैव सर्वे इतरानपेक्षन्ते एतौ च चाणक्यचन्द्रगुप्तौ राज्यप्राप्ता
 प्रतिज्ञापूर्णेन च कृतकृत्याविति न तयोस्मिन्नेतरेतर्गपेक्षासीति भेदः सुखेन भवितु
 मर्हतीत्याह—मौर्य इति । मौर्यश्चन्द्रगुप्तः सर्वभूतलभुजा सर्वेषां राज्ञाम् आज्ञापकः
 आत्मा सम्बाधित्यर्थः, अत एव तेजसि सर्वे वर्त्तते । चाणक्योऽपि कथं चन्द्रगुप्तः मदाश्रयात्
 राजा अभूत् इति जातस्मयः सञ्ज्ञातगर्वः । अतः लब्धान्तरा प्राप्तावसरा क्रमकृत्यतः
 कृतार्थता एव राज्यप्राप्ता कृतार्थं सिद्धकामम् एकं चन्द्रगुप्तं तीर्णप्रतिज्ञार्णवम्
 अपरं चाणक्यञ्च सौहार्दात् नियतं निःशृतं भनस्यति पृथक् कारिष्यतीत्यर्थः ।
 जादुलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

—○:*:○—

[ततः प्रविशति कञ्चुकी ।]

कञ्चु ।—

रूपादीन् विषयान् निरूप्य करणैः यैरात्मलाभस्त्वया
लब्धस्तेष्वपि चक्षुरादिषु हताः स्वार्थावबोधक्रियाः ।

अङ्गानि प्रसभं त्यजन्ति पटुतामाज्ञाविधेयानि मे

न्यस्तं मूर्द्धि पदं तवैव जरया, तृष्णे ! सुधा माद्यसि ॥१॥

[परिक्रम्य आकाशे ।] भो भोः सुगाङ्गप्रासादाधिकृताः

पुरुषाः ! सुगृहीतनामा देवः चन्द्रगुप्तो वः समाज्ञापयति ।

यथा प्रवृत्तकामुदीमहात्सवरमणायतरं (क) कुसुमपुरम् अव-
लोकयितुम् इच्छामि, तत् क्रियन्ताम् अस्मद्दर्शनयोग्याः सुगाङ्ग-
प्रासादस्य उपरि भूमय इति । तत् किं चिरयन्ति भवन्तः ?

करादीनाम् ।—हे तृष्ण ! त्वया येः करणैरिन्द्रियैः रूपादीन् विषयान्
निरूप्य अवधार्य आत्मलाभः स्ववृत्तिलाभः चरितार्थयति यावत् लब्धः, सम्प्रति
जरया तेषु अपि आत्मलाभोपायेषु चक्षुरादिषु इन्द्रियेषु स्वार्थावबोधक्रियाः
स्वस्वविषयज्ञानरूपव्यापारा इता नष्टाः, तदानीम् इन्द्रियाणां सम्यग्वाचात्मत्वा-
दिति भावः । एवं ज्ञानेन्द्रियाणामपाटवमुक्त्वा तत्प्रयत्नानां कर्मोद्घाटनार्थं
अपाटवमाह—अङ्गानीति । मम आज्ञाविधेयान् पूर्ववशीभूतानि [अज्ञाविधेयानि इति
पाठः—अद्य अङ्गानां अविधेयानि अवशीभूतानि इति विशेषः ।] अङ्गानि प्रसभं बलकर्मिण
पटुता स्वस्वव्यापारसामर्थ्यं त्यजन्ति, अतः तव एव मूर्द्धि शिरसि जरया पदं
न्यस्तं दत्तम्, इदानीं त्वं सुधा इथा माद्यसि वरोदध्यसु, जरयां वाञ्छा तिष्ठति परं
भोगाचमत्वात् सा विफलैत भावः । शार्दूलवक्रोडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

(क) सुगृहीतनामेति ।—“स सुगृहीतनामा स्यात् यः प्रातरनुवित्ताते” इत्युक्तेः
प्रातःस्मरणोद्यनामेत्यर्थः । प्रवृत्तकौमुदीमहात्सवरमणायतरं प्रवृत्तः प्राग्वहः यः कौमुदी-
महात्सवः शारदपीथमासीसाध्यमज्ञानन्दजनकव्यापारावशेषः तेन रमणायतरं समधिक-
रमणीयम् ।

[आकाशे आकर्ण्य] किं ब्रूथ आर्याः ! किम् अविदित एवायं देवस्य चन्द्रगुप्तस्य कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेध इति ? आः दैवोप-
हृताः ! किम् अनेन वः प्राणहरणं कथोद्घातेन ? (स्व) शीघ्रम्
इदानीम्,—

आलिङ्गन्तु गृहीतधूपसुरभीन् स्तम्भान् पिनदस्त्रजः

सम्पूर्णैन्दुमयूखसंहतिरुचां मञ्चाभराणां श्रियः ।

सिंहाङ्गासनधारणाच्च सुचिरं मञ्चातमूर्च्छाभिव

क्षिप्रं चन्दनवारिणा मकुसुमः सेकोऽनुगृह्णातु गाम् ॥ २ ॥

[आकाशे] किं कथयन्ति भवन्तः ? एते त्वरामहे इति ।

भद्राः ! त्वरध्वम् अयमागत एव चन्द्रगुप्तः । य एषः—

सुविश्रब्धैरङ्गैः पथिषु विषमेष्वप्यचलतौ

चिरं धुर्य्येणोढा गुरुरपि भुवो याऽस्य गुरुणा ।

(स्व) प्राणहरण इति ।—राजानभिमतविषयत्वं न तस्य प्राणदण्डफलकत्वात् प्राण-
हरणम् । कथोद्घातेन कथाप्रसङ्गेन ।

आलिङ्गन्तु इति ।—सम्पूर्णैन्दुमयूखसंहतिरुचां पूर्णचन्द्रकिरणममूहकालीनां
मञ्चाभराणां प्रशस्तवात्सव्यजनानां श्रियः शोभाः पिनदस्त्रजः मान्यवैजयन्तान् गृहीतधूप-
सुरभीन् धृतधूपसौरभान् स्तम्भान् प्रासादस्येति शेषः आलिङ्गन्तु आश्रयन्तु । सुचिरं सन्ततं
सिंहाङ्गासनधारणात् राजसिंहासनस्य धारणात् अथ च सिंहेन स्वकोष्ठरूपामने
धारणात् मञ्चातमूर्च्छां बहुभारधारणात् सिद्धमयश्च मूर्च्छितामिव गौ भूमिं धनञ्ज-
य मकुसुमः पथसंहितः चन्दनवारिणा सेकः क्षिप्रं शीघ्रम् अनुगृह्णातु, यथा सिंह-
क इत्येतस्या मूर्च्छिताया गौः जनादिसेकादाश्वासनं तथा गुरुभासिंहासनधारणात्
थान्ता भूमिः चन्दनवारिणा आश्रास्यतामिति भावः । अतः पूर्वोद्धे प्रस्तुतेषु चारव्यजनेषु
अप्रस्तुतानामन्येषां पूर्णनिशाकरकिरणकान्तिपञ्चानां औपम्यगर्भविशेषश्च साम्येन व्यवहार-
युक्तः स्यात्तया समासोक्तिर्व्यज्यते । परार्द्धे सिंहाङ्गासनादि श्लिष्टपदप्रतिभोक्त्यापिता
मञ्चातमूर्च्छाम् इवेत्येतदशब्दयोर्व्याप्तेः च । इत्यनयोः संसृष्टमस्यते । शार्दूलविक्रीडितं
उक्तम् ॥ २ ॥

धुरं तामिवोच्चैर्नववयसि वोढुं व्यवसितो

मनस्वी दम्यत्वात् खलति न च, दुःखं वहति च ॥ ३ ॥

[निपथ्ये । इत इतो देवः ।]

[ततः प्रविशति राजा प्रतीहारी च ।]

राजा । [स्वगतम् ।] राज्यं हि नाम राजधर्मानुवृत्ति-
परतन्त्रस्य (ग) भूपतेः महदप्रीतिस्थानम् । यतः,—

परार्थानुष्ठाने जडयति नृपं स्वार्थपरता,

परित्यक्त [क्तान्यार्थो] स्वार्थो नियतमयथार्थः क्षितिपतिः ।

परार्थश्चेत् स्वार्थादभिमततरो, हन्त परवान्

परायत्तः प्रीतिः कथमिव रसं वेत्तु पुरुषः ॥ ४ ॥

सुविश्रब्धैरिति ।—विषमेषु दुर्गमेषु दुरवगमेषु वा अपि पथेषु मार्गेषु राज-
नान्यादिषु च अचलता अखनता धुर्येण भारवहनरूपेण अस्य चन्द्रगुप्तस्य गुरुणा
जनकेन नन्देन सुविश्रब्धैः सुविश्रब्धैः सुदृष्टैश्च अङ्गैः अमात्यादिभिः कृत्यादिभिश्च
भुवः पृथिव्या गुरुरपि या धुः भारशिला च चिरम् ऊढा धृता, नव वयसि
मनस्वी प्रशस्तमनाः महानुभावः इत्यर्थः तामिव उच्चैः सहर्षं धुरं नव व्यवसितः
उद्यतः दम्यत्वात् विनियमात्वात् न खलति न खलति न च दुराखं प्रविशमानान्तं वहति
च । बहुपरिषमवाह्यभारस्य वहने अमावश्यं भावेऽपि अस्य न तत्र खिदः नापि
खलनमिति भावः । अतः सुविश्रब्धैः अङ्गैः पथेषु विषमेषु इत्यादिश्लिष्टपदव्यास-
प्रतिभोत्यापिता, समेन कार्येण भारवहनरूपेण प्रसूते नवनरन्द्रे अन्यस्य अप्रसूतस्य
बालवृषभस्य व्यवहारारोपात् समामोक्तिरित्यवगन्तव्यम् । शिखरिणी हतम् ॥ ३ ॥

(ग) राजधर्मानुवृत्तिपरतन्त्रस्य राजधर्मस्य शास्त्रविहितस्य अनुवृत्तिः अनुसरणं
तत्र परतन्त्रः अधीनः तस्य ।

प्रजापालनरूपराजधर्मानुवृत्तौ तदायत्तस्य नृपतेर्न सखं “सर्वपरवशं दुःखम्” इति
मन्त्ररित्याह—परार्थानुष्ठान इति । परार्थानुष्ठाने परेषां कृत्यदर्शनादित्यापारे स्वार्थं
परता स्वकार्यसाधनप्रवृत्तिः नृपं जडयति, आक्रामति, कर्त्तव्यकरोतीति वा परकार्यकरणे
अर्थानुदर्शनात् तदायत्तं करोतीत्यर्थः । परित्यक्तस्वार्थः त्यक्तनिजकार्यः नियतं निश्चितम्
अथार्थक्षितिपतिः अननुगतनामा पृथिवीपतिः, स्वकार्यकरणेन एवास्य क्षितिपतित्वम्

अपिच । दुराराध्या हि राजलक्ष्मीः आत्मवद्भिः अपि (घ)
राजभिः । कुतः ?—

तीक्ष्णादुद्विजते, मृदौ परिभवत्वासान्न सन्तिष्ठते,
सूखान् हेष्टि, न गच्छति प्रणयितामत्यन्तविद्वत्स्वपि ।
शूरभ्योऽप्यधिकं विभेत्युपहसत्येकान्तभीरुन्हो
श्रीर्लब्धप्रसरेव वेशवनिता दुःखोपचर्या भृशम् ॥ ५ ॥

अन्यच्च । कृतककलहं कृत्वा, स्वतन्त्रेण च त्वया कश्चित्
कालं व्यवहर्त्तव्यमित्यार्योपदेशः, स च कथमपि मया

अन्यथा विफलमिति भावः । परार्थः परकार्यं स्वार्थात् स्वकार्यात् अभिमततरः
प्रियतरश्च तर्हि परवान् पराधीनो भवेदिति शेषः, हन्तेति खेदयित्वाऽर्थमव्ययम् ।
परार्थतः पराधीनः पुरुषः कथमिव केन प्रकाशेण प्रीतेः सुखस्य रमम् आम्वाटं
वेत्तु अनभवत् ? रसवेदनयोस्तुल्यार्थत्वं नैकस्य वेदनस्यैव कृत्यार्थकता । शिखारिणो
वृत्तम् ॥ ४ ॥

(घ) आत्मवद्भिः अपि वशीकृतान्दुरैरपि, किं पुनरुजितेन्द्रियैः ?

तीक्ष्णादिति ।—अहो इति आश्चर्य्यसूचकमव्ययम् । शीः लक्ष्मीः लब्धप्रसरा
लब्धप्रतिष्ठा आदरिणी इत्यर्थः वेशवनिता वाराङ्गमेव भृशम् अत्यर्थं दुःखोपचर्या
दुःखेन उपचर्या सेव्या । तथाहि, तीक्ष्णात् उपात्तं जनात् उद्विजते उद्विष्टा
कदाचित् मां नाशयेदिति उद्विष्टा भवति, मृदौ शान्तस्वभावे अविक्रान्ते इति धावत
परिभवत्वासात् अन्यकृतावसानमयात् न सन्तिष्ठते, सूखान् अज्ञानं अविवेकिन
इत्यर्थः हेष्टि, अत्यन्तविद्वत्सु अपि प्रणयिताम् अनुरागं न गच्छति, विद्यायामेव
तेषामनुरागात् विरागकाशमिति भावः । शूरभ्यः शीर्भ्यः अपि अधिकं
विभेति, कदा मां शत्रुहस्तं नेष्यतीति सम्भावयतीति भावः । एकान्तभीरुन्
अतिभयशीलान् उपहसति, अन्धोऽयं कथं मां राक्षस्यतीति मत्वा इति भावः ।
अनेकस्याराज्यश्रयः कर्तुं त्वं नानेक-क्षत्रा-सम्बन्ध-निबन्धनाः पादवधौ दीपकालङ्कृताः ।
अनुषोपाहं उपमानोपमेययोरुभयोः सादृश्यलक्ष्योक्तासक इत्युपमाभासकः तथाच
निश्चिन्नेष्वपि वर्त्तमानयोरनयोः संसृष्टिरित्यवगन्तव्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

पातकम् इवाभ्युपगतः (ङ), अथवा शश्वत् आर्यापदेशसंस्क्रिय-
माणमतयः सदा एव अस्वतन्त्रा वयम् । कुतः ?—

इह हि रचयन् साध्वीं शिष्यः क्रियां न निवार्यते,

त्यजति तु यदा मार्गं मोहात् तदा गुरुरङ्कुशः ।

विनयरुचयस्तस्मात् सन्तः सदैव निरङ्कुशाः,

परतः सतः स्वातन्त्र्येभ्यो वयं हि पराङ्मुखः ॥ ६ ॥

। प्रजापतिम् ।] आर्य ! वैहीनरे ! सुगाङ्गप्रासादमार्गम्
आदेशय ।

कञ्चु । इत इतो देवः ।

राजा । [परिक्रामति ।]

कञ्चु । [परिक्रम्य ।] अयं सुगाङ्गप्रासादः, शनैः
आरोढुमर्हति आर्यः ।

राजा । [नाट्येन आरुह्य दिशोऽवलोक्य ।] अहो ! शरत्समय-
संभृतशोभाविभूतीनां दिशाम् अतिरमणीयता ! कुतः ?—

शनैः शान्ता भूताः सितजलधरच्छेदपुलिनाः,

समन्तादाकीर्णाः कलविरुतिभिः सारमकुलैः ।

चिताश्विवाकारैर्निशि विकचनक्षत्रकुमुदैः

नभस्तः स्यन्दन्ते सरितश्च दीर्घा दश दिशः ॥ ७ ॥

(ङ) अभ्युपगतः अङ्गीकृतः ।

इति ।—इह अस्मिन् जगति साध्वीं क्रियां सतकार्यं रचयन् कुर्वन् शिष्यः
न निवार्यते गुरुणेति शेषः, यदा तु मोहात् अज्ञानात् मार्गं पश्यान् सदाचाररूपं
त्यजति तदा गुरुः अङ्कुशः तत्र गमननिवारकाम्बुविशेषः भवतीति शेषः । तस्मात्
शिष्याः विनयरुचयः विनीताः सन्तः साधुशीलाश्च सदा एव निरङ्कुशाः निरोध-
शून्याः, मरुस्तान् न निवारयतीत्यर्थः । सतः कारणात् वयं हि निश्चिन्ना स्वात-
न्त्र्येभ्यः, स्वाधीनताभ्यः परतरम् अत्यन्तं यथा तथा पराङ्मुखः भवेम । हरिषी
वचं “न समरसला गः षड्वेदैः इत्यैरिणी मता” इति लक्षणात् ॥ ६ ॥

शनैरिति ।—सितजलधरच्छेदपुलिनाः सितजलधरच्छेदाः जलाभावात् धक्क-

अपिच, —

अपामुदृत्तानां निजमुपदिशन्त्या स्थितिपथं,
दधत्या शालीनामवनतिमुदारे सति फले ।
मयूराणामुयं विषमिव हरन्त्या मदमहो
कृतः कतृस्त्रस्यायं विनयइव लोकस्य शरदा ॥ ८ ॥

अपिच, —

भर्तुस्तथा कलुषितां बहुवल्लभस्य
मार्गे कथञ्चिदवतार्यं तनूभवन्तीम् ।
सर्वात्मना रतिकथाचतुरेव दूती
गङ्गां शरन्नयति सिन्धुपतिं प्रसन्नाम् ॥ ९ ॥

मेघखण्डाः पुलिनानीव भासां ताः शनैः क्रमेण वर्षापगमात् शान्ताः निमल-
भूताः जाताः, कलुषवृत्तिभिः मधुराव्यक्तनिनादैः सारसकुलेः [दिक्सरितोरुभयत्र
समावेशसञ्चयेन भोपमानान्तरापेक्षा] समन्तात् चतुर्दिक्षु आकीर्णा व्याप्ताः ।
निशि रजन्त्यां चिचाकारैः विचित्ररूपैः विकचानि प्रफुल्लानि नक्षत्राणि कुमुदानीव
तैः चिताः व्याप्ताः दीर्घाः मेघावरणराहित्यात् तथा प्रतीयमाना इत्यर्थः दश दिशः
सरित इव जम्बतः आकाशात् स्रन्दन्ते निःसरन्ति प्रादुर्भवन्ति प्रकाशन्ते इति यावत् ।
शिखरिणी हस्तम् ॥ ७ ॥

अपामिति ।—उदृत्तानां प्रवृत्तानाम् उद्धतानामिति ध्वनिः अपां जलानां
निजं स्वाभाविकं स्थितिपथं स्वस्थानस्थितिमार्गं मर्यादाच्च स्वाभाविकस्थानमिति ध्वनिः
उपदिशन्त्या नियोजयन्त्या, उदारे महति फले शस्त्रे विद्यादौ च सति शालीनां धान्यानाम्
अवनतिं नम्रतां विनीतताञ्च दधत्या जनयन्त्या, उयं तौच्छं विषमिव मयूराणां मदं
गवं हरन्त्या शरदा कतृस्त्रस्य समग्रस्य लोकस्य जगतः अयं विनय इव कृतः, अहो
इति आश्चर्य्यद्योतकमव्ययम् । अचेतनानामपि जलानाम् अत्यचेतनानामपि शालीनां,
मयूराणाञ्च तत्तद्दोषापकरणात् सर्वेषामेव विनयः शरदा कालेन कृत इत्येतत्प्रेक्षा ।
शिखरिणी हस्तम् ॥ ८ ॥

भर्तुरिति ।—शरत् रतिकथायां चतुरा दूतीव बहुवल्लभस्य बहुमदीश्वरि-
त्वात् अनेककालस्य भर्तुः अरिबद्धोषादिति शेषः कलुषिताम् आविलाम् अप्रसन्नान्
हर्षावतीमित्यर्थः, तथा तनूभवन्तीं वर्षाऽवसानेन दुःखेन च अतितर्प्यो कृशाङ्गीञ्च गङ्गां

[समन्तात् नाट्ये न अवलोक्य ।] अये ! कथम् अप्रवृत्तकौमुदी-
महोत्सवं कुसुमपुरं पश्यामि ? आर्य्य ! वैहीनरे ! अथ (च)
त्वया अस्मद्वचनात् आघोषितः कुसुमपुरे कौमुदीमहोत्सवः ?

कञ्चु । देव ! अथ किम् ? आघोषितो देवस्य आज्ञया
कुसुमपुरे कौमुदीमहोत्सवः ।

• राजा । आर्य्य ! तदेवं किं न परिगृहीतम् अस्मद्वचनं
पौत्रजनेन ?

कञ्चु । [कर्णौ पिधाय ।] देव ! शान्तं पापं, शान्तं पापं,
पृथिव्याम् अस्खलितपूर्वं देवस्य शासनं, कथं पौरेषु खलितुम्
अर्हति ?

राजा । आर्य्य ! वैहीनरे ! तत् कथम् अप्रवृत्तकौमुदी-
महोत्सवम् अधुनापि कुसुमपुरं पश्यामि ? पश्य,—

धूर्त्तरन्वीयमानाः स्फुटचतुरकथाकोविदैर्वेशनार्य्यैः
नालं कुर्वन्ति रथ्याः पृथुजघनभराक्रान्तिमन्दैः प्रयातैः ।
अन्योन्यं स्पर्द्धमाना न च गृहविभवेः स्वामिनो मुक्तशङ्काः
साकं स्त्रीभिर्भजन्ते विधिमभिलषितं पार्वणं पौरमुख्याः॥१०॥

(नारीश्चेति ध्वनिः) मार्गे स्वखातप्रदेशे मर्यादायाश्च कथञ्चित् कष्टेन सर्वात्मना
सर्वप्रकारेण तत्तत्प्रबोधवाक्यैरित्यर्थः अवतार्य्य स्थापयित्वा प्रसन्ना कृत्वा सिन्धुपतिं
सिन्धुं समुद्रं पतिमिव समुद्रतुल्यमश्वीरं पतिं वा नयति आभिसुखिनं प्रापयति
अमुकलयति वा । वसन्ततिलकं वृषम् ॥ ८ ॥

(च) अथेति प्रश्नार्थसव्यर्थं किमित्यर्थः ।

धूर्त्तरिति ।—वेशनार्य्यैः वारविनासिन्यः स्फुटचतुरकथाकोविदैः मुख्यतः-
चातुरीप्रसङ्गप्रसिद्धैः धूर्त्तैः लस्यटैः रन्वीयमानाः अनुगम्यमानाः सन्त्यः पृथुजघन-
• भराक्रान्तिमन्दैः विशालजघनभराखड्गैः प्रयातैः गतिभिः रथ्याः राजमार्गान् न
अलङ्कुर्वन्ति शोभयन्ति । किञ्चित् आर्य्यैः, पौरमुख्याः पुरवासिनां प्रधानाः स्वामिनः
सहस्वामिनः गृहविभवेः गृहेभ्यः अन्योऽन्व परस्परं स्पर्द्धमानाः मुक्तशङ्काः निर्भी-

कञ्चु । देव ! एवमेतत् । (ङ)

राजा । किमेतत् ? (ज)

कञ्चु । देव ! अत इदम्—” । (झ)

राजा । आर्य्य ! स्फुटमभिधीयताम् ।

कञ्चु । देव ! प्रतिषिद्धः कौमुदीमहोत्सवः ।

राजा । [सक्रोधम् ।] आर्य्य ! आः, केन ?

कञ्चु । न अतः परम् अस्माभिर्देवो विज्ञापयितुं शक्यते ।

राजा । न खलु आर्य्येण चाणक्येन अपहृतः प्रेक्षकाणाम्

(अ) अतिशयरमणीयः चक्षुषो विषयः ?

कञ्चु । देव ! कोऽन्यो जीवितुकामो देवस्य शासनम्
उल्लङ्घयिष्यति ?

राजा । शोणोत्तरे ! उपवेष्टुम् इच्छामि ।

प्रती । देव ! एदं सिंहासनं, उपविशतु देवो (१) ।

राजा । [नाट्येन उपविश्य ।] आर्य्य ! वैहीनरे ! आर्य्यचाणक्यं
द्रष्टुम् इच्छामि ।

कञ्चु । यत् आज्ञापयति देवः । [इति निष्क्रान्तः ।]

(१) देव ! एतत् सिंहासनम् । उपविशतु देवः ।

काय सन्तः स्त्रीभिः साकं सह अभिलषितं वाञ्छितं पार्वणं विधिं पवसमर्थोचतं
महोत्सवं न भजन्ते न सेवन्ते । स्वधरा इत्तम् ॥ १० ॥

(क) एतत् कौमुदीमहोत्सवानुष्ठानं यथावर्णितं मङ्गाराजिन तत् एवमेव
तथैव ।

(ज) एतत् कौमुदीमहोत्सवानुष्ठानं किम् ? कस्मात् ? किं हेतुकमित्यर्थः ।

(झ) अतः वक्ष्यमाणात् चाणक्येन प्रतिषेधरूपात् हेतोरिदम् तदननुष्ठानम् ।

(अ) अपहृतः प्रतिषिद्धः, प्रेक्षकाणां दर्शकानाम् ।

[ततः प्रविशति आसनस्थः सभवनगतः कोपाद्भवितां चित्तां नाटयन् आचक्ष्यः ।]

चाण । [आत्मगतम् ।] कथं स्पर्धने मया सह दुरात्मा
राक्षसहतकः ? कुतः ?—

कृतागाः कौटिल्यो भुजग इव निर्याय नगरात्

यथा नन्दं हत्वा नृपतिमकरोत् मौर्यैवफलम् ।

तथाहं मौर्येन्दोः श्रियमपहरामीति कृतधीः,

प्रभावं मद्वुद्धेरतिशयितुमेव व्यवसितः ॥ ११ ॥

[प्रत्यक्षवत् आकाशे लज्जं यदा ।] राक्षस ! राक्षस ! विरम्यताम्
अस्माद् दुर्व्यवसितात् (ट) ।

उत्सिक्तः कुसचिवदृष्टराज्यतन्त्रो

नन्दोऽसौ न भवति चन्द्रगुप्त एषः ।

चाणक्ष्वमपि च नैव केवलं ते

साधर्म्यं मदनुकृतेः प्रधानवैरम् ॥ १२ ॥

[विचिन्त्य ।] अथवा, न अतिमात्रम् अस्मिन् वस्तुनि मया
मनः खेदयितव्यम् । कुतः ?—

कृतागा इति ।—भुजग इव कृतागाः कृतम् आगः अयासनाग्निष्काशन-
रूपः अपराधः यस्य सः कौटिल्यः नगरात् निर्याय निर्गम्य नन्दं हत्वा यथा मौर्यैवफलं
चन्द्रगुप्तं नृपतिम् अकरोत्, तथा अहं मौर्येन्दोः चन्द्रगुप्तस्य श्रियम् अपहरामि इति
कृतधीः कृतबुद्धिः एषः मद्वुद्धेः प्रभावं अतिशयितुम् अतिक्रान्तिम् व्यवसितः प्रवृत्तः ।
शिखरिणी इति ॥ ११ ॥

(ट) दुर्व्यवसितात् दुष्टेष्टितात् असाध्यव्यापारादित्यर्थः ।

चन्द्रगुप्तमौर्यस्य दुःसाध्यत्वं इत्यर्थितुं नन्दस्य ईशान्यभावे कारणं दृश्यं प्रादुर्भूत-
सिक्त इति ।—उत्सिक्तः शक्तिः कुसचिवदृष्टराज्यतन्त्रः कुसमिदृष्टराज्यभारः असौ
नन्दः एष चन्द्रगुप्तः न भवति, अस्माद्विश्वकुसचिवदृष्टराज्यतन्त्रोऽनर्जितश्च इत्यर्थः ।
त्वमपि आचक्ष्यः नैव, आचक्ष्य इत्यात्मनामकथनेन आत्मनो महानङ्गित्वं सूचितम् ।
प्रधानवैरं महावैरभावः केवलं ते तव मदनुकृतेः मदनुकरत्वं साधर्म्यं सौसाहस्यम् ।
अहमिहो इति “आशान्तिर्नजरयाः प्रवृत्तिर्यथैव” इति लक्षणात् ॥ १२ ॥

मदभृत्यैः किल नाम पर्वतसुतो व्याप्तः प्रतिष्ठान्तरैः
 उद्युक्ताश्च नियोगसाधनविधौ सिद्ध्यर्थकाद्याः स्पृशाः ।
 कृत्वा सम्प्रति कैतवेन कलहं मौर्येन्दुना, राक्षसं
 भेदयामि स्वमतेन, भेदकुशलो ह्येष प्रतीपं द्विषः ॥ १३ ॥

[प्रविश्य कञ्चुकी ।] कष्टा खलु सेवा नाम ! कुतः ?—

भेतव्यं नृपतेस्ततः सचिवतो राज्ञस्ततो वल्लभात्
 अन्येभ्यश्च वसन्ति येऽस्य भवने लब्धप्रसादा विटाः ।
 दैन्यादुन्मुखदर्शनापलपनैः पिण्डार्थमायास्यतः
 सेवां लाघवकारिणीं कृतधियः स्थाने खट्वन्ति विदुः ॥ १४ ॥
 [परिक्रम्य अवलोक्य च ।] इदम् आर्यचाणक्यस्य गृहं,

मदभृत्यैरिति ।—मदभृत्यैः मम भृत्यैः प्रतिष्ठान्तरैः विपक्षसमीपे लब्धप्रतिष्ठैः
 प्रतिष्ठा यथार्थव्याप्तिः अन्तरा अन्तर्हिता येषां तैः गुप्तदेशैः इति वा भागुरायणादिभिः
 पर्वतसुतो मलयकेतुः व्याप्तः परिव्रतः वशीकृत इत्यर्थः, किलेति निश्चयार्थमव्यर्थं,
 नाम सम्भावनायामव्ययम् । सिद्ध्यर्थकाद्याः स्पृशाः चराः “अपसर्पश्चरः स्पृशः”
 इत्यमरः । नियोगसाधनविधौ मदाज्ञापालनरूपे विधानि उद्युक्ताः प्रवृत्ताः । उपदिष्ट-
 कार्यश्च मलयकेतोः राज्ञस्य भेदनं तच्चोपरिष्ठाद् व्यक्तौभविष्यति । सम्प्रति भेद-
 कुशलः अहं कैतवेन कृत्वा मौर्येन्दुना चन्द्रगुप्तेन कलहं कृत्वा स्वमतेन हि खलुभूतः
 एव प्रतीपं प्रतिकूलं राक्षसं द्विषः शवीः मलयकेतोः भेतव्यानि इषक् कारिष्यामि ।
 शार्दूलविप्रौडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

राज-राजसचिवादीनां मयोत्पादकत्वेन सेवाचर्यं कुर्वन्वृत्तितुल्यतया निन्दितः
 भेतव्यमिति ।—प्रथमं नृपतेः, ततः सचिवतः प्रधानमन्त्रिणः, ततः राज्ञः वल्लभात् प्रिय-
 जनात्, ततः अस्य राज्ञः भवने लब्धप्रसादाः प्राप्तानुग्रहाः ये विटाः धूर्ताः वसन्ति
 वसन्ति, तेभ्योऽपि भेतव्यं शङ्कितव्यम् । अतः कृतधियः शिथिलबुद्धयः पण्डिताः दैन्यात्
 (दारिद्र्यात्) दीनभावात् नीचप्रकृतिकत्वात् पिण्डार्थम् अस्त्रार्थम् उन्मुखदर्शनापलपनैः उन्मुख-
 खानि लङ्घयितुं मुखानि दर्शनानि अपलपनानि काकुत्स्थश्च तानि तैः आयासतः प्रवृत्तमानस्य
 जनस्य लाघवकारिणीं नीचत्वविधायिनीं सेवां खट्वन्ति कुक्षुरशीविकां विदुः जानन्ति
 खानि युक्तमिव । “युक्ते हि सम्प्रतः खानि” इत्यमरः । शार्दूलविप्रौडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

यावत् प्रविशामि । [नाट्येन प्रविश्य अवलोक्य च ।] अहो
राजाधिराजमन्त्रिणो गृहभूतिः (ठ) ! कुतः ?—

उपलशकलमेतद् भेदकं गोमयानां
वटुभिरुपहृतानां वर्हिषां स्तोम एषः ।
शरणमपि समिद्धिः शुथमाणाभिराभिः
विनमितपटलान्तं दृश्यते जीर्णकुड्यम् ॥ १५ ॥

ततः स्थाने खलु अस्य वृषलो देवश्चन्द्रगुप्त इति । कुतः ?—
सुवन्थश्चान्तास्याः क्षितिपतिमभूतैरपि गुणैः,
प्रवाचः कार्पण्याद् यदवितथवाचोऽपि कृतिनः ।
प्रभावस्तृणायाः स खलु सकलः स्यादितरथा,
निरीह्याणामीशस्तृणमिव तिरस्कारविषयः ॥ १६ ॥

(ठ) गृहभूतिः गृहेष्वर्थ्यम्, सोपहासोक्तिरियं, राजाधिराजमन्त्रिणो वक्ष्यमाणगृह-
संस्थानानौचित्यात् ।

उपलशकलमिति ।—एतत् उपलशकलं प्रसारखण्डं गोमयानां करीषाणां शुष्का-
णामिति शेषः भेदकम्, एषः वटुभिः ब्राह्मणबालकैः शिष्यभूतैरित्यर्थः उपहृतानाम् आनी-
तानां वर्हिषां दर्भाणां स्तोमः संहतिः । शरणं गृहमपि अभिः शुथमाणाभिः समिद्धिः
विनमितपटलान्तम् अतिनमितच्छदिप्रान्तं जीर्णकुड्यं दृश्यते । मालिनी वृत्तं “ननमय-
ययुतेयं मालिनी भोगिलोके” इति लक्षणात् ॥ १५ ॥

राजसेवनं दृष्ट्वाऽस्तुकमेव दृष्ट्वैव हि राज्ञोऽयतो गुणस्य कीर्तनाय प्रवर्तन्ते इति
दर्शयन् सेवाधर्मं निन्दति—सुवन्तीति ।—प्रवाचः मिष्टभाषिणः अवितथवाचः सत्यवाद्-
रताः कृतिनः साधवः अपि कार्पण्यात् देव्यात् अश्वान्तास्याः अमरहितमुखाः सम्पू-
निरन्तरं प्रवक्तारः इत्यर्थः अभूतैरपि अवितथमानैरपि गुणैः क्षितिपतिं प्रभुं सुवन्ति इति
यत् स खलु दृष्ट्यायाः घनाद्यायाः सकलः सम्पूर्णः प्रभावः महिमा स्यात्, इतरथा अन्यथा
घनाद्याविरहे इत्यर्थः निरीह्याणां निम्नोऽष्टानां निम्नपृष्ठाणामित्यर्थः ईशः प्रभुः घनी इति
यावत् । दृष्टमिव तिरस्कारविषयः अनादरणीय इत्यर्थः । शिखरिणौ वृत्तम् ॥ १६ ॥

[विलोक्य समयम् ।] तत् अयम् आर्यचाणक्यस्तिष्ठति ।—

यो नन्दमौर्यनृपयोः परिभूय लोकम्

अस्तोदयो प्रतिदिशन्नविभिन्नकालम् ।

पर्यायपातितहिमोष्णिम सर्वगामि

धान्नातिशययति धाम सहस्रधान्नः ॥ १७ मि

[जानुभ्यां भूमौ निपत्य ।] जयति जयति आर्यः ।

चाण । [नाद्येन अवलोक्य ।] वैहीनरे ! किम् आग-
मनप्रयोजनम् ?

कञ्चु । आर्य ! प्रणतिसन्ध्रमसमुच्चलितभूमिपालमौलि-
मणिशकलशिखापिशङ्गीकृतपादपद्मयुगलः, पादपद्मयोः आर्यं
प्रणिपत्य देवः चन्द्रगुप्तो विज्ञापयति, क्रियान्तरम् अन्तरायं
अन्तरेण आर्यं (७) द्रष्टुम् इच्छामि इति ।

चाण । वृषलो मां द्रष्टुम् इच्छति । वैहीनरे ! न खलु
वृषलस्य अवणमुपयतोऽयं मया कृतः कौमुदीमहोत्सवः
प्रतिषेधः ?

कञ्चु । आर्य ! अथ किम् ?

चाण । [सक्रोधम् ।] आः ! केन कथितम् ?

य इति ।—यः चाणक्यः लोकां राजसैन्यं भुवनस्य परिभूय पराजित्य सनाप्य च
नन्दमौर्यनृपयोः अविभिन्नकालं समकालम् अस्तोदयो नाशवद्भौ अदृशं दर्शने च प्रति-
दिशन् कुर्वन् धात्रा तेजसा पर्यायपातितहिमोष्णिम पर्यायेण क्रमेण न तु समकाल-
मित्यर्थः पातितं दत्तं हिमम् उष्णिम उष्णस्य येन तपोक्तं सत् सर्वगामिः सहस्रधातुः
सूर्यस्य धाम तेजः अतिशययति अतिशय्य वर्त्तते । एकदास्तोदयनरणात् रवितो-
ऽस्माधिक्यात् अत्र व्यतिरेकालङ्कारः । वसन्ततिलकं उत्तमम् ॥ १७ ॥

(७) 'क्रियान्तरं' क्रियाविशेषं कार्यान्तरम् । अन्तरायं विज्ञम्, अन्तरेण विना,
अर्हि कार्यविघ्नो न स्नात् तदेत्यर्थः ।

कञ्चु । [भयं नाटयित्वा ।] प्रसीदतु आर्यः । स्वयमेव .
सुगाङ्गप्रासादशिखरमतेन देवेन अवलोकितम् अप्रदत्तकौमुदी-
महोत्सवं कुसुमपुरम् ।

चाण । आः ज्ञातं, तिष्ठ तावत्, भवद्भिः एव मदन्तरेण
प्रोत्साह्य (ठ) रोपितो वृषलः, किम् अन्यत् ?

• कञ्चु । [सभयं तूष्णीम् अवोमुखस्तिष्ठति ।]

• चाण । अहो ! राजपरिजनस्य चाणक्यस्य उपरि
चित्ते उपलब्धतः । सद्यः क्व वृषलः तिष्ठति ?

कञ्चु । [भयं नाटयत् ।] आर्य ! सुगाङ्गप्रासादमतेन
देविः अहम् आर्यपादसूलं प्रेषितः ।

चाण । [दृष्ट्वाय ।] कञ्चुकिन् । सुगाङ्गप्रासादमार्गमादेशय ।

कञ्चु । इतः इतः आर्य इति । [उभौ परिक्रामतः ।]

कञ्चु । अयं सुगाङ्गप्रासादः, शनैः आरोढुमर्हति आर्यः ।

चाण । [जात्येन आनृद्य अवलोक्य च सहर्षम् आन-
न्दमन् ।] अये ! सिंहासनमध्यास्ते वृषलः । साधु, साधु ।—

नन्दैर्वियुक्तमनपेक्षितराजवृत्तैः

अध्यासितञ्च वृषलेन वृषेण राज्ञाम् ।

सिंहासनं सदृशपार्थिवमङ्गतञ्च,

प्रीतिं परां प्रगुणयन्ति शुणा ममैते ॥ १८ ॥

[उपसृत्य] । विजयतां वृषलः ।

(ठ) मदन्तरेण सा विना राम कस्यचित् भाव्य इत्यर्थः । प्रोत्साह्य भेदवचने,
उदीप्य इत्यर्थः ।

• नन्दैरिति ।—सिंहासनम् अनपेक्षितराजवृत्तैः सदृशराज्यवृत्तैः नन्दैः विधुक्तं
विरहितं राज्ञा वृषेण अध्यासितं वृषलेन अध्यासितं सदृशपार्थिवमङ्गतञ्च इति गुणः
उत्तमकारः, वृत्तः, नैव परां प्रीतिं प्रगुणयन्ति कुमयन्ति । अङ्गनातिक्रान्तिं वृषलैः वृषेण

राजा । आर्य्य ! कौमुदीमहोक्तवप्रतिषेधस्तु किं फलम्
आर्य्यः पश्यति ?

चाण । [स्मितं कृत्वा ।] वृषल ! उपालब्धुं (त) तर्हि
वयम् आहताः ?

राजा । आर्य्य ! न उपालब्धुम् ।

चाण । किं तर्हि ?

राजा । विज्ञापयितुम् ।

चाण । वृषल ! यदि एवं तर्हि विज्ञापनीयानाम् अवश्यं
शिष्येण हचयोऽनुरोधव्याः (थ) ।

राजा । आर्य्य ! कः सन्देहः ? किन्तु न कदाचिदपि
आर्य्यस्य निष्प्रयोजना हचिः प्रवर्त्तयिष्यते इति अस्ति नः
प्रश्नावकाशः ।

चाण । वृषल ! सम्यग्गृहीतवानसि मदाशयम् । न हि
प्रयोजनम् अनपेक्षमाणः स्वप्नेऽपि चाणक्यो हचिं प्रवर्त्तयिष्यति ।

राजा । आर्य्य ! अत एव मां प्रयोजनशुश्रूषा मुखरयति (द) ।

चाण । वृषल ! श्रूयताम्, इह खलु अर्थशास्त्रकाराः
त्रिविधसिद्धिम् उपवर्णयन्ति । तद्यथा, राजायत्तां, सचिवायत्ताम्,
उभयायत्ताञ्च इति । तत् सचिवायत्तसिद्धेर्भवतः किं फलाखे-
षणेन वाञ्छनसयोः खेदम् उत्पादयितुं, यतो वयमेव अत्र
नियुक्ता वेत्स्यामः ।

॥ राजा । [सक्रोध इव (ध) मुखं परिवर्त्तयति ।]

(त) उपालब्धुं तिरस्कृतुम् ।

(थ) हचयः अनिमायाः । अनुरोधव्याः अनुसरणीयाः प्रतिपाद्याः इत्यर्थः ।

(द) मुखरयति वाचालयति कथनाय प्रवृत्तयति इत्यर्थः ।

॥ (३) राजास्य हचिः प्रवर्त्तयिष्यति । अत्र हचिः प्रवर्त्तयिष्यति । अत्र हचिः प्रवर्त्तयिष्यति । अत्र हचिः प्रवर्त्तयिष्यति । अत्र हचिः प्रवर्त्तयिष्यति ।

द्वितीयः,—

सखोत्कर्षस्य धात्रा निधय इव कृताः केऽपि कस्यापि हेतोः

जेतारः स्वेन धात्रा मदसलिलमुचां नागयूथेऽवराणाम् ।

दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलोपाः

नाम्नाभङ्गं सहन्ते नृवर ! नृपतयस्वादृशाः सार्वभौमाः ॥२२॥

अपिच,—

भूषणाद्युप [भोगेन] चारेण प्रभुर्भवति न प्रभुः ।

परैरपरिभूताश्च स्वमिव प्रभुरुच्यते ॥ २३ ॥

चाण । [आकर्ण्य आत्मगतम् ।] प्रथमं तावद्विशिष्टदेवता-
रूपेण प्रवृत्तशरद्वृणप्रस्थापनम् इदम् आशीर्वचनम् ; इदम्

फणाचक्रवालं फणाभङ्गलम् उपधानं यस्य तादृशं नागद्वयं जननक्रोडरूपं शयनं ब्रह्मा
भोक्तुं त्यक्तुमिच्छीः इरेः नारायणस्य निद्राच्छेदेन अभितासा अतिरक्तवर्णा आकेशरा
ईषत्सङ्कुचिता दृष्टिः वः गुणान् अवतु रञ्जतु । तादृशदृष्टिकालजात् शरदि तस्मादोप-
इति द्रष्टव्यम् । अङ्गधरा वृत्तम् ॥ २२ ॥

इदानीं राक्षसोपदेशात् आचक्रवन्द्यगुणयोर्भेदं जनयिष्यन् आम्नाभङ्गस्य प्रभौ-
रसङ्गतत्वं दर्शयन्नाह—सखोत्कर्षेति । हे नृवर ! नरनाथ ! स्वेन धात्रा तेजसा
मदसलिलमुचां मदस्त्रविषां भवितामात्र नागयूथेऽवराणां इत्ययूषपतीनां तस्यैवमानाश्च
जेतारः जयिनः कस्यापि हेतोः कस्यैचिदपि प्रयोजनाय, (“वहो हेतुप्रयोगे” इति वहो ।)
धात्रा विधिना सखोत्कर्षस्य और्व्यातिशयस्य निधयः आधारा इव कृताः सृष्टाः, व्यक्तमानाव-
लोपाः व्यक्तः प्रकटः मानावलोपः सङ्घानजनितगर्भः येषां तादृशाः, स्वादृशाः, भवादृशाः
सार्वभौमाः सर्वभूमीश्वराः सङ्घाज इत्यर्थः नृपतयः नरिन्द्राः सङ्घाणाम् अधिपतयः सिंहाः
दंष्ट्राभङ्गं दन्तोत्पाटनं इव आम्नाभङ्गम् आदेशव्याघातं न सहन्ते । उपमावहारीऽयम् ।
अङ्गधरा वृत्तम् ॥ २२ ॥

इदानीं अपाञ्चस्य प्रभुत्वं इत्येव इत्याह—भूषणाद्युपचारेति । भूषणाद्युपचारेण
अलङ्कारादिरूपकं उपमाप्रयोगेन प्रभुः प्रभुर्न प्रभुमन्वाच्यः न भवति । किं तर्हीत्याह,—
परैः अन्यैः अपरिभूताश्च अपरजितादेशः अभिघादिभ्यः तन्मिव अपरीऽपि प्रभुः प्रभवति
अपरम् आम्नाभङ्गं आशीर्वाते प्रभुः उच्यते उच्यते । अङ्गद्वयवृत्तम् ॥ २३ ॥

अपरं किमिति न अवधारयामि । [विचिन्तयति ।] आः ज्ञातम् ।
राजसूयं चर्यं प्रयोगः । आः दुःखम् । राजसूयं न । इत्यस्य,
जागर्ति खलु कीदृशः । (न)

राजा । आर्यः । वैहीनरे । दीयताम् आर्यां वेत्तुशिक्षायां
सुवर्णं मतसहस्रम् ।

कचु । यत् आन्नापयति देवः । [इति उवाच परिक्लामति ।]
चाण । [सक्तो धम् ।] वैहीनरे । तिष्ठ तिष्ठ, न गन्तव्यम् ।

वृषल ! किम् अयमस्थाने एव महान् अर्थोत्सर्गः (प) क्रियते ?

राजा । आर्येण एवं सर्वतो निरुद्धचेष्टाप्रसरस्य मम
बन्धनम् इव राष्ट्रं, न राष्ट्रमिव ।

चाण । वृषल ! स्वयम् अनभियुक्तानां राष्ट्रान् एते दोषा
भवन्ति । तद् यदि न सहसे, तदा स्वयमेव अभियुक्तस्व (फ) ।

राजा । एते वयं स्वकर्माणि अभियुक्त्यामहे ।

चाण । प्रियं नः, वयमपि स्वकर्माणि अभियुक्त्यामहे । (ब)

राजा । यदि एवं तर्हि कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य प्रयो-
जनं श्रोतुम् इच्छामि ।

चाण । वृषल ! कौमुदीमहोत्सवानुष्ठानस्य किं प्रयोजनम्
इति अहमपि श्रोतुम् इच्छामि ।

(न) विविष्टदिशतादृशेन विशेषणयुक्तदिशतारोपेन प्रस्तावाः उपस्थिताः ।
शरदः शुक्लां प्रस्थापनं वर्धनं यत्र तादृशं शुक्लीयं नक्षत्रम् आसीद्वर्धनम् आसीदशः
प्रवर्धः । यतः कीदृशी जागर्ति स्वकार्येऽप्रवर्धो भवति ततो जागृकस्य ग्रहे न
धीर्धः भवति इति अभिवातुमाह—इत्यस्य इति ।

(प) अर्थोत्सर्गः अर्थानां वनानाम् उत्सर्गः अर्थः ।

(फ) अनभियुक्तानां राजाणां नृपस्य नृपस्य । अभियुक्तस्य राज्यतत्त्वोप-
निविष्टिः कचुवी मत्तः । अभिपूर्वस्य ईवादिप्रत्ययस्य कीदृशप्रत्ययः प्रेक्ष्य न शब्दः ।

(ब) स्वकर्माणि अन्तर्गतकर्माणि राजाभिधानादुपपन्नानि । स्वार्थोद्दिष्टानि अभि-
युक्तानि कर्माणि अन्तर्गतानि । अभिवातुमाह—इत्यस्य इति ।

राजा । प्रथमं तावत् समाम्ना विधानम् [व्याघातः] (भ) ।

चाण । वृषस्य । समामपि चतुः स्वदाग्राव्याघात एव
कीमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य प्रथमं प्रयोजनमिति । कृतः १—

अश्वोधीनां तमालप्रभवकिसलयश्यामवेलावनानाम्
आ पादेभ्यश्चतुर्णां चटुलतिमिकुलचोमितामर्जलानाम् ।

मालेवाग्ना सपुष्पा नतनृपतिशतैश्च्यते या शिरोभिः,

सा मथ्येव स्खलन्ती प्रथयति, विनयालङ्घनं ते प्रमुखम् ॥२४॥

राजा । अथ अपरमपि प्रयोजनं यत् तच्छ्रोतुम् इच्छामि ।

चाण । तदपि कथयामि ?

राजा । कथ्यताम् ।

चाण । शोणोत्तरे ! शोणोत्तरे ! महश्चनात् कायस्यम्
अचलदत्तं ब्रूहि, यत् भद्रभटप्रभृतीनां लेख्यपत्रं तत् तावत्
दीयताम् इति ।

प्रती । जं अज्जो आसवेदि स्ति । [निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य ।]

अज्ज ! एदं पत्तं (२) ।

(१) यदायं आज्ञापयति इति । आर्य्य ! इदं पत्रम् ।

(भ) आज्ञाविधानम् आज्ञापालनम् । आज्ञाव्याघात इति पाठे—आज्ञाया
अव्याघातः आदीशप्रतिपालनमिति स एवार्थः ।

अश्वोधीनामिति ।—तमालप्रभवकिसलयश्यामवेलावनानां तमालजातमवपञ्चकेन
श्यामानि विलावनानि तीरवनानि येषां तपोक्रान्तां चटुलतिमिकुल-चोमितामर्जलानां
चटुलानाम् इत्युक्तः सञ्चरतां तिनीनां मम्यकिषेवाणां कुक्षेः समूहेः चोमितं विली-
हितम् अमर्जलं येषां तादृशानां चतुर्णाम् अश्वोधीनां सप्तग्राधान् आ पादेभ्यः आमर्त-
रिति शेषः (कुली भवान्निव्यादिषम् अपेक्षितक्रियाप्रादानतया पञ्चमी । अथवा आश्वोधि
पञ्चमी समर्थार्थे तत्रार्थरपीत्यर्थः ।) नतनृपतिशतैः नतानां नृपतीनां शतैः शिरोभिः
सपुष्पा कालिका इव यव आश्वा उज्जति सा मति एव न अमर्त्यार्थः स्खलन्ती प्रतिघात-
समिपमाना सुती ते दप विनयालङ्घनं प्रमुखं प्रथयति विज्ञापयति । अथवा इत्यम् ॥२४॥

चाण । [गृहीत्वा ।] वृषल ! श्रूयताम् ।

राजा । दत्तावधानोऽस्मि ।

चाण । [वाचयति ।] स्वस्ति (म) सुगृहीतनामधेयस्य देवस्य चन्द्रगुप्तस्य सहोत्थायिनां प्रधानपुरुषाणाम् इतोऽपक्रम्य मलयकेतुम् आश्रितानां परिमाणलेख्यपत्रम् (य) । तत्र प्रथमं, तावत् गजाध्यक्षो भद्रभटः, अश्वाध्यक्षः पुरुषदत्तः, भट्टा-प्रतीहारस्य (र) चन्द्रभानोर्भागिनियो हिङ्गुरातः, देवस्य स्वजनगन्धी (ल) महाराजो बलगुप्तः, देवस्यैव कुमारसेवको (व) राजसेनः, सेनापतेः सिंहबलदत्तस्य कनीयान् भ्राता भागुरायणः, मालवराजपुत्रो रोहिताक्षः क्षत्रगणमुख्यतमो विजयवर्मा इति । [आत्मगतम् ।] एते वयं देवस्य कार्ये अव-हिताः स्म इति । [प्रकाशम् ।] एतावत् एतत् पत्रम् ।

राजा । आर्य्य ! एतेषाम् अपरागहेतून् (श) श्रुतोम् इच्छामि ।

चाण । वृषल ! श्रूयताम्, अत्र यौ एतौ गजाध्यक्षाश्चा-ध्यक्षौ भद्रभटपुरुषदत्तनामानौ एतौ खलु स्त्रीमद्यमृगया-[सक्तौ] शीलौ हस्यश्वावेक्षणौ हि अनभियुक्तौ इति स्वाधि-

(म) स्वस्तीति प्रथमं मङ्गलसूचनार्थम् ।

(य) परिमाणलेख्यपत्रं संख्यापत्रमिति यावत् ।

(र) भट्टाप्रतीहारस्य प्रधानदीवारिकस्य ।

(ल) स्वजनगन्धी स्वजनः आत्मीयजनः तस्य गन्धो विद्यते अनेति स्वजन-सम्बन्धीत्यर्थः ।

(व) कुमारसेवकः कुमारः शैशवे सेवकः अथवा आकुमारसेवकः ।

(श) अपरागहेतून् विराजकारणानि ।

काराभ्याम् अवरोप्य (ष) मया स्वजीवनमात्रेणैव स्थापितौ
इति अपरन्तौ, गत्वा स्वेन स्वेन च अधिकारेण व्यवस्थाप्य
मलयकेतुम् आश्रितौ (स) । यौ एतौ हिङ्गुरातबलगुप्तौ तौ अपि
अत्यन्तलुब्धप्रकृती, [लोभासक्तौ] दत्तं धनम् अवहुमन्यमानौ, (ह)
तत्र बहु लभ्यत इति मलयकेतुम् आश्रितौ । योऽपि असौ
भक्तः कुमारसेवको राजसेनः सोऽपि तव प्रसादात् अति-
मात्रं कोषहस्त्यश्वं सहसा एव सुमहदैश्वर्यम् अवाप्य पुन-
रुच्छेदशङ्कया अपक्रम्य मलयकेतुम् आश्रितः । योऽयमपरः
सेनापतेः सिंहबलदत्तस्य कनौयान् भ्राता भागुरायणः, असौ
अपि तत्र काले पर्वतकेन सह समुत्पन्नसौहार्दः तन्प्रीत्या च
“ पिता ते चाणक्येन वातितः ” इति रहसि त्वासयित्वा, मलय-
केतुम् अपवाहितवान् (छ) । ततो भवदपथ्यकारिषु (क) चन्दन-
दासप्र[मुखे]भृति-षु निगृह्यमाणेषु स्वदोषाशङ्कया अपक्रम्य
मलयकेतुमाश्रितः, तेनापि असौ मम अनेन प्राणाः परि-
रक्षिता इति कृतज्ञताम् अनु[वर्त्त] रुध्यमानेन पैटकञ्च
परिचयम् आत्मनोऽनन्तरम् अमात्यपदं ग्राहितः (ख) ।

(ष) अवरोप्य प्रख्याप्य भंशयित्वा इत्यर्थः ।

(स) स्वेन स्वेनाधिकारैश्च गजाध्यक्षतारूपेण अन्नाध्यक्षतारूपेण च व्यवस्थाप्य
व्यवस्थां कृत्वा आत्मानमिति शेषः, मलयकेतुमाश्रितौ तमाश्रित्य गजाध्यक्षोऽन्नाध्यक्षश्च
बभूवैत्यर्थः ।

(ह) दत्तं पूर्वं निरूपितम् । मन्दनरपतिजये सति युवाभ्यामेतद् दास्यामि इति
यत् प्राक् अङ्गीकृतम् इति भावः । अवहु मन्यमानौ अधिकधनलामेच्छया अपरितुष्यन्तौ ।

(छ) अपवाहितवान् अपसारितवान् ।

(क) भवदपथ्यकारिषु भवदनिष्टकारिषु ।

(ख) मलयकेतुनापि कृतस्य आत्मप्राणरक्षादप्येवकारस्याभिज्ञतां प्रत्युपकारितां
पैटकं पिबत आनतं परिचयं सुहृन्नावरूपं चिरानुगृह्यन् अनुरुध्यमानेन (अनुवर्त्तमानेन)

यौ तौ रोहिताक्षविजयवर्माणौ, तौ अत्यन्तमानित्वात् स्वदाया-
देभ्यः त्वया दीयमानं बहुसम्मानम् असहमानौ, मलयकेतुम्
आश्रितौ । इत्येषाम् अपरागहेतवः ।

राजा । आर्य्य ! एवम् एतेषु परिज्ञातापरागहेतुषु अपि
क्षिप्रमेव कस्मात् न प्रतिविहितम् आर्य्येण ?

चाण । वृषल ! न पारितं प्रतिविधातुम् ।

राजा । किम् अकौशलात्, उत प्रयोजनापेक्षितया ?

चाण । कथम् अकौशलं भविष्यति, नियतं प्रयोजना-
पेक्षितया ।

राजा । तत् अप्रतिविधानप्रयोजनम् इदानीं श्रोतु-
मिच्छामि ।

चाण । वृषल ! श्रूयताम् अवधार्य्यताञ्च ।

राजा । उभयमपि क्रियतं, कथ्यताम् ।

चाण । वृषल ! इह खलु विरक्तानां प्रकृतीनां द्विविधं
प्रतिविधानम् । तद्यथा, अनुग्रहो नियग्रहश्च इति । अनुग्रहः
तावत् आक्षिप्ताधिकारयोः भद्रभटपुरुषदत्तयोः पुनः अधि-
कारारोपणम् एव । अधिकारश्च पुनः तादृशेषु व्यसनदोषात्
अनभिभुक्तेषु पुनः आरोप्यमाणः सकलस्य एव राज्यस्य मूलं,
हस्त्यश्वम् अवसादयति (ग) । हिङ्गुरातबलगुप्तयोः अत्यन्त-
लुब्धप्रकृतिकयोः सकलराज्यसम्प्रदानेनापि अपरितुष्टतोः
अनुग्रहः कथं कर्तुं शक्यते ? राजसेनभागुरायणयोस्तु
स्वधनप्राणनाशभीतयोः कुतोऽनुग्रहस्य अवकाशः ? रोहि-

अपेक्षमाणान् आक्रमोऽनन्तरम् अव्यवहितम् अव्यवहितोत्तरकालवन्ति इत्यर्थः । अमात्यपदं
सचिवत्वं यादृशितः प्रापितः ।

(ग) आक्षिप्ताधिकारयोः आक्षिप्तः आक्षिप्तः अधिकारः ययोः तयोः । अधि-
कारारोपणम् अधिकारि स्थापनम् । व्यसनदोषात् स्त्रीमद्यस्त्रगयाद्यासक्तिदोषात् ।
अनभिभुक्तं व अवधार्य्य अनर्वाहतेषु अधीग्येषु इत्यर्थः । अवसादयति श्वशं प्रापयति ।

तान्नविजयवर्म्मणोरपि दायादमानप्रदान [दह्यमानयोः] पीडितयोः मानमपि अपमानं मन्यमानयोः अत्यन्तमानिनोः कौटुशोऽनुग्रहः प्रीतिं जनयिष्यतीति परिहृतः पूर्वः पक्षः । उत्तरोऽपि (घ) खलु वयम् अचिरात् अधिगतनन्दैश्वर्याः सहोत्थायिनं प्रधानपुरुषवर्गम् उग्रेण दण्डेन पीडयन्तो, नन्दकुलानुरक्तानां प्रकृतीनाम् अविश्वास्या मा [भूम] भवाम इत्यतः परिहृत एव । तत् एवमनुगृहीतास्मदभृत्यपक्षो राजसोपदेशश्रवणप्रवणो महीयसा स्नेच्छराजबलेन परिहृतः, पितृवधामर्षितः पर्वतकपुत्रो मलयकेतुः अस्मान् अभियान्तुम् उद्यत इति, सोऽयं व्यायामकालो (ङ) न उत्सवकाल इति । अतो दुर्गसंस्कारे आरब्धव्ये किं कौमुदीमहोत्सवेन इति प्रतिषिद्धः ।

राजा । आर्य्य ! बहु प्रष्टव्यमत्र ।

चाण । वृषल ! विस्त्रब्धं पृच्छ, ममापि बह्वाख्येयम् (च) अत्र ।

राजा । एष पृच्छामि ।

चाण । अहमपि एष कथयामि ।

* (घ) पूर्वः पक्षः अनुग्रहपक्षः परिहृतः परित्यक्तः । उत्तरोऽपि निग्रहरूपः पक्ष इत्यर्थः, परिहृत इत्यग्रेणान्वयः ।

(ङ) निग्रहपक्षपरिहारे हेतुमाह—अविश्वास्या मा भवाम इति भविष्यत्सामीप्ये लट्, [मा भूमेति क्वचित् पाठः तव माङि लुङिति लुङ् ।] अविश्वास्त्ये हेतुः प्रधानपुरुषवर्गमिति उग्रेण तीक्ष्णेन निग्रहरूपेण पीडयन्तः तथाच प्रधानपुरुषाणां पीडनमेव अविश्वास्त्ये हेतुरिति भावः । अनुगृहीतास्मदभृत्यपक्षः अनुगृहीतः अनुकम्पया अवलम्बितः अस्मदभृत्यपक्षः भद्रभटादिवर्गो येन तादृशः । एतेन तस्य भलादिमुपपन्नं दुर्जयत्वं, राजसोपदेशेत्यादिना युक्तपातनाभात् दुर्भयत्वम्, स्नेच्छबलसङ्कल्पा अदण्डात्वं दर्जयत्वञ्च, पितृवधामर्षणेन अनर्थे यत्नस्य सूचितम् । व्यायामकालः व्यायामस्य विशिष्टायासस्य सेनासंग्रहदर्गसंस्कारादिरूपस्य कालः समग्रः ।

(च) बाष्प्येयं वक्तव्यम् ।

राजा । योऽयम् अस्माकमस्य सर्वस्यैव अनर्थहेतुर्मलयकेतुः
सः कस्मात् आर्य्येण अपक्रामन् उपेक्षितः ?

चाण । वृषल ! मलयकेतोः अपक्रमणानुपेक्षणे द्वयी गतिः
(क) स्यात् ; अनुगृह्येत निगृह्येत वा । अनुग्रहे पूर्वप्रतिश्रुतं
राज्यार्द्धं प्रतिपाद्येत । निग्रहे तावत् अस्य, पर्वतकोऽस्माभिः
व्यापादित इति कृतघ्नतायाः स्वयं हस्तो दत्तः स्यात् ।
प्रतिश्रुतार्द्धराज्यप्रतिपादनेऽपि पर्वतकविनाशः केवलं कृतघ्नता-
मात्रफलः स्यात् इति मलयकेतुः अपक्रामन् उपेक्षितः (ज) ।

राजा । आर्य्य ! अत्र तावदेवम् । राक्षसः पुनः इहैव
अन्तर्नगरे (भ) वर्त्तमान आर्य्येण उपेक्षित इत्यत्र किमुत्तरम्
आर्य्यस्य ?

चाण । वृषल ! राक्षसोऽपि खलु निजस्वामिनि स्थिरानु-
रागित्वात् सुचिरमेव अत्र सहवासाच्च शीलज्ञानां नन्दानु-

(क) अपक्रमणानुपेक्षणे अपक्रमणस्य इतः पलायनस्य अनुपेक्षणे उपेक्षाविरुद्धं
उपेक्षायाम् अकृतायाम् इत्यर्थः । द्वयी द्विविधा गतिः उपायः, द्विविधयोग्यो-
रेकतरा आश्रयणीया स्यादित्यर्थः ।

(ज) एवं निगृह्यानुगृही च तदुपायावित्युक्तं—अनुगृह्येतेत्यादि । निगृहे इति ।—
एव निगृह्यानुगृही तदुपायावित्युक्ता अनुगृहेऽनिष्टं प्रदर्श्य निगृहे दोषमाह—निगृहे इति ।
अस्य मलयकेतोर्निगृहे दण्डने कृतघ्नतायाः कृतोपकारस्य अपकारित्वरूपायाः हस्तः
हस्तावलम्बनं स्वयम् आत्मनैव दत्तः स्यात्, अस्माभिः पर्वतको हत इति कृतघ्नताप-
वादः प्राप्तहस्तावलम्बन इव समुत्तिष्ठेत् इत्यर्थः । एवं निगृहे दोषमुक्त्वा प्रतिश्रुत-
राज्यार्द्धप्रतिपादनरूपानुगृह्येते दोषमाह—प्रतिश्रुतेत्यादि । पर्वतकविनाशः अस्माकृत
इति शेषः पर्वतकस्य विनाशः विनाशनं [विपूर्व्यात् नशीक्यन्तात् घञ् ।] कृतघ्नतैव
कृतघ्नतामात्रम् [मशूरव्यंसकादि समासः ।] तदेव परं प्रयोजनमुद्दिश्य यस्य तथाभूतः
स्यात् प्रतिश्रुतराज्यार्द्धदाने पर्वतकहननं किं फलकं स्यात् ? केवलं कृतघ्नतामात्रफलकं तत्
स्यादित्याशयः ।

(भ) अत्र तावदेवम् उत्तरमिति शेषः । अन्तर्नगरे नगरान्तरे नगरमध्ये इत्यर्थः ।

रत्नानां प्रकृतौनाम् अत्यन्तं विश्वासः, प्रज्ञापुरुषकाराभ्याम् उपेतः, सहायसम्पदा युक्तः, कोषबलवानिहैव अन्तर्नगरे वर्त्तमानो महान्तं खलु अन्तःकोपम् उत्पादयेत् । दूरीकृतस्तु, बाह्यकोपम् उत्पादयन्नपि न दुःखसाध्यो भविष्यति इत्यतोऽपक्रामन् उपेक्षितः (ज) ।

• राजा । तत् किमर्थम् इहस्थ एव उपायैः न उपक्रान्तः ? (ट)

• चाण । अथ कथम् अपक्रान्तो भविष्यति ननु उपायैः एव असौ हृदयेऽशयः शङ्कुरिव उद्धृत्य दूरीकृतः (ठ) । दूरीकरणस्य च उक्तं प्रयोजनम् ।

राजा । आर्य्य ! कस्माद्विक्रम्य न गृहीतः ?

चाण । वृषल ! राक्षसः खलु असौ विक्रम्य निगृह्यमाणः स्वयं वा विनश्येत्, युष्मद्वलानि वा विनाशयेत् । एवं सति उभयथापि दोषः । पश्य,—

स हि भृशमभियुक्तो यद्युपेयाहिनाशं.

ननु वृषल ! विर्युक्तस्तत्तादृशेनापि पुंसा ।

(ज) शीलज्ञानां सञ्चरिविदिताम् । प्रज्ञापुरुषकाराभ्यां बुद्धिपौरुषाभ्याम् । सहैश्वर्यतो धीपौरुषयुतस्यापि निर्जनस्य न कार्यान्तर्गामित्वमिति दर्शयन्नस्य तत्सम्पत्ति-मप्राप्त—कोषबलित्यादि । तेनासौ मन्वया तदानीं दर्शयन्न इत्युपेक्षित इति भावः । अन्तःकोपम् आभ्यन्तरविद्वेषम् । बाह्यकोपं बहिर्विद्वेषम् ।

(ट) उपक्रान्तः क्षेपितः वर्गोऽर्जुनसि शेषः (कर्त्तरि क्तः) ।

(ठ) कथमपक्रान्तः अपक्रम्य गतः । उच्यतेति उपायैरेव सासादिभिरिव असौ हृदयेऽशयः हृदयविद्धः शङ्कुः काल इव उद्धृत्य दूरीकृतः अपसारितः । यथा हृदयविद्ध-शङ्कोरवस्थितिकालेऽधिकप्रौढादायकता दन्तैश्च तत्कृतव्रणस्य सुकरोपायसाध्यता एवमस्वान्तिकस्थित्याधिकदोषसाधित्वम् अपक्रम्य च मुखसाध्यता इति बुद्धेरेव नाशस्यस्य प्रसाधनाय यत्रः कृत इति भावः ।

स हीति ।—स राक्षसः भृशम् अभियुक्तः अत्यद् बलैः आक्रान्तः ननु यदि विनाशम् उपेयात् प्राप्नुयात्, न हि मोक्षे ! तादृशेन प्रभुशक्त्यति-

अथ तव बलमुख्यान् नाशयेत्, सापि पीडा,

नवगज इव तस्मात् सौजभ्युपायैर्विनेयः ॥ २५ ॥

राजा । न शक्नुमो वयम् आर्यस्य वाचा वाचम् अति-
शयितुं, सर्वथा अमात्यराक्षस एव अत्र प्रशस्यतरः (७) ।

चाण । [सक्रोधम् ।] न भवान् इति वाक्यशेषः । मा
तावत् एवम् । भो वृषल ! तेन किं कृतम् ?

राजा । यदि न ज्ञायते, तदा श्रूयताम् । तेन खलु
महात्मना ।—

लब्धायां पुरि यावदिच्छसुषितं, कृत्वा पदं नो गले

व्याघातो जयघोषणादिषु बलादस्मद्वलानां कृतः ।

अत्यर्थं विपुलैः सुनीतिविभवैः सम्मोहमापादिता

विश्वास्थेष्वपि विश्वसन्ति मतयो न स्वेषु वर्गेषु नः ॥ २६ ॥

चाण । [विहस्य ।] वृषल ! एतत् कृतं राक्षसेन ?

शयशालिना पुंसां विमुक्तः विरहितः त्वमिति भवेरिति च अध्याहार्यम् । अथ यदि तत्र
बलमुख्यान् प्रधानबलानि नाशयेत् सापि पीडा अतिः, तस्मात् नवगजः नववज्रः
गज इव स राक्षसः अभ्युपायैः सामादिभिः विनेयः दम्यः वशीकार्यः । मालिनी
वृत्तम् ॥ २५ ॥

(७) प्रशस्यतरः श्रेष्ठः ।

लब्धायामिति ।—लब्धायाम् अस्मानिरिति शेषः, अधिज्ञतायां पुरि राजधान्यां
कुसुमपुरे इत्यर्थः नः अस्माकं गले पादं कृत्वा दत्त्वा यावदिच्छं यावत् कालं तस्य
दृष्ट्वा इत्यर्थः सुषितं स्थितं, तथा अस्मद्वलानां जयघोषणादिषु बलात् स्वबलमाश्रित्य
व्याघातः कृतः । येन द्रुतं, अत्यर्थं विपुलैः महद्भिः सुनीतिविभवैः सुनय-
कीशैः मोहं “अयं दुष्टो न वा” इति संशयम् “दुष्ट एव” इति धर्मं वा आपादिताः
प्रापिता नः अस्माकं मतयः बुद्धयः विश्वास्थेषु अपि स्वेषु निजेषु वर्गेषु पक्षे(त्वे)षु न
विश्वसन्ति । तथाच लब्धाधिकारा अपि वयं किञ्चित् कर्तुमसमर्था इति तस्य प्रशस्यतरत्व-
मिति भावः । आर्द्रलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

राजा । अथ किम् । एतत् कृतम् अमात्यराक्षसेन ।

चाण । वृषल ! मया पुनर्ज्ञातं, नन्दमिव भवन्तम् उद्धृत्य,
भवानिव भूतले मलयकेतुः अधिराज्यम् आरोपितः ।

राजा । अलम् उपालभ्य (ढ) ? आर्य्य ! दैवेन इदम्
अनुष्ठितं, किम् अत्र आर्य्यस्य ?

चाण । हे मत्सरिन् ! (ण) ।—

आरुह्यारूढकोपस्फुरणविषमिताग्राङ्गुलीमुक्ताचूडां,
लोकप्रत्यक्षमुग्रां, सकलरिपुकुलोच्छेददीर्घां प्रतिज्ञाम् ।
केनान्येनावलिप्ता नवनवतिशतद्रव्यकोटीश्वरास्ते,
नन्दाः, पर्यायभूताः पश्य इव हताः पश्यतो राजसस्य ॥२७॥
अपिच,—

गृध्रैरावद्धचक्रं वियति चलनया दीर्घनिष्कम्पपक्षैः
धूमैर्ध्वस्तार्कभासां सघनमिव दिशां मण्डलं दर्शयन्तः ।
नन्दानां नन्दयन्तः पितृवननिलयान् प्राणिनः पश्य, चैतान्
निर्वान्यद्यापि नैते स्मृतवज्रवसावाहिनो हव्यवाहाः ॥२८॥

५५

(ढ) अलमुपालभ्य ? अलं तिरस्कारेण ? तिरस्कारं ना कुरु इत्यर्थः ।

(ण) मत्सरिन् मत्सरोऽन्यग्रभक्षेण सः अस्यास्तीति तत्तत्सोधने ।

आरुह्यति ।—आरुह्य जातस्य कोपस्य स्फुरणेन विषमितया कुटिलया अवाङ्मुखा
अङ्गुल्यगभागेण मुक्ता बन्धनात् व्याविता चूडा शिखा यत्र तां, लोकप्रत्यक्षं
सकलरिपुकुलोच्छेददीर्घां सकलानां रिपुकुलानां सपुत्रनन्दवंशानाम् उच्छेदेन दीर्घाम्
अतिमहतीम् अथ एव उग्रां सर्वजनन्दकुलघातनाशनेन दारुणां प्रतिज्ञाम् आरुह्य
आश्रित्य कृत्वेति यावत् केन अन्येन मद्व्यतिरिक्तेन जनेन पश्यतः राजसस्य (चना-
दरे वष्टौ) पश्यन्तं राजसमनादृत्य इत्यर्थः नवनवतिशतद्रव्यकोटीश्वराः प्रचुरैश्वर्यशालिन
इत्यर्थः अत एव अवलिप्ताः गर्वपूर्णाः ते प्रसिद्धाः नव नन्दाः पर्यायभूताः पश्य इव
पश्यपर्यायाः इव हताः नाशिताः ? न केनापीत्यर्थः । अगधरा वृत्तम् ॥ २७ ॥

गृध्रैरिति ।—दीर्घनिष्कम्पपक्षैः दीर्घाः पायताः निष्कम्पाः नियताः पक्षाः दीर्घा तैः
गृध्रैः वियति आकाशे आवद्धचक्रं रचितचक्राकारवेष्टनं यथा तथा चलनया गत्या धूमैः

राजा । अन्येनैव इदम् अनुष्ठितम् ।

चाण । केन ?

राजा । नन्दकुलविद्वेषिणा दैवेन इदम् अनुष्ठितम् ।

चाण । दैवम् अविद्वांसः प्रमाणयन्ति । (त)

राजा । विद्वांसोऽपि अविकल्पना भवन्ति ? (थ)

चाण । [क्रोधं नाटयन् ।] वृषल ! वृषल ! मृत्युमिव
माम् आरोढुम् इच्छसि ?

शिखां मोक्तुं बद्धामपि पुनरयं धावति करः—

[भूमौ पादप्रहारं कृत्वा ।]

प्रतिज्ञामारोढुं पुनरपि चलत्येष चरणः ।

प्रणाशान्नन्दानां प्रशममुपयातं त्वमधुना

परीतः कालेन, ज्वलयसि पुनः क्रोधदहनम् ॥ २८ ॥

चिताग्रधूमे, ध्वस्तार्कभासां तिरोहितसूत्रकिरणानां दिशां मण्डलं मधुन समेषमिव
दर्शयन्तः एतान् पितृवननिलयान् प्रमथानवासिनः प्राणिनः नन्दयन्तः हर्षयन्तः
नन्दानां नवानां सुतबहलवसावाहिनः देहनिःसृतप्रचरहन्मदधारिणः एते पुरी दृश्य-
मानाः हृद्यवाहाः चिताग्रयः प्रेतकृत्यप्रज्वालितकृशानव इति यावत् अद्यापि न
निर्वाप्तं निर्वाणं प्राप्नुवन्ति पश्य अवलोकय । सपुत्रनन्दानां बहुत्वात् तस्मिन्नावक्रान्तां
बहुत्वम् । स्वधरा इत्थम् ॥ २८ ॥

(त) प्रमाणयन्ति प्रमाणीकुर्वन्ति कार्यसाधनतया अनुमिमते इति शेषः ।

(थ) अविकल्पनाः आत्मश्लाघारहिताः ।

शिखामिति ।—शिखां बद्धामपि प्रतिज्ञापारशमनादिति भावः मोक्तुं खलयितुम्
अयं करः पुनः धावति । एष चरणः प्रतिज्ञाम् आरोढुं कर्तुं पुनः चलति ।
अधुना कालेन मृत्युना परीतः प्राप्तत्वं नन्दानां प्रणाशात् दाह्यमावात् इति भावः
प्रशमं शान्तिम् उपयातं मम क्रोधदहनं पुनः ज्वलयसि (उपसर्गद्वीपे ज्वलधातुः
वैदिककषदादिः) उदीपयसि पुनरित्युक्तिः पूर्ववत् दाह्यसम्यग्या दाहकत्वसम्भा-
वनात् । शिखरिणी इत्थम् ॥ २८ ॥

राजा । [सावेगं स्वगतम् ।] अये ! तत् कथं सत्यमेव
कुपित आर्थः ? तथाहि,—

मंरम्भस्यन्दिपक्ष्मक्षरदमलजलक्षालनक्षामयापि
भ्रूभङ्गोद्भेद[दूत] धूमं ज्वलितमिव पुनः पिङ्गया नेत्रभासा ।
मन्ये रुद्रस्य रौद्रं रसमभिनयतस्ताण्डवे संस्मरन्त्या,
* सञ्ज्ञातोदयकम्पं कथमपि धरया धारितः पादघातः ॥३०॥

* चाण । [कृतकं कोपं संहृत्य ।] वृषल ! वृषल ! अलम्
उत्तरोत्तरेण ? यदि अस्मत्तो वरीयान् राज्ञसोऽवगम्यते,
तस्मात् इदं शस्त्रं तस्मै दीयताम् इति । [शस्त्रमुत्सृज्य उत्थाय
च प्रत्यक्षं च आकाशे लब्धं बद्धा स्वगतम्] राज्ञस ! राज्ञस ! एष एव
भवतः कौटिल्यबुद्धिविजिगीषोर्बुद्धेः प्रकर्षः ।—

चाणक्यतः खलितभक्तिमहं सुखेन
जेष्यामि मौर्यमिति सम्प्रति यः प्रयुक्तः ।
भेदः, किलैष भवता सकलः, स एव
सम्पत्स्यते शठ ! तवैव विनाशनाय ॥ ३१ ॥

[इति निष्क्रान्तः चाणक्यः ।]

मंरम्भेति ।—ताण्डवे नृत्ये मंरम्भात् कोपात् “मंरम्भः सधुमे कोपे” इति कोषः ।
स्पन्दनः चलनः पक्ष्मणः नेत्रलोचः क्षरतः निःसरतः अमलजलस्य अश्रुणः क्षालनेन
क्षामया चोषया अपि पिङ्गया नेत्रभासा नयनकान्त्या भ्रूभङ्गोद्भेदधूमं ध्रुवोः भङ्गः
भ्रूमङ्गः भ्रूकृष्टिः तस्य उद्भेद एव धूमः यस्य तादृशं ज्वलितमिव अग्निमिति ध्वनिः
रौद्रं रसम् अभिनयतः दर्शयतः रुद्रस्य [“स्मृत्यर्थदयेना वा” इति सूत्रेण कर्मणि षष्ठी]
संस्मरन्त्या धरया पृथिव्या पादघातः चाणक्यकृतः पादप्रहारः सञ्ज्ञातोदयकम्पं सञ्ज्ञातः
उत्पन्नः उदयः महान् कम्पो यव तत् यथा तथा कथमपि धारितः इति मन्ये सम्भा-
वयामि । स्वप्नरा हृत्तम् ॥ ३० ॥

चाणक्यत इति ।—हे शठ ! धूर्त ! अहं चाणक्यतः खलितभक्तिं त्वुत्तानुरागं
मौर्यं चन्द्रगुप्तं सुखेन जेष्यामि इति बुद्ध्या भवता य एषः सकलः सम्पूर्णः भेदः

राजा । आर्य्य ! वैज्ञानर ! अय्य प्रभृति अनादृत्य
चाणक्यं चन्द्रगुप्तः स्वयमेव राज्यकार्याणि करिष्यतीति गृही-
तार्थाः प्रकृतयः क्रियन्ताम् ।

कञ्चु । [स्वगतम् ।] कथं निरूपपद एव (ट) चाणक्यो
न आर्य्यचाणक्य इति । हन्त ! सत्यमेव हतोऽधिकारः । अथवा
न खलु अत्र वस्तुनि देवं दोषेण अवगन्तुम् अर्हामि ।—

स दोषः सचिवस्यैव. यदसत् कुरुते नृपः ।

याति यन्तुः प्रमादेन गजो व्यालत्ववाच्यताम् ॥३२॥

राजा । आर्य्य ! किं विचारयसि ?

कञ्चु । देव ! न किञ्चिद् विचारयामि, किन्तु एतद्
विज्ञापयामि, दिष्ट्या देव इदानीं देवः संवृत्त इति (ध) ।

राजा । [आत्मगतम् ।] एवम् अस्मासु निगृह्यमाणेषु
स्वकार्य्यसिद्धिकामः, सकामो (न) भवतु आर्य्यः । [प्रकाशम् ।]

प्रयुक्तः अतः, स एव तवेव विनाशनाथ पराभवाय (‘‘कृपि सम्पाद्यमाने’’ इति चतुर्थी)
सम्पत्स्यने परिणस्यति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥३१॥

(ट) निरूपपद. नास्ति उपपदं मन्निहितपदं यस्य सः उपपदशून्यः आर्य्यादि-
गौरवमुपपदशून्य इत्यर्थः ।

देवस्य दोषाभावां यदुक्तं तत् समर्थते—स दोष इति । नृपः यत् असत् कुरुते
आचरति. स असदाचरणं (विशेषप्राधान्यात् पञ्चमम् ।) सचिवस्य मन्त्रिण एव दोषः नतु
नृपस्य । तत्र दृष्टान्तयति,—गजः यन्तु. निषादिनः प्रमादेन अनवधानतया व्यालत्ववाच्यतां
दृष्टतापवादं याति प्राप्नोति, मन्त्रिणा राजा कुपथगमनात् निवारयितव्यः तदकरणे
तस्यैव दोषभागित्वं नतु राज्ञ इति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(ध) देवः संवृत्तः देवपदवाच्यः ज्ञात इत्यर्थः, पराधीनतया मुक्तत्वादिति भावः ।

(न) सकामः सफलसमर्थः ।

शीणोत्तरे ! अनेन शुष्ककलहेन शिरोविदना मां बाधते, तच्छ-
यनगृहम् आदेशय ।

प्रती । एतु एतु महाराओ (३) ।

राजा । [आसनात् उत्याद्य आत्मगतम् ।]

आर्याज्ञयैव मम लङ्कितगौरवस्य

बुद्धिः प्रवेष्टुमवनेर्विवरं प्रवृत्ता ।

ये सत्यमेव न गुरुन् प्रतिमानयन्ति

तेषां कथं नु हृदयं न भिनत्ति लज्जा ? ॥ ३३ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

इति तृतीयोऽङ्कः ।]

(३) एतु एतु महाराजः ।

गुरोश्चाणक्यत्वावसाननाक्रमणे आत्मनोऽविनयमाशङ्क्य आह—आर्यो ज्ञदैवतः । आर्यस्य
चाणक्यस्य आज्ञया एव आदेशन एव न तु स्वबुद्धिः । लङ्कितगौरवस्य लङ्कितम अतिक्रान्तं
गौरवं सम्मानन येन तादृश्य मम बुद्धिः अवनः प्राप्यत्याः विवरं किदं प्रवेष्टुं प्रवृत्ता
उद्यता । एवमात्मनोऽविनयं आर्याज्ञैव कारणमित्युक्ता क्रान्त्या गुरोर्गपमाननाकरण
दाषसाह—ये तु सत्यमेव (नतु अहमित्त्व मिथ्याकोपार्जनार्थं) गुरुन् न प्रति-
मानयन्ति नाद्रिथ्यन्ते, नु वितर्के । लज्जा तेषां हृदयं कथं न भिनत्ति ? न विदारयति ?
अपि तु विदारयत्येव इति तर्कयामीत्यर्थः । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ३३ ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

—००३०३००—

[ततः प्रविशति अध्वगवेशः पुरुषः]

पुरु । हीमाणहे हीमाणहे (क) ।

जोअणसअं समधिअं को णाम गदागदं इह करेइ ।

अत्थाणगमणगुरुइ प्पड्डुणो अस्सा जइ ण होइ (१) ॥१॥

ता जाव अमच्चरक्खसस्स ज्जेव गेहं गच्छामि । [परि
आन्तवत् परिक्रम्य ।] भो ! को एत्थ दुआरिआणं ? णिवेदेह
दाव भट्ठिणो अमच्चरक्खसस्स, एसो क्खु करहको करहको (ख)
बिअ कज्जं तुबरन्तो पाडलिपुत्तादो आगदो त्ति (२) ।

(१) योजनशतं समधिकं को नाम गतागतमिह करोति ।

अत्थानगमनगुरुका प्रभोराज्ञा यदि न भवति ॥

(२) तद् यावत् अमात्यराजसस्यैव गेहं गच्छामि । भो ! कोऽत दौवारिका-
णाम् ? निवेद्य तावद् भर्तुः अमात्यराजसस्य, एष खलु करभक्तः करभक्त इव कार्यं
त्वरथन् पाटलिपुत्रादानत इति ।

(क) राजसादिष्टः करभक्तः कुमुदपुरे स्थितं सनकलसाहवैतालिकं प्रति तव त्वरित-
मेवागत्य प्रभुनिर्दिष्टकार्यं संपाद्य परावृत्तः तूष्णं सुदूरं यातायातहेतुकं स्वामिनिर्देशं
समर्थयमानः ब्रवीति—हीमाणहे इति । आश्चर्य्यसूचकनिपातः अतिशयद्योतनाय हिक्कितः ।

योजनशतमिति ।—अस्थाने अयोग्यस्थाने गमनेन गुरुका गुर्वी अनुज्ञप्त्वनोया इत्यर्थः
प्रभोः आज्ञा यदि न भवति, तदा को जनः इह अस्मिन् जगति समधिकं सङ्गतमधिकं
यव (“प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वाचोत्तरपदलोपः” इति गतपदलोपो बहुव्रीहिः),
साधिकमित्यर्थः, योजनशतं व्याप्य को नाम ? न कोऽपीत्यर्थः गतागतं करोति । गता-
गतमिति भावे क्तः । समाहारबन्धः ॥ १ ॥

(ख) करभक्त इव करिशावक इव ।

[प्रविश्य दौवारिकः ।] भद्र ! मा उच्चं मन्तेहि । एषो
क्व भद्रा अमञ्चरक्वसो रज्जचिन्ताजणिदेण जाअरेण समुप्पस-
सीसवेअणो, अज्ज वि दाव ण सअणदलं सुच्चदि, ता चिट्ठ
दाव मुहुत्तअं, जाव वे लद्धावसरो भविअ, भवदो आगमणं
णिवेदेमि (३) ।

पुरु । भद्रमुह ! जघा दे रोअदि [तथा करेहि] (४) ।

[ततः प्रविशति शयनगत आसनगतैव शकटदासेन चतुर्नीय-
मानचिन्तितो राजसः ।]

राज । [आत्मगतम् ।]

मम विमृशतः कार्यारम्भे विधेरविधेयतां
सहजकुटिलां कौटिल्यस्य प्रचिन्तयतो मतिम् ।
अथ च विहते तत्कृत्यानां निकाममुपग्रहे,
कथमिदमिहेत्युन्निद्रस्य प्रयान्धनिशं निशाः ॥२॥

(३) भद्र ! मा उच्चं मन्तय । एष खलु भर्ता अमात्यराजसः राज्य-
चिन्ताजनिनेन जागरेण समुत्पन्नशीर्षवेदनोऽद्यापि तावत् न शयनतलं सुञ्चति,
तस्मात् तिष्ठ तावन्मुहूर्तं, यावत् तस्य लब्धावसरो भूत्वा, भवत आगमनं निवेदयामि ।

(४) भद्रमुख ! यथा ते रोचते । [अधिकपाठे—तथा कुर्व] ।

ममिति ।—कार्यारम्भे कार्यसाधननिमित्तमित्यर्थः विधेः देवस्य अविधेयताम् अव-
श्यतां विमृशतः सर्वं देवस्यैवाधीनं न तु देवं कस्यापीति चिन्तयत इत्यर्थः, तथा सहज-
कुटिलां स्वभाववक्तां दुरचिन्तानामित्यर्थः । कौटिल्यस्य आणक्यस्य मतिं प्रचिन्तयतः
तदुद्भावितान् विषयान् दृष्ट्वा खञ्जयतः, अथ तत्कृत्यानां तस्य आणक्यस्य कृत्यानां
कार्यारम्भम् अस्मात् प्रयुक्तानामिति भावः, उपग्रहे प्रतीकारे अस्मानिः कृते इति शेषः,
निकामं स्वयम् विहते आणक्येन खलुद्धा विनाशिते सति इदं कथं किं प्रकारेण
साधितमिति चिन्तया उन्निद्रस्य निद्रारहितस्य मम इह अग्निशं निशाः राज्ञः प्रयान्ति
अन्धमिति । तत्तद्विषयचिन्तया आश्रितैव मया बह्वी निशा यापिता इत्यर्थः । इति श्री-
हर्षम् ॥ २ ॥

अपिच,—

कार्योपक्षेपमादौ, तनुमपि रचयंस्तस्य विस्तारमिच्छन्,
 बीजानां गर्भितानां फलमतिगहनं गूढमुद्भेदयन् ।
 कुर्वन् बुद्ध्या विमर्शं प्रसूतमपि, पुनः संहरन् कार्यजातं,
 कर्त्ता वा नाटकानामिममनुभवति क्षेयमस्मद्विधौ वा ॥३॥

तदपि नाम दुरात्मा चाणक्यवटुः,—”

[उपसृत्य दीनारिकः ।] जेदु जेदु (५)—

(५) जयति जयति ।

नाटकप्रणयनसाधनेन स्वकृत्यं रचयति—कार्योपक्षेपमिति । आदौ प्रथमं, पञ्चान्तरे—
 आदौ अभिनेयस्यादौ “यत् बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा । प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं
 परिखीर्त्तितम्” ॥ इत्युक्तलक्षणे नाटकारम्भे, तनुमपि स्वस्वमपि कार्यस्य शठजयादि-
 रूपस्य उपचिष्यते आरभ्यतेऽनेनेति उपक्षेपः सामान्यपाथः तम् उपक्षेपम् सपाथं
 रचयन् प्रयुज्जानः पञ्चान्तरे—कार्यस्य अभिनेयार्थस्य उपक्षेपं “आव्यावृत्तस्य समुत्पत्तिरुपक्षेप
 इति स्मृतः” इत्युक्तलक्षणे प्रसाधनारूपमित्यर्थः रचयन् प्रणयन्, ततः तस्य कार्यस्य
 विस्तारं बोद्धव्यमिच्छन्, अथ गर्भितानां जातगर्भाणां फलजननोन्मुखानामित्यर्थः बीजानां
 साधनानां गूढं प्रागनभिव्यक्तत्वात् गुप्तं फलम् अतिगहनं यथा तथा उद्भेदयन् प्रकटयन्,
 अन्यत्र गर्भितानां जातगर्भाणां “फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन । गर्भो यत् सञ्च-
 र्ते दो प्रासाद्वेषणवान् मुहुः ॥” इत्युक्तलक्षणे गर्भवता बीजानाम् “अल्पमात्रं समुद्दिष्टं
 बहुधा यद् विस्मयति । फलस्य प्रथमोपायो बीजमित्यभिधीयते ॥” इत्युक्तलक्षणां
 फलप्रदानहेतुनाम् अतिगहनं अतिदुर्गमं फलं गूढं यथा तथा उद्भेदयन् कार्यरूपस्य
 प्रकाशयन्, बुद्ध्या विमर्शम् इतिवर्तमानाक्षीपनं कुर्वन्, तथा प्रसूतं विस्मृतमपि कार्य-
 जातं संहरन् सङ्कोचयन्, अन्यत्र प्रसूतं विस्मृतं कार्यजातं बुद्ध्या निमर्शं “यत् मुख्य-
 फलोपाय उद्भिद्यो नमस्तीऽपिचः । आपायोः सान्तराक्षे च विमर्श इति स्मृतः ॥”
 इत्युक्तलक्षणे विमर्शं कुर्वन्, तथा संहरन् “बीजवन्तो मुख्यायर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।
 ऐकाग्र्यं संप्रणीयन्ते तत्र निर्वहन्ति हि तत् ॥” इत्युक्तलक्षणे निर्वहन्त्युपसृत्य संहारं
 कुर्वन्, अक्षयिणी वा नाटकानां कर्त्ता प्रकीर्त्ता वा इत्थं वर्णितरूपं क्षेयम् अनुभवति
 शङ्कति । अत्र प्रकृताप्रकृतयोः वर्णनात् द्वे वः ; प्रकृताप्रकृतयोः मन्त्रिनाटककारयोः

राक्ष । “—अभिसन्धातुं (ग) शक्यः स्वात्—”

दौवा । “—अमञ्चो (६) ।

राक्ष । [वामाक्षिस्यन्दं सूचयित्वा आगतम् ।] आश्व-
वदुर्जयति ! “—अभिसन्धातुं शक्यः स्वात् अमात्य इति
वामाक्षिस्यन्दनेन प्रस्तावगतं प्रतिपादयति । तथापि न
उद्यमस्याज्यः । [प्रकाशम् ।] भद्र ! किमसि वक्तुकामः ?

दौवा । अमञ्च ! एसो क्खु करइओ पाटलिपुत्तादो
आमदो, इच्छदि अमञ्चं पेक्खिदुं (७) ।

राक्ष । अवारितं प्रवेशयैनम् ।

दौवा । जं अमञ्चो आसवेदि स्ति । [निष्क्रम्य पुरुषम् उप-
सृत्य ।] भद्र ! एसो क्खु अमञ्चो चिह्णदि, ता उपसण्ण णं (८) ।

[इति निष्क्रान्तो दौवारिकः ।]

कर । [राक्षसमुपसृत्य ।] जेदु जेदु अमञ्चो (९) ।

राक्ष । [नाट्येन अवलोक्य ।] भद्र ! करभक ! स्वागतम्
उपविश्यताम् ।

कर । जं उमञ्चो आसवेदि स्ति (१०) ।

[भूमौ उपविशति ।]

(६) अमात्यः ।

(७) अमात्य ! एष खलु करभकः पाटलिपुत्तादागतः, इच्छति अमात्यं
प्रेक्षितम् ।

(८) यदमात्य आज्ञापयतीति । भद्र ! एष खलु अमात्यलिङ्गति, तदुपसर्प
एनम् ।

—NiradenduSanyal.—

(९) जयति जयति अमात्यः ।

(१०) यदमात्य आज्ञापयतीति ।

* एकधर्माभिसन्ध्यादपतया दीपकालङ्कारश्च ततश्चामयीरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । सन्ध्या
इत्यम् ॥ ६ ॥

(ग) अभिसन्धातुं प्रतारयितुम् ।

राक्ष । [स्वगतम् ।] अथ कस्मिन् प्रयोजने मयाऽयं
प्रणिधिः प्रहित इति, प्रभूतत्वात् (घ) प्रयोजनानां न खलु
अवधारयामि । [इति चिन्तां नाटयति ।]

[ततः प्रविशति वैवर्षाणिः अपरः पुरुषः ।]

पुरु । ओसलध अज्जा ! ओसलध । अबेध, माणहे !
अवेध । (ङ) किं ण पेक्खध ?—

दूले पच्चासत्ती दंसणमवि दुल्लहं अधस्सेहिं ।

कल्याणकुलवराणं देवानाञ्च भूमिदेवानां (११) ॥४॥

[आकाशे ।] अज्जा ! किं भणध, किं णिमित्तं एसा ओसा-
लणा करीअदि ? अज्जा ! एसो क्व कुमालो मलयकेदु-
समुप्पलसोसवेअणं अमच्चरक्खसं सुणिअ, पेक्खिदुं इह ज्जेव
आअच्छदि । एदिणा कालणेण ओसालणा करीअदि (१२) ।

[इति निष्क्रान्तः पुरुषः ।]

(११) अपसरत आर्याः ! अपसरत । अपेत मान्याः ! अपेत । किं न
पश्यत ?—

दूरे प्रत्यासत्तिदर्शनमपि दुर्लभमधन्यैः ।

कल्याणकुलगृहाणां देवानाञ्च भूमिदेवानाम् ॥

(१२) आर्याः ! किं भणध, किं निमित्तमेवा अपसारणा क्रियते ? आर्याः ।
एष खलु कसारी मलयकेतः, समुत्पन्नश्रीर्देवनम् अमात्यराक्षसं सुत्वा, प्रेषितुम् इत
एव आगच्छति । एतेन कारणेन अपसारणा क्रियते ।

(घ) प्रभूतत्वात् बाहुल्यात् ।

(ङ) अपेत अपगच्छत ।

दूर इति ।—कल्याणकुलगृहाणां मङ्गलालयानां देवानां भूमिदेवानां राक्षसैः
प्रत्यासत्तिः नैकत्यसम्बन्धः दूरे आसामिति शेषः, अधन्यैः अपुण्यवद्भिः दर्शनमात्रं
दुर्लभम् ॥ ४ ॥

[सतः प्रविशति भागुरायणेन सह कञ्चुकिना

अनुगम्यमानो मलयकेतुः ।]

मल । [निश्चय आत्मगतम् ।] अद्य दशमो मासस्तातस्य
उपरतस्य । न च अस्माभिर्वृथा पुरुष[षाभिमानं]कारम्
उद्बुद्धिः तमुद्दिश्य, तोयाञ्जलिरपि आवर्जितः (च) । अथ वा,
प्रतिज्ञातम् एतत् पुरस्तात् ।—

वत्सस्ताडनभिन्नरत्नवलयं म्रष्टोत्तरीयांशुकं
हाह्वेत्यञ्जरितार्त्तनादकरुणं भूरेशुरुज्जालकम् ।
ताट्टहाटजनस्य शोकजनितं सम्प्रत्यवस्थान्तरं,
शत्रुस्त्रीषु मया विधाय गुरवे देयो निवापाञ्जलिः ॥५॥

तत् किम् इह बहुना ?—

उद्धृष्टता धुरमकापुरुषानुरूपां
गन्तव्यभाजिविहितेन पितुः पथा वा ।

(च) आवाञ्ज तः दत्तः ।

न च इति ।—मया माटजनस्य शोकजनितं ताट्टक् अवस्थान्तरं दशमविंशति
सम्पन्नि शत्रुस्त्रीषु विधाय कत्वा गुरवे पितृ निवापाञ्जलिः “पितृदानं निवापः स्यात्
इत्युक्तथाङ्गाङ्गं जलाञ्जलिः देयः । अवस्थान्तरं विंशति—वत्स इत्यादिना विंशत्य
वत्तुत्येन । वत्सस्ताडनेन भिन्नानि भग्नानि रत्नवलयानि यत् ताट्टाङ्गं, तथा भट्टं
स्त्रव्यानात् खलितम् उत्तरीयाशुकम् उत्तरीयवस्त्रं यस्मिन् तत् तथा, हाहा इति
उञ्जरितेन आर्त्तनाट्टेन करुणं दीनं तथा भूरेशुभिः धूलिभिः रुचा अचिकृषी
अलकाः चूर्णकुन्तलाः यत् तथोक्तम् “अलकाचूर्णकुन्तलाः” इत्यमरः । मादूल-
विक्रोडित वचनम् ॥ ५ ॥

उद्धृष्टतेति ।—मया अकापुरुषानुरूपां वीरजोचितां धुरं भारम् उद्धृष्टता
उद्धृष्टता मता आजिविहितेन रणकृतेन पितुः पथा पितृगतेन पथा मरणरूपेण गन्तव्यं
वा, पितृभाजिमरणाभाविऽपि तस्य मरणरूपपथ इह विवक्षितः स्वमरणप्रकारकवचनाभेन

आच्छिद्य वा स्वजननीजनलोचनेभ्यो

नेयो मया रिपुबधूनयनानि बाष्पः ॥ ६ ॥

[प्रकाशम् ।] आर्य्य ! जाजले ! उच्यन्ताम् अस्मद्वचनात् अनुयायिनो राजानः, एक एव अहम् अमात्यराक्षसस्य अतर्कितागमनेन (क) प्रीतिम् उत्पादयितुम् इच्छामि. अतः कृतमनुगमनक्लेशेन इति ।

कञ्चु । यत् आज्ञापयति कुमारः । [परिक्रम्य आकाशे] भो भो राजानः ! कुमारः समाज्ञापयति, न खलु अहं केनचित् अनुगन्तव्यः । [इति विलोक्य सहर्षम्] । कुमार ! कुमार ! एतं भवदाज्ञासमनन्तरमेव प्रतिनिवृत्ताः सर्व एव राजानः । पश्यतु हि कुमारः ।—

सोत्सेधैः स्कन्धदेशैर्मुखरकविकयाकर्षणात्यर्थभुग्नैः

अश्वाः कैश्चिन्निरुद्धाः खमिव खुरपटैः खण्डयन्तः पुरस्तात् ।

केचिन्मातङ्गमुख्यैर्विहृतजवतया मूकघण्टैर्निवृत्ता,

मर्यादां भूमिपाला जलधय इव ते देव ! नोत्तङ्कयन्ति ॥७॥

आजिविहितेनेत्युक्तम् । स्वजननीजनलोचनेभ्यः स्वमातृजननेवेभ्यः आच्छिद्य आक्षिप्य बाष्पः रिपुबधूनयनानि शत्रुरमणीलोचनानि नेयः वा । वसन्ततिलकं उक्तम् ॥६॥

(क) अतर्कितागमनेन सहसोपस्थितेन ।

सोत्सेधैरिति ।—कैश्चित् भूमिपालैः मुखरकविकया मुखरयाः खलिन्या आकर्षणेन अत्यर्थभुग्नैः अतिवक्रैः सोत्सेधैः उन्नतैः स्कन्धदेशैः उपलक्षिताः, (विशेषणं द्वितीया ।) तथा खुरपटैः पुरस्तात् खम् आकाशं खण्डयन्त इव अश्वाः निरुद्धाः । कैश्चित् भूपालाः विहृतजवतया विहृतवेगतया मूकघण्टैः निःशब्दघण्टारवैः मातङ्गमुख्यैः इक्षोद्रेः सह निवृत्ताः । अतः हे देव ! भूमिपाला जलधय इव ते तव मर्यादां वेलामिव आज्ञां नोत्तङ्कयन्ति न अतिक्रामन्ति । अप्रतिवृत्ताश्च तथा सर्वेऽपि ते वशीभूता इति भावः । अत्र मातङ्गाश्चादीनां स्वभाववर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः । अन्धरा उक्तम् ॥ ७ ॥

मल । आर्य्य ! जाजले ! त्वमपि सपरिजनो निवर्त्तस्व ।
भागुरायण एक एव माम् अनुगच्छतु ।

कञ्चु । यत् आज्ञापयति कुमारः ।

[इति सपरिजनो निष्क्रान्तः ।]

मल । सखे ! भागुरायण ! विज्ञापितोऽहम् इह आगच्छद्भिः
भेद्रभटप्रभृतिभिः, यथा न वयम् अमात्यराक्षसद्वारेण कुमारम्
आश्रयामहे, किन्तु कुमारस्य सेनापतिं शिखरसेनं द्वारौकत्य,
दुष्टामात्यपरिगृहीतात् चन्द्रगुप्तात् अपरक्ताः सन्तः कुमारम्
आभिरामिकगुणयोगादा[युक्तमा]श्रयणीयम् आश्रयामह
इति, तन्न मया सुचिरमपि विचारयता तेषां वाक्यार्थी-
ऽधिगतः । (ज)

भागु । कुमार ! न एव अयम् अत्यन्तदुर्बोधोऽर्थः । पश्य,
विजिगीषुम् आत्मगुणसम्पन्नः प्रियहितद्वारेण आश्रयणीयम्
आश्रयेदिति ननु न्याय्य एव अयम् ।

मल । सखे ! भागुरायण ! ननु अस्माकम् अमात्यराक्षसः
प्रियतमो हिततमश्च ।

भागु । कुमार ! एवमेतत्, किन्तु अमात्यराक्षसः चाणक्ये
बद्धवैरो न तु चन्द्रगुप्ते, तद् यदि कदाचित् चन्द्रगुप्तः चाणक्यम्
अतिजित्काशिनम् असहमानः साचिध्यात् अवरोपयेत्, ततो
नन्दकुलभक्त्या नन्दान्वय एव अयमिति कृत्वा, सम्पत्सु कृष्णना-
पेक्षया च, अमात्यराक्षसः चन्द्रगुप्तेन सह सन्धीत । चन्द्र-
गुप्तोऽपि पिष्टपारम्पर्यागत एव अयमिति कृत्वा, सन्धिम् अनु-

(ज) द्वारौकत्य उपायौकत्य आश्रित्य इत्यर्थः । आभिरामिकगुणयोगात् कमनीयगुण-
शालित्वात् । अधिगतः ज्ञातः ।

मन्येत । एवं सति अस्मासु अपि कुमारो न विश्वसेत् इति
अथम् एषां वाक्यार्थः ।

मल । युज्यते । सखे ! भागुरायण ! अमात्यराक्षसस्य
गृहमार्गम् आदेशय ।

भागु । इत इतः कुमारः । [इति उभौ परिक्रामतः] ।

भागु । कुमार ! इदम् अमात्यराक्षसस्य गृहं, प्रविशतु
कुमारः ।

मल । एष प्रविशामि । [इति उभौ प्रवेशनं नाटयतः] ।

राक्ष । आः स्मृतम् । [प्रकाशम् ।] भद्र ! अपि दृष्टः त्वया
कुसुमपुरे वैतालिकः स्तनकलमः ?

कर । अमच्च ! अध इ ? (१३)

मल । सखे ! भागुरायण ! कुसुमपुरवृत्तान्तो वर्त्तते,
तत्र उपसर्पावः (भ) शृणुवस्तावत् किं कारणम् इति ।---

मन्त्रभङ्गभयाद्राज्ञां कथयन्त्यन्यथा पुरः ।

अन्यथा विवृतार्थेषु स्वैरालापेषु मन्त्रिणः ॥ ८ ॥

भागु । यत् आज्ञापयति कुमारः ।

राक्ष । भद्र ! अपि तत् कार्यं सिद्धम् ?

कर । अमच्चस्स पसाएण सिद्धम् (१४) ।

(१३) अमात्य । अथ किम् ।

(१४) अमात्यस्य प्रसादेन सिद्धम् ।

(भ) नोपसर्पावः न समीपं गच्छावः ।

मन्त्रभङ्गभयादिति ।—अन्यथा अन्येन प्रकारेण विवृतः प्रकटितः अर्थो येषां
तादृशेषु स्वैरालापेषु स्वैरालापेषु मन्त्रिणः मन्त्रभङ्गभयात् मन्त्रितार्थस्य प्रकाशभयात्
राज्ञां प्रभूणामपि पुरः समक्षम् अन्यथा प्रकारान्तरेण कथयन्ति । अमात्यस्यैवायं धर्मः
अदम्यथास्थितस्य वस्तुनः अन्यथाकथनमिति भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ८ ॥

मल । सखे ! भागुरायण ! किं तत् कार्यम् ?

भागु । कुमार ! गहनः खलु सचिववृत्तान्तो, न एतावता परिच्छेत्तुं शक्यते । अवहितस्तावत् श्रोतुमर्हति कुमारः ।

राक्ष । भद्र ! विस्तरेण श्रोतुम् इच्छामि ।

कर । सुणादु अमञ्जो, अत्थि दाव अहं अमञ्जेणासत्तो, जधा, “करभअ ! करभअ ! कुसुमपुरं गच्छिअ, भणिदब्बो, मम वअणेण तुए वैतालियो, त्यणकलसो, जधा, चाणक्य-
हदएण तेसुं तेसुं आसाभङ्गेसुं अणुचिट्ठोअमाणेसुं, चन्द-
उत्तो समुत्तअणसमयेहिं सिलोएहिं उवसिलोअइदब्बो
त्ति” (१५) (ज) ।

राक्ष । ततस्ततः ?

कर । तदो मए पाडलिउत्तं गच्छिअ, सुणाविदो अम-
ञ्जस्स सन्देसो वैआलिओ त्यणकलसो (१६) ।

राक्ष । ततस्ततः ?

कर । एत्यन्तरे णन्दकुलविणासदुअणस्स पोरजणस्स
परिओसं समुप्पाअन्तेण चन्दउत्तेण आघोसिदो कुसुमउरे
कौमुदीमहोस्सवो । सोवि चिरआलपवत्तमाणजणिदपरि-

(१५) श्रणोतु अमात्यः, अस्ति तावत् अहममात्रेण आश्रमो यथा: “करभक !
करभक ! कुसुमपुरं गत्वा मम वचनेन त्वथा भणितव्यो वैतालिकः सानकलसः यथा
चाणक्यहस्तकेन तेषु तेषु आशाभङ्गेषु अनुष्ठेयमानेषु चन्द्रगुप्तः समुत्तेजनसमर्थः श्लोकै-
रपञ्चोक्तयितव्य इति” ।

(१६) ततो मया पाटलिपुत्रं गत्वा, आवितः अमात्यस्य सन्देशं वैतालिकः
सानकलसः ।

(ज) समुत्तेजनसमर्थः समुद्दीपनकरः । उपश्लोकयितव्यः श्लोकेन सूचितव्यः ।

ओसो, अहिमदबन्धुजनसमागमो विप्र, ससिषेहं बहुमानिदो
बभ्रजणेण (१७) ।

राक्ष । [सवायम् ।] हा देव ! नन्द !—

कौमुदी कुमुदानन्दे जगदानन्दहेतुना ।

कौटुशो सति चन्द्रेऽपि नृपचन्द्र ! त्वया विना ॥ ८ ॥

भद्र ! ततस्ततः ?

कर । भ्रमश्च ! तदो सो लोभलोभणाणन्दभूदो अणि-
च्छन्तस्स जेव तथा णाभ्रजणस्स णिवारिदो चाणक्कहदकेण
कौमुदीमहोस्सवो । एत्थन्तरे त्यणकलसेण पउत्ता चन्दउत्तस्स
समुत्तेअणसमत्था सिलोअपरिवाटी (१८) ।

राक्ष । [सहर्षम् ।] साधु सखे ! स्नानकलस ! साधु ।
काले भेदबीजमुप्तम् अवश्यमेव फलम् उपदर्शयिष्यति । यतः,—

(१७) अत्रान्तरे नन्दकुलविकाशदुर्मेनसः पीरजनस्य परितोषं समुत्पादयता
चन्द्रगुप्तेन आघोषितः कुमुदपुरे कौमुदीमहोक्तवः । सोऽपि चिरकालप्रवर्तमान-
जनितपरितोषः, अभिमतबन्धुजनसमागम इव, सखेहं बहुमानितः नगरजनेन ।

(१८) अत्रापि ! ततः स लोकलोचनानन्दभूतोऽनिच्छत एव तथा नागर-
जनस्य निवारितचाणक्कहतकेन कौमुदीमहोक्तवः । अत्रान्तरे स्नानकलसेन प्रवर्तिता
चन्द्रगुप्तस्य समुत्तेजनसमर्था श्लोकपरिपाटी ।

कौमुदीति ।—हे नृपचन्द्र ! जगदानन्दहेतुना त्वया विना कुमुदानन्दे कुमुदानां
केशवाणां कुक्षितामोदवतां कुजनानाञ्च प्रकाशकत्वात् रत्नमात्रं आनन्दे आनन्दजनने
चन्द्रे चन्द्रमसि चन्द्रगुप्ते च सत्यपि कौमुदी ज्योत्स्ना कौमुदीमहोक्तवश्च कौटुशो ?
किंप्रकारा ? न सुखावहा इत्यर्थः । चन्द्रगुप्तस्य कुक्षितद्वर्षवतां हर्षकारकत्वात् तव
च जगदानन्दहेतुत्वात् युवयोःसीव वैषम्यमिति भावः । व्यतिकालकारश्च, स च चन्द्र-
कौमुदीचन्द्रोः स्नेहत्वात् नो वयलः । अमुदुप् वयम् ॥ ८ ॥

सद्यः क्रीडारसच्छेदं प्राक्ततोऽपि न मर्षयेत् ।

किमु लोकाधिकं धाम बिभ्राणः पृथिवीभुजः [पतिः] ॥ १० ॥

मल । एवमेतत् । [सद्यः क्रीडेत्यादि पुनः पठति ।]

राक्ष । ततस्ततः ?

कर । तदो, चन्द्रउत्तेण आस्माभङ्गकलुसिदहिअएण,
सुद्धरं अमञ्जगुणं प्पसंसिअ प्पम्भंसिओ अहिआरादो चाणक्क-
हदओ (१८) ।

मल । सखे ! भागुरायण ! गुणप्रशंसया दर्शितः चन्द्र-
गुप्तेन राक्षसे भक्तिपक्षपातः ।

भागु । कुमार ! न तथा गुणप्रशंसया, यथा चाणक्यवटोः
निराकरणेन ।

राक्ष । भद्र ! किम् अयमेव एकः कौमुदीमहोत्सवः
प्रतिषेधः चन्द्रगुप्तस्य चाणक्यं प्रति कोपकारणम् उत अन्यदपि
अस्ति ?

मल । सखे ! भागुरायण ! चन्द्रगुप्तस्य अपरकोपकारणा-
न्वेषणे किं फलमेष पश्यति ?

(१८) ततश्चन्द्रगुप्तेन आस्माभङ्गकलुषितहृदयेन, सुचिरम् अमात्यगुणं प्रशस्य,
प्रशंसितोऽधिकारात् चाणक्यवटकः ।

सद्य इति ।—प्राक्ततः शूद्रीऽपि जनः सद्यः विना कारणं हठादित्यर्थः क्रीडारसच्छेदं
क्रीडायां यो रसः रागः तस्य छेदः भङ्गः तं न मर्षयेत् सहेतु, लोकाधिकम् अलीकिकं
धाम तेजः बिभ्राणः धारयन् पृथिवीभुजः पृथिवीं भुङ्क्ते इति “इगुपानम्रादीरत्” इति
अप्रत्ययः । राजा किमु मर्षयेत् ? अपि तु नैव सङ्गत इत्यर्थः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १० ॥

भागु । कुमार ! एतत् फलं पश्यति, अतिमतिमान्
चाणक्यः, निष्प्रयोजनमेव किमिति चन्द्रगुप्तं कोपयिष्यति । न
च कृतवेदी चन्द्रगुप्त एतावता गौरवम् उल्लङ्घयिष्यति । सर्वथा
चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः पुष्कलात् कारणाद् यो विस्मेष (८)
उत्पद्यते स आत्यन्तिको भविष्यति इति ।

कर । अमञ्च ! अस्मि अस्मिं पि चन्द्रउत्तमस्य कोपकारणं
चाणक्ये (२०) ।

राक्ष । किं किम् ?

कर । जघा, पदमं दाब उवेक्खिदो अणेण अबक्कमन्तो
कुमारो मलयकेटु अमञ्चरक्खसो अ (२१) ।

राक्ष । [सहर्षम् ।] सखे ! शकटदास ! हन्त ! हस्ततल-
गतः सम्प्रति चन्द्रगुप्तो भविष्यति ।

शक । इदानीं चन्दनदासस्य बन्धनान्मोक्षः, भवतां च
पुत्रदारैः सह समागमः, जीवसिद्धिप्रभृतीनां क्लेशच्छेदः ।

भागु । [आक्रमगतम् ।] जातः सत्यं जीवसिद्धेः क्लेशच्छेदः ।

मल । सखे ! भागुरायण ! हस्ततलगतो मे सम्प्रति
चन्द्रगुप्तो भविष्यतीति व्याहरतः, (८) कोऽयमस्य अभिप्रायः ?

(२०) अस्मात् ! अस्ति अन्यदपि कोपकारणं चाणक्ये ।

(२१) यथा प्रथमं तावदुपेक्षितः अनेन अपक्रामन् कुमारो मलयकेतुः अस्मात्-
राक्षसश्च ।

(८) कृतवेदी कृतज्ञः । पुष्कलात् महतः । विस्मेषः भेदः ।

(८) व्याहरतः वदयतः ।

भागु । किम् अन्यत्, चाणक्यात् अपहृष्टस्य चन्द्रगुप्तस्य उद्धरणे सौकार्यम् अवश्यम् अवगच्छति (ड) ।

राक्ष । भद्र ! हृताधिकारः साम्प्रतं क्व असौ वटुः ?

कर । तर्हि ज्वेव पाङ्गलिपुत्ते प्पडिन्नमदि (२२) ।

राक्ष । [सावेगम् ।] भद्र ! तत्रैव प्रतिवसति, न तपोवनं गतः, प्रतिज्ञां वा न पुनः समारूढवान् ?

कर । अमच्च ! तपोवनं गमिस्सदि त्ति सुण्णोअदि (२३) ?

राक्ष । [सावेगम्] शकटदाम ! न इदमुपपद्यते । पश्य,—

देवस्य येन पृथिवीतलवासवस्य

साग्रासनापनयजा निष्कृतिर्न मोढा ।

सोऽयं स्वयंकृतनराधिपतेर्मनस्वी,

सौर्याद् कथं नु परिभूतिमिमां महेत ? ॥११॥

मल । मखे ! भागुरायण ! चाणक्यस्य तपोवनगमने पुनः प्रतिज्ञारोहणे वा का अस्य स्वार्थसिद्धिः ?

(२२) तस्मिन्नेव पाङ्गलिपुत्ते प्रतिवसति ।

(२३) अमात्य ! तपोवनं गमिष्यतीति श्रूयते ।

(ड) सौकार्यं सुमाज्यताम् ।

देवस्येति ।—येन चाणकीन पृथिवीतलवासवस्य भूलोकैन्दस्य देवस्य नन्दस्य, (कर्त्तारि षष्ठी,) अग्रासनापनयजा अग्रात् शब्दात् आसनात् आहमात्क्रासनात् यः अपनयः निष्काशनं तस्यात् जाता सा निष्कृतिः अवमानना न सोढा, मनस्वी प्रशक्तमातः अभिमानौ इत्यर्थः सः अयं चाणक्यः स्वयंकृतनराधिपतेः स्वयं दत्तराज्यात् सौर्यात् इमां परिभूतिं कथं नु महेत ? भूसौन्दर्यतपराभवमपरामर्शिनोः स्वदत्तराज्यात् अपनयः पराभवसङ्घर्षं न कथमपि समुचितमित्यर्थः । अतः भवेन्देशासनदण्डनिर्देशना मानोन्नतमध्यमदुर्बलेषु प्रकृतिवर्गेषु समानाधिकारात् सर्व्ववसम्बन्धमन्वये सिद्धेऽपि प्रभावोत्कर्षात् चाणकोऽसम्बन्धद्योतनात् सम्बन्धेऽसम्बन्धरूपोऽतिशयोक्तिरलङ्कारः । वसन्त-
तिलकं वसन्तम् ॥ ११ ॥

भागु । कुमार ! न अयम् अत्यन्तदुर्बोधोऽर्थः यावत् यावत्
निरपेक्षः चाणक्यहतकः चन्द्रगुप्ताद् (ढ) दूरीभवति तावत्
तावत् अस्य स्वार्थसिद्धिः ।

शक । अमात्य ! अलम् अत्यन्तविकल्पितेन (ण) । एतत्
उपपद्यत एव । कुतः ? पश्यतु अमात्यः ।—

राज्ञां चूडामणीन्दुद्युतिखचितशिखे मूर्द्धि विन्यस्तपादः

स्त्रैरेवोत्पाद्यमानं किमिति विषहते मौर्य आज्ञाविघातम् ?

कौटिल्यः कोपनोऽपि स्वयमभिचरणे ज्ञातदुःखः प्रतिज्ञां,

दैवात् पूर्णप्रतिज्ञः पुनरपि न करोत्यायतिज्यानिभौतः ॥१२॥

राक्ष । सखे ! शकटदास ! एवमेतत्, तद् गच्छ, विश्रा-
मय करभकम् ।

शक । यत् आज्ञापयति अमात्य इति । [करभकेण सह
निष्क्रान्तः ।]

(ढ) निरपेक्षः अपेक्षाशून्यः उदासीन इत्यर्थः ।

(ण) अत्यन्तविकल्पितेन अतिसन्देहेन ।

राज्ञमिति ।—मौर्यः चन्द्रगुप्तः राज्ञाम् अधीनगृपाणां चूडामणीन्दुद्युतिखचितशिखे
चूडायां निषक्ता ये मणयः ते इन्द्रव इव उज्ज्वलत्वादिति भावः, तेषां द्युतभिः दीप्तिभिः
खचिते सम्बद्धा शिखा यस्य तादृशे मूर्द्धि शिरसि न्यस्तपादः अर्पितचरणः तेषां आसिता
इत्यर्थः अतः स्त्रैरेव जनेः उत्पाद्यमानं क्रियमाणम् आज्ञाविघातं आज्ञाभङ्गं किमिति
कथं विषहते ? न कथमपीत्यर्थः । कौटिल्यः चाणक्यः कोपनोऽपि अभिचरणे
अभिचारक्रियानुष्ठाने, स्वयं ज्ञातदुःखः विदितकष्टः अभिचारस्य अतीव कष्टसाध्यत्वादिति
भावः । [अभिचरणे इति पाठे—प्रतिज्ञाऽपूरणे] दैवात् कदाचिद्भाग्येन पूर्णप्रतिज्ञः
सुतराम् आयतिज्यानिभौतः आयतेः उत्तरकालिकफलस्य ज्यानेः (“कृ गृ न्यान्ता”
इत्यादिना ज्ञेः नि-आदेशः ।) ज्ञानेः भौतः यदि न फलिष्यतीति ज्ञातशङ्कः सन् पुन-
रपि प्रतिज्ञां न करोति । पूर्वप्रतिज्ञायाः अप्रतिपालने दुःखातिशयम् अनुभूय पूर्व-
प्रतिज्ञायाश्च दैवात् पूर्णत्वं मन्यमानः उदानीं देवस्य ज्ञानशक्त्या पुनः प्रतिज्ञां न करोती-
त्याशयः । अत्र अतथ्यकल्पनामूलः निःशङ्के चाणक्येनानुपदिष्टशङ्का सम्भावनया
व्यञ्जकशब्दाभावेऽप्युपेक्षालङ्कारः । सम्बन्धराशयम् ॥ १२ ॥

राक्ष । अहमपि कुमारं द्रष्टुम् इच्छामि ।

मल । अहमेव आर्य्यं द्रष्टुम् आगतः ।

राक्ष । [नाट्येन अवलोक्य ।] अये ! कुमार एव आगतः ।
[आसनात् उत्थाय ।] इदम् आसनम्, उपवेष्टुम् अर्हति
कुमारः ।

मल । अहम् उपविशामि । उपविशतु आर्य्यः । [इति
उभौ यथासनम् उपविष्टौ ।]

मल । आर्य्य ! अपि सद्या शिरोवेदना ?

राक्ष । कुमारस्य अधिराजशब्देन अतिरस्कृते कुमारशब्दे,
कुतः शिरोवेदनायाः सद्यता ?

मल । स्वयम् उरीकृतमेतत् आर्य्येण, न दुष्प्रापं भवि-
ष्यति । तत् कियन्तं कालम् अस्माभिः एवं सम्भृतबलैः अपि
शत्रुव्यसनम् अवेक्षमाणैः उदासितव्यम् (त) ।

राक्ष । कुमार ! कुतोऽद्यापि कालहरणस्य अवकाशः ?
प्रतिष्ठस्व रिपुजयाय ।

मल । अमात्य ! अपि किञ्चित् शत्रोर्व्यसनम् उपलब्धम् ?

राक्ष । गाढम् उपलब्धम् ।

मल । कीदृशम् ?

राक्ष । सचिवव्यसनं, किम् अन्यत् व्यसनम् । अपेक्षितः
चाणक्यात् चन्द्रगुप्तः ।

मल । अमात्य ! सचिवव्यसनम् अव्यसनमेव ।

राक्ष । कुमार ! अन्येषां भूपतीनां कदाचित् अमात्य-
व्यसनम् अव्यसनमपि स्यात्, न पुनः चन्द्रगुप्तस्य ।

(त) उरीकृतम् अङ्गीकृतम् । शत्रुव्यसनं शत्रोः व्यसनं विपत्समशम् अवेक्षमाणैः
प्रतीक्षमाणैः उदासितव्यं, तूष्णीं स्यातव्यम् ।

मल । आर्य्य ! ननु विशेषतः चन्द्रगुप्तस्य इति ।

राक्ष । किं कारणं यत् अस्य अमात्यव्यसनम् अव्यसनम् ।

मल । चन्द्रगुप्तप्रकृतीनां हि चाणक्यदोषा एव अपराग-
हेतवः । तस्मिन् निराकृते प्रथममपि चन्द्रगुप्तानुरक्ताः प्रकृतयः ।
इदानीं पुनः सुतरामेव तत्र अनुरागं दर्शयिष्यन्ति ।

राक्ष । कुमार ! न एतदेवं [नैवेदम्] । इह द्विप्रकाराः
प्रकृतयः, चन्द्रगुप्तसहोत्थायिन्यो नन्दकुलानुरक्ताश्च । तत्र
चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनीनां प्रकृतीनां चाणक्यदोषा एव विराग-
हेतवो, न नन्दकुलानुरक्तानाम् । तास्तु खलु नन्दकुलम्
अनेन पितृकुलभूतं कृत्स्नं कृतघ्नेन घातितमिति अपराधा-
मर्षाभ्यां विप्रकृताः (थ) सत्यः स्वाश्रयम् अलभमानाः चन्द्र-
गुप्तम् एव अनुवर्तन्ते । त्वादृशं पुनः प्रतिपक्षोद्धरणे सम्भावित-
शक्तिम् अभियोक्तारम् आसाद्य, क्षिप्रमेनं परित्यज्य त्वामेव
आश्रयन्ते इति । अत्र कुमारस्य वयमेव निदर्शनम् ।

मल । अमात्य ! किमेतत् एवैकं सचिवव्यसनम् अभि-
योगकारणं चन्द्रगुप्तस्य ? आहोस्वित् अन्यदपि अस्ति ।

राक्ष । कुमार ! किम् अन्यैः बहुभिरपि ? एतच्च तत्र
प्रधानतमम् ।

मल । अमात्य ! कथं प्रधानतमं नाम ? किमिदानीं
चन्द्रगुप्तः स्वराज्यकार्य्यधुराम् अन्यत्र मन्त्रिणि आत्मनि वा
समासज्य, स्वयं प्रतिविधातुम् असमर्थः स्यात् ?

राक्ष । वाढम् असमर्थ एव ।

मल । किं कारणम् ?

राज्ञ । स्वायत्तसिद्धिषु, उभयायत्तसिद्धिषु (द) वा भूमि-
पालेषु कदाचित् एतत् सम्भवति, न तु चन्द्रगुप्ते । चन्द्रगुप्तस्य
दुरात्मा, नित्यं सचिवायत्तसिद्धौ एव अवस्थितः चक्षुर्विकल
इव अप्रत्यक्षसर्वलोकव्यवहारः कथमिव स्वयं प्रतिविधातुं
समर्थः स्यात् ? कुतः ?—

अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च
विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः ।
सा स्त्रीस्वभावादसह्य भरस्य
तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥ १३ ॥

अपिच,—

नृपोऽपकृष्टः सचिवात् तदर्पण-
स्तनन्धयोऽत्यन्तशिशुः स्तनादिव ।
अदृष्टलोकव्यवहारमूढधी-
र्मूर्च्छन्मप्युत्सहते न वर्त्तितुम् ॥ १४ ॥

(द) स्वायत्तसिद्धिषु स्वेषु न तु मन्त्रिषु आयत्ता स्थिता सिद्धिः येषां ते तथोक्तेषु
शुद्धौनस्कार्यचिन्तनेषु इत्यर्थः । उभयायत्तसिद्धिषु उभयोः (उभयश्चादुभयादेशः)
आत्ममन्त्रिणोः आयत्ता सिद्धिः येषां तादृशेषु ।

अत्युच्छ्रिते इति ।—श्रीः राजलक्ष्मीः अत्युच्छ्रिते अत्युन्नते कार्यक्षमे मन्त्रिणि
पार्थिवे च सति पादौ अवष्टभ्य एकैकस्मिन् एकैकं पादं स्थापयित्वा उपतिष्ठते दृष्टवत्
तिष्ठति, उत्तिष्ठतीत्यर्थः, ऊर्द्धीत्याने हि अत्युन्नतावलम्बनमेव हेतुः तदन्तरा ऊर्द्धीत्याना-
सम्भवात् इति भावः । किन्तु सा स्त्रीस्वभावात् असमत्वादित्यर्थः भरस्य उभयतः स्थिति-
रूपस्य केशस्य असह्य आत्मा सती तयोर्द्वयोः राजमन्त्रिणोरेकतरं जहाति त्यजति ।
अथ निखिलकार्यवशात्तन्मपि राजलक्ष्मीं क्लेशासहत्वादिसाधारणस्त्रीधर्मारोपणा-
दपकालङ्कारः । अथ इन्द्रज्योतिरेन्द्रवज्रयोर्मेलनात् उपजातिः इत्यम् ॥ १३ ॥

नृप इति ।—स्तनन्धयः स्तनपाथी अत्यन्तशिशुः स्तनादिव सचिवात् तत्प्रतिपाल्य-
त्वात् अपकृष्टः, तदर्पणः तस्मिन्नेव सचिवे अपपणं राज्यभारस्येति भावः यस्य तादृशः

मल । [आत्मगतम् ।] दिष्ट्या न सचिवायत्ततन्त्रोऽस्मि ।
 (ध) [प्रकाशम् ।] अमात्य ! यद्यपि एवं तथापि खलु बहुषु
 अभियोगकारणेषु सत्सु सचिवव्यसनम् अभियुञ्जानस्य शत्रुम्
 अभियोक्तुः न ऐकान्तिकी सिद्धिर्भवति ।

राक्ष । ऐकान्तिकीमेव सिद्धिम् अवगन्तुम् अर्हति कुमारः ।
 कुतः ?—

त्वय्युत्कृष्टबले, ऽभियोक्तरि नृपे, नन्दानुरक्ते पुरे,
 चाणक्ये चलिताधिकारविमुखे, मौर्ये नवे राजनि ।
 स्वाधीने मयि—” [इत्यङ्गीतिं लज्जा नाटयन् ।]

“—मार्गमात्रकथनव्यापारयोगोद्यमे,
 त्वद्वाङ्मनोरितानि सम्प्रति विभो ! तिष्ठन्ति साध्यानि नः ॥१५॥

तथा न दृष्टः लोकव्यवहारः तेन मूढा धीर्यस्य तथोक्तः नृपः मुहूर्त्तमपि अन्य-
 क्षणमपि वर्तितुं स्यात्तुं व्यवहर्त्तुं वा न उत्सहते न समर्थो भवति । वंशस्थवि-
 द्भवम् ॥ १४ ॥

(ध) सचिवस्य मन्त्रिणः आद्यतमं अधीनं तन्त्रं राज्यचिन्ता यस्य । अहं यत्
 तथाभूतो न, तत् दिष्ट्या भार्ग्येन एव इत्यर्थः ।

त्वय्येति ।—हे विभो ! उत्कृष्टबले उत्तमसासर्थ्यं समर्थमेव च नृपे त्वयि
 अभियोक्तरि योद्धुमद्यते, तथा पुरं नगरे नन्दानुरक्ते, तथा चाणक्यं चलिताधिकार-
 विमुखे चलितः अधिकारः राज्यचिन्ताभारः यस्मात् तस्मिन् अधिकारव्युत्ते इत्यर्थः
 अत एव विमुखे पराङ्मुखे, तथा मौर्ये चन्द्रगुप्ते नवे अनभिज्ञे इत्यर्थः
 राजनि, तथा मार्गमात्रकथनव्यापारयोगोद्यमे मार्गमात्रस्य युद्धपथमात्रस्य कथनरूप-
 व्यापारस्य योगः कौशलं तस्मिन् उद्यमे यस्य तादृशे स्वाधीने त्वन्मावाधीने तव वशीभूते
 इत्यर्थः मयि सति सम्प्रति नः अस्माकं साध्यानि काव्यानि अभीष्टानि चेति शेषः त्वद्वाङ्मन-
 तानि तव वाङ्मना एव अन्तरिता व्यवधानकारिणी येषां तादृशानि त्वद्वाङ्मनापेक्षा-

मल । अमात्य ! यदि एवम् अभियोगकालम् अमात्यः पश्यति, तत् किम् आस्यते ? पश्य.—

उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलं स्तुतमदमलिलाः प्रस्यन्दिसलिलं

श्यामाः श्यामोपकण्ठद्रुममलिमुखराः कल्लोलमुखरम् ।

स्रोतःखातावसीदत्तटमुरुदशनैरुक्तादिततटाः

शोणं सिन्दूरशोणा मम गजपतयः पास्यन्ति शतशः ॥ १६ ॥

अपिच,—

गम्भीरगर्जितरवाः स्वमदास्वमिश्रम्

आसारवर्षमिव शीकरमुद्गिरन्त्यः ।

अमात्यः तिष्ठति । अत्र मयीत आत्मनः स्वाधीनत्वकथनकारा आत्मनो गर्वः स्यात् इत्याशङ्क्य लज्जा प्रदर्शिता । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

नैरिपरमर्दनाय प्रस्थानस्थोचितत्वेऽपि केन कस्याक्रमणं विधेयमिति दर्शयितुं तुल्यरूपेण तुल्यरूपस्यैवाक्रमणमचित्तमित्यत्र तुल्यविशेषणान्वितस्य शोणनदस्य तत्तुल्य मदगजपतिभिरैवाक्रमणं करिष्यते इत्याह उत्तुङ्गा इति ।—उत्तुङ्गाः अत्युन्नताः स्तुतमद-मलिलाः मदजलसाविण्यः श्यामाः कण्ठवर्णाः अलिमुखराः अलिभिर्भूमरेः मदगन्ध-लम्बैरिति भावः मुखराः भङ्गारवताः उरुदशनैः वृहदन्तैः उक्तादितं विध्वंसितं तटं येः तादृशाः सिन्दूरशोणाः सिन्दूरेण शोणाः मदसावकान् गजानां शरीरे रक्तवर्णानि चिह्नानि भवन्तीति पालकाश्च द्रष्टव्यम् । तेः शोणाः रक्तवर्णा वा मम शतशः गज-पतयः तङ्गकुलम् उदततटं प्रस्यन्दिसलिलं प्रवहमाशजलं श्यामा उपकण्ठवर्तिनो द्रुमाः अथा यस्य तादृशं कल्लोलमुखरं कल्लोलैः तरङ्गैः मुखरं महाशब्दयुतं स्रोतःखातावसी-दत्तटं स्रोतसा प्रवाहेण खातं अत एव अवसीदत् पतत् तटं यस्य तथाभूतं शोणं पाटलि-पुत्रवर्ति-नदविशेषं पास्यन्ति पानेन शोपयिष्यन्तीत्यर्थः तुल्यरूपत्वात् अभिभविष्यन्तीत्यर्थो वा । सुवदना वृत्तम् “जेया सताश्वपटुभिर्मरभनययुता भूगः सुवदना” इति लक्षणात् ॥ १६ ॥

इदानीं शत्रुपुरोधनं दर्शयति गम्भीरेति ।—गम्भीरगर्जितरवाः भीरुगर्जनध्वनयः स्वमदास्वमिश्रं निजदानवारियुक्तम् आसारवर्षं धारासम्पातमिव शीकरमुज्ज्वलकणान् उद्गि-

विन्ध्यं विकीर्णसलिलाद्भव मेघमाला

रोत्स्यन्ति वारणघटा नगरं मदीयाः ॥ १७ ॥

[इति भागुरायणेन सह निष्कान्तो मलयकतुः ।]

राक्ष । कः कोऽत्र भोः ?

[प्रविश्य पुरुषः ।] आसुवेदु अमञ्चो (२४) !

राक्ष । प्रियंवदक ! ज्ञायतां सांवत्सरिकाणां (न) द्वारि^१
कः तिष्ठति ।

प्रियं । जं अमञ्चो आसुवेदि त्ति । [निष्क्रम्य क्षपणकं
दृष्ट्वा पुनः प्रविश्य च ।] अमञ्च ! एसो क्वु संबत्सरिओ
क्ववणओ (२५) ।

राक्ष । [स्वगतम् अनिमित्तं सूचयित्वा ।] कथं प्रथममेव
क्षपणकदर्शनम् ?

प्रियं । जीवसिद्धो (२६) ।

राक्ष । [प्रकाशम्] । अब्बोभत्सदर्शनं (प) कारयित्वा,
प्रवेशय ।

प्रियं । जं अमञ्चो आसुवेदि (२७) ।

[इति निष्कान्तः] ।

(२४) आज्ञापयतु अमात्यः ।

(२५) यत् अमात्यः आज्ञापयतीति । अमात्य ! एष खलु सावत्सरिकः क्षपणकः ।

(२६) जीवसिद्धिः ।

(२७) यद् अमात्य आज्ञापयति ।

वन्यः सहमन्यः विकीर्णसलिलाः विच्छिन्नजला मेघमालाः जलदपङ्क्तय इव मदीया
वारणघटाः मजसङ्काः विन्ध्यमिव नगरं शत्रुपुरं रोत्स्यन्ति । वसन्ततिलकं वृक्षम् ॥ १७ ॥

(न) सांवत्सरिकाणां ज्योतिषिकाणाम् ।

(प) अब्बोभत्सदर्शनम् अजुतुपितदर्शनं तस्य मग्नत्वात् कन्याकौपीनादिधारित्वाद्
वा इति भावः ।

[ततः प्रविशति स्वपणकः ।]

क्षप ।

सासणमलिहन्ताणं प्पडिबज्जह, मोहवाहिबेज्जाणं ।

जे पढममेत्त ऋडुअं, पच्छा पत्थं उवदिसन्ति ॥१८॥

[उपसृत्य ।] धम्मलाहो मावका ! भोदु । (२८)

राक्ष । भदन्त ! (फ) निरूप्यतां, तावत् अस्माकं प्रस्थान-
योग्यदिवसः ।

क्षप । [नाट्येन चिन्तयित्वा ।] मावका ! णिल्लु-
विदे मुहुत्ते । आमज्जम्मादो णिब्बुत्तसत्तसकला सोहणा
तिही, संपुण्णचन्दा पुण्णमासी, तुह्माणं उत्तलाए दिमाए
दक्खिणां दिमं प्पत्थिदाणं दक्खिणदुवान्तिओ णक्खत्तओ (ब) ।

(२८) शासनमर्हतां प्रतिपद्यध्वं मोहव्याधिवैद्यानाम् ।

ये प्रथममावकटुकं पश्यन्त पथ्यमुपदिशन्ति ॥

धर्मलभः उपामक ! भवतु ।

(२९) उपामक ! निरूपितो मुहुर्तः । आ मध्याह्नात् निवर्तनसमयकाला गोभना
तिथिः सम्पूर्णचन्द्रा पौर्णमासी, युष्माकमुत्तरस्या दिशि दक्षिणां दिशं प्रस्थितानां दक्षिण-
द्वारिक नक्षत्रम् ।

शासनमिति ।—मोहव्याधिवैद्यानां मोहः अज्ञानं स एव व्याधिः तस्य वैद्याः
चिकित्सकाः ज्ञानदानेन निरामकाः तेषाम् अर्हता भाव्यानां बीडविशेषाणाञ्च शासनम्
आदेशं प्रतिपद्यध्वं प्रातःपालयत इत्यर्थः । ये अर्हन्तः प्रथममावकटुकं प्रथममेव कटुकम्
अप्रौतिकरत्नादिति भावः पथात् पथ्यं परिणामहितम् उपदिशन्ति शिष्यगति ॥१८॥

(फ) भदन्त इति बौद्धमध्यासिनः सम्बुद्धिः, मान्य ! इत्यर्थः ।

(ब) आ मध्याह्नात् मध्याह्नकालमारभ्य निवर्तनं समयकालं विष्टिभद्रादयं सप्तमतिथि-
खण्डं यस्याः “पूर्वे पूर्णादमी शुक्ले” इत्युक्तेः पौर्णमास्यां एव विष्टिभद्रादयं सप्तमतिथि-

अवि अ,—

अत्याहिमुखे सूर्ये, उदिते संपुष्पमण्डले चन्द्रे ।

गमनं (अस्मिन्) बुधस्य लग्ने, उदितस्मिन्निदे अ केदुस्मिन् (२८)॥१८॥

अपिच,—

अस्माभिमुखे सूर्ये, उदिते संपुष्पमण्डले चन्द्रे ।

गमनं (अस्मिन्) बुधस्य लग्ने, उदितस्मिन्निदे अ केतौ ॥

खण्डं करणः प्रवर्तते तन्नाद्य मध्याह्नं प्राप्यैव निवृत्तमिति “न गच्छेद्विष्टिभद्रायाम्” इति निषेधात् तदभावेन शोभनता । सा संपुष्पचन्द्रा पौर्णमासी शोभना तिथिः उत्तरस्या दिशः दक्षिणां दिशं प्रस्थितानां युष्माकं दक्षिणहारिकं दक्षिणदिग्बलिं न चतुर्विंशं “कृतिकायास्तु पूर्वार्द्धौ सप्तसप्तोदिताः क्रमात्” इत्युक्तेः सप्तदिनसप्तकम् । प्रकृते पौर्णमास्यास्त्रिंशदिनचत्वारिंशच्च अद्यावत्कत्वात् तत् गमने अमङ्गलं, पाटलिपुत्रस्य तत्स्थानतः दक्षिणदिक्स्थितत्वात् यस्य भवनं गन्तव्यमिति च ध्वन्यते ।

एवं तिथिनचत्वे उक्ता यावासमयमाह—अस्माभिमुखे इत्यादि । सूर्ये सूर्ये अस्माभिमुखे “अपराह्णे ब्रज्याम्याम्” इत्युक्तेः तथोक्तम् । एवं समयमुक्ता लग्नफलमाह—उदिते इति । उदिते लग्ने संपुष्पमण्डले “अर्द्धानिन्दकसौराराः” इत्यनेन अर्द्धचन्द्रस्य पापगण्योक्तेः तत्परीक्षाराय संपुष्पमण्डले इत्युक्तम् । किञ्च पौर्णमास्यां चन्द्रस्य संपुष्पत्वस्यैव सम्भवात् तथोक्तम् । इदानीं लग्नविशेषमाह—बुधस्य बुधस्वामिके लग्ने राशौ, कन्यालग्ने इत्यर्थात् तस्यैव दक्षिणास्यतया दक्षिणदिग्गमने प्राशस्त्यात् यद्यपि “कुजशुक्रबुधेर्नर्कसौम्यशुक्रावनौभुवाम् । जीवार्कभानुजेज्यानां चैवाणि स्युरजादयः” ॥ इत्युक्ते मिथुनराशेरपि बुधस्वामिकत्वं तथापि लग्नस्थचन्द्राग्रितं तद्वाशिष्ठकर्मगापराह्णां द्वांपुनर्वसुपाद्विकाशां प्रागुक्तवचनात् दक्षिणास्यत्वाभावेन न तदग्रहणम् । तत्र दोषराहित्यमाह—केतौ केतुगृहे च उदितस्मिन्निदे उदितात् लग्नात् अस्मिन्निदे सप्तमस्थाने स्थिते सति । “नेष्टाः शुक्रदिवाकरार्कतनयाराहुस्तथा भूमिजः क्षिप्रं शत्रुवशं नयन्ति पुद्गलं स्थाने स्थिताः सप्तमे” इत्यनेन शुक्रादीनामेव सप्तमस्थाने अरिहृदायकत्वोक्तेः तद्विघ्नानां शुभत्वम् अथ च गुरो वीरे प्रकृते राक्षसे अस्माभिमुखे विनाशाभिमुखे, चन्द्रे चन्द्रगृहे, संपुष्पमण्डले सप्तद्विप्रकृतिमण्डले उदिते उल्लिखिते सति बुधस्य चाणक्यस्य लग्ने तदनुचराद्याहशदत्तलग्ने केतौ मलयकेतौ गमनं तदुत्तिगमनं उदितेऽप्यस्मिन्निदे

राक्ष । भदन्त ! तिथिरेव तावत् न शुध्यति । (भ)

क्षप । साबका !

एकगुणा होइ तिही, चउगुणे होइ नाकवत्ते ।

चउसत्तिगुणे लग्गे, एसे दीसदि जोइससिद्धंते ॥२०॥

लग्गे होइ सुलग्गे, कूलगहं पलिहलिज्जासु ।

प्राप्तिहि दीहं लाहं चन्द्रस्य बलेण गच्छन्ते (३०) ॥२१॥

(३०) उपासक !

एकगुणा भवति तिथियुगुणं भवति नक्षत्रम् ।

चतुःषष्टिगुणं लग्नम्, एतत् दृश्यते ज्योतिषसिद्धान्ते ॥

लग्नं भवति सुलग्नं, क्रूरग्रहं परिहर आशु ।

प्राप्तिहि दीर्घं लाभं चन्द्रस्य बलेन गच्छन् ॥

आसन्नपतनत्वात् भाविनि भूतवदुपचारः अस्तमयाग्र इत्यर्थः । [पाठान्तरं—अस्मिन् महत्ते बुधस्य लग्ने इत्यर्थः गमनमित्यध्याहारः] ॥ १९ ॥

(भ) न शुध्यति “षष्ठ्यष्टमीद्वादशीषु न गच्छेन्निदिनस्पृशि । पूर्वमेवा प्रतिपदश- रिक्तावमदिनेषु च” ॥ इति ज्योतिषनिवेधात् ।

“तिथिरैकगुणा प्रोक्ता नक्षत्रान्तु चतुर्गुणम्” इत्युपक्रम्य “सङ्ख्येवाधिकः सूर्यः चन्द्रो लक्षगुणाधिकः” इति ज्योतिषतत्त्वाक्तेः चन्द्रबलस्यैव प्रबलत्वात् तद्वलं दर्शयितुमाह एकगुणेति ।—तिथिः एकगुणा भवति शुभाशुभयोगस्या अत्यशक्तितात्, नक्षत्रं चतुर्गुणं भवति तिथ्यपेक्षया अस्य चतुर्गुणफलदायकत्वात्, लग्नं चतुःषष्टिगुणं तिथ्यपेक्षया अस्य तदगुणफलप्रदत्वात् । ज्योतिषसिद्धान्ते एतत् दृश्यते ॥ २० ॥

लग्नमिति ।—किञ्च, लग्नं निकटमपि सुलग्नं शुभदं भवति ; तत्र हेतुः आशु योगं क्रूरग्रहं मन्दग्रहयोगं परिहर परित्यज, क्रूरग्रहयोगाभावे दीपराहित्यात् लग्नं शुभदं भवतीत्यर्थः । प्रकृते हि क्रूर ! हि राक्षस ! ग्रहम् आशुहं आशुकापराण्ये यत्र परिहर । तवानुगुणं योगमाह—बलेनेति । चन्द्रस्य बलेन गच्छन् दीर्घं महान् लाभं प्राप्तिहि । “तारास्तत्र न गच्छन्ते यत्र चन्द्रो बलान्वितः” “शुभे चन्द्रे प्रवृत्तिरिति वृथा

राक्ष । भदन्त ! अपरैः सांवत्सरिकैः सार्धं संवाद्य-
ताम् (म) ।

क्षप । संवादेदु सावके । अहं गिअं गेहं गमिस्सं (३१) ।

राक्ष । न खलु कुपितो भदन्तः ।

क्षप । ण कुबिदे तुह्माणं भदन्ते (३२) ।

राक्ष । कः तर्हि ?

क्षप । भअवं कदन्ते । जेण अत्तणो पक्वं उज्झिअ
परपक्वं (य) प्पमाणीकलेसि (३३) ।

[इति निष्क्रान्तः क्षपणकः ।]

राक्ष । प्रियंवदक ! ज्ञायतां का वेला वर्त्तत इति ।

प्रियं ! जं अमच्चो आस्सवेदि त्ति । [निष्क्रम्य पुनः
प्रविश्य च ।] अत्थाहिलासी भअवं सूले (३४) ।

राक्ष । [आसनात् उत्थाय विलोक्य च ।] अये ! अस्ताभि-
लाषी भगवान् सहस्रदीधितिः । तथाहि,—

(३१) संवादयतु उपासकः । अहं निजं गेहं गमिष्यामि ।

(३२) न कुपितो युष्माकं भदन्तः ।

(३३) भगवान् कृतान्तः । येन आत्मनः पक्षसुज्झित्वा परपक्षं प्रमाणीकरोषि ।

(३४) यत् अमात्य आज्ञापयतीति । अस्ताभिजाषी भगवान् सूर्यः ।

बभूवता इव” । “सहस्रेणाधिकः सूर्यः चन्द्रो लक्षगणाधिकः” इत्यादि वचनेन चन्द्रबल-
स्यैव प्राबल्यत् । प्रकृते चन्द्रस्य चन्द्रगणस्य बलेन सूर्येण सह गच्छन् त्वं दीर्घनाभं
विपरीतलक्षण्या सत्यरूपं लाभं प्राप्नुहि इति ध्वनिः ॥२१॥

(म) संवाद्यतां सम्बोलनं क्रियताम् ।

(य) परपक्षं परस्य शब्दः पक्षं मामित्यर्थः ।

आविर्भूतानुरागाः क्षणमुदयगिरेरुज्जिह्वानस्य भानोः
पत्रच्छायेः पुरस्तादुपवनतरवो दूरमाश्वेव गत्वा ।
एते तस्मिन् निवृत्ताः पुनरितरककुप्प्रान्तपथ्यस्तविम्बे
प्रायो भृत्यास्त्यजन्ति प्रचलितविभवं स्वामिनं सेवमानाः ॥२२॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

—००५०५००—

[अतः प्रविशति लेखमलङ्करणस्थलिकाञ्च]

[समुद्रामादाय सिद्धार्थकः ।]

सिद्धा । हीमाणहे ! हीमाणहे !!—

बुद्धिजलनिर्भरैः सिञ्चन्ती देसकालकलसेहिं ।

दंसदस्सदि अज्ज फलं गुरुअं चाणक्कणीदिलदा ॥ १ ॥

(१) आश्चर्यम् ! आश्चर्यम् !—

बुद्धिजलनिर्भरैः सिञ्चमाना देशकालकलसेः ।

दर्शयिष्यति अयं फलं गुरुकं चाणक्यनीतिलता ॥

आविर्भूतानुराग इति ।—उदयगिरिः उदयाचलात् उज्जिह्वानस्य उद्गच्छतः भानोः
सूर्यस्य सम्बन्धविवक्षया षष्ठी, क्षणं व्याप्य आविर्भूतः अनुरागः अनुरक्तिः तुल्यवर्णता च
येषां ते उपवनतरवः पारमहन्साः [अतः तरुषु भृत्यत्वारोपः] पत्रच्छायेः उपलब्धिताः सन्तः
पुरस्तात् दूरं गत्वा तस्मिन् सूर्ये पुनः इतरककुप्प्रान्तपथ्यस्तविम्बे पश्चिमदिक्प्रान्तप्रसृत-
मण्डले सति, आद्य शीघ्रमेव न तु कालप्रतीक्षणं कृत्वैत्यर्थः निवृत्ताः । तथाहि, सेवमाना
भृत्याः प्रचलितविभवं सम्पदविहीनं स्वामिनं प्रायः बाहुल्येन त्यजन्ति । सामान्येन विशेष-
समर्थनरूपोऽयमर्थान्तरत्वाच्च, स च उत्प्रेक्षया अनुप्राणितः । सुगंधरा वृत्तम् ॥ २२ ॥

बुञ्जीति ।—देशाः कालाश्च कलसाः कुम्भा इव येषां तादृशैः बुद्धिजलनिर्भरैः बुद्धयः

गह्वीदो मए अज्ज चाणक्केण पढमलेहिदो लेहो, अमच्च-
रक्खसस्स मुद्दालंच्छिदो । तस्स ज्जेब्ब मुद्दालंच्छिदा इअं आह-
रणपेडिआ । चलिदोद्धि पाडलिउत्तं, ता जाव गच्छद्धि ।
[परिक्रम्य अवलोक्य च ।] कहं कववणओ आअच्छदि ? ता
जाव मे असउणभूदं (क) इमस्स दंसणं, ता आदित्तदंसणेण
पडिहणामि । (१)

[ततः प्रविशति चपणकः ।]

क्षप । अलिहन्ताणं एणमामो, जे दे गंभीरतया बुद्धीए ।

लोउत्तलेहिं लोए सिद्धिं मग्गे हिं मग्गन्ति (२) ॥ २ ॥

गृहीतो मया आर्यचाणक्येन प्रथमलेखितो लेखः, अमात्यराक्षसस्य मुद्रालाञ्छितः ।
तस्यैव मुद्रालाञ्छिता इयम् आभरणपेटिका । चलितोऽपि पाटलिपुत्रं, तद् यावत्
गच्छामि । कथं चपणकः आगच्छति ? तद् यावन्मेषश्चकुनभूलमिमस्य दर्शनं,
तस्मादादित्यदर्शनेन प्रतिहन्मि ।

(२) अहंतां प्रथमामो ये ते गभीरतया बुद्धेः ।

लोकोत्तरैर्लोकैः सिद्धिं मार्गेमार्गयन्ति ॥

जलानीव तेषां निर्भरैः निषेकैः सिध्यमाना आर्द्रोत्क्रियमाणा चाणक्यनीतिलता चाणक्यस्य
नीतिः लता इव अद्य गुरुकं मूढं फलं दर्शयिष्यति, उपयुक्ते देशे काले च बुद्धिपूर्वक-
कार्यकारणे अवश्यमेव फलोत्पत्तिरिति भावः ॥ १ ॥

(क) अशकुनभूतम् अमङ्गलभूतम् ।

अहंतामिति ।—अहंतां प्रथमामाम् “अहं प्रशंसायाम्” इति शब्दः, गुरु-
जनानामित्यर्थः बौद्धमैदानाश्च कर्मणि षष्ठी, प्रथमामः ; ये ते अहन्तः बुद्धेः गभीरतया
धीरतया सुधीरया बुद्ध्या इत्यर्थः लोके जगति लोकोत्तरेः अलौकिकैः मार्गैः उपायैः
सिद्धिं कार्यस्य इति शेषः मार्गयन्ति अन्विच्छन्ति ॥ २ ॥

सिद्धा । भदन्त ! प्रणमामि । (३)

क्षप । सावका ! धम्मलाहो दे होदु । [सिद्धार्थं निर्वर्ण्य ।] सावका ! समुद्दसन्तलणकिदब्बवसाअं (ख) बिअ दे हिअअं पेक्खामि । (४)

सिद्धा । कहं भदन्तो जाणादि ? (५)

क्षप । सावका ! किं एत्थ जाणिदब्बं ? यं एसो ज्जेव दे मग्गाण्णोक्खधारो(ग)लेहो सूचेदि । (६)

सिद्धा । जाणिदं भदन्तेण देसन्तलं चलिदोद्धि । ता कधेदु भदन्तो कीदिसो अज्ज दिअसो ? (७)

क्षप । [विहस्य ।] सावका ! मुण्डं मुण्डिअ तुमं णक्खत्ताणि पृच्छसि ? (८)

सिद्धा । भदन्त ! सम्पदं पि किं जादं ता कधेहि । जदि

(३) भदन्त ! प्रणमामि ।

(४) उपासक ! धर्मलाभस्ते भवतु । उपासक ! समुद्रसन्तरणकृतव्यवसाय-निव ते हृदयं पश्यामि ।

(५) कथं भदन्तो जानाति ?

(६) उपासक ! किमत्र ज्ञातव्यम् ? ननु एष एव ते मार्गनौकर्णधारो लेखः सूचयति ।

(७) ज्ञातं भदन्तेन देशान्तरं चलितोऽस्मि । तत् कथयतु भदन्त ! कीदृशोऽयं दिवसः ?

(८) उपासक ! मुण्डं मुण्डयित्वा त्वं नक्षत्राणि पृच्छसि ?

(ख) समुद्रसन्तरणकृतव्यवसायं समुद्रपारगमने ज्ञतोद्द्योगं दुष्करकार्यकरणीयत-मित्यर्थः ।

(ग) मार्गनौकर्णधारः मार्गः पथ्याः स एव नौः तत्र कर्णधारः नाविक इव, अस्य लेखस्य पारकरणसामर्थ्यं मस्तीति द्योत्यते । “एसो दे मग्गादेसकुसलो सउत्थो करदल-गदो लेहो अ” इति क्वचित् पाठः । तत्र—“एष ते मार्गादेशकुशलः शकुनः करतलगतो लेखश्च” इति सं । शकुनः यात्राकालिकलक्षणविशेषः । अन्यत् पूर्ववत् ।

अन्तर्णो अणुजलं भविस्सदि ता गमिस्सं, अस्सधा
णिबत्तिस्सं । (८)

क्षप । सावकाणं सम्पदं एदस्सिं मलयकेतुकडए
(घ) अणुजलेण अणुजलेण वा, अगहिदमुद्दो न
गच्छीअदि । (१०)

सिद्धा । भदन्त ! कहेहि कुदो क्व अअं ? (११)

क्षप । सावका ! णिसामेहि, पढमं दाव एत्थ मलअ-
केतुकडए लोअस्स अणिबालिअणिकमणप्पवेसो आसी । दाणीं
इदो पच्चासणे कुसुमउरे, न कोवि अमुद्दालंक्खिदो णिकमिदुं
प्पबिसिदुं वा अणुमोदीअदि । ता जदि भागुरायणस्स मुद्दालं-
क्खिदोसि, तदो गच्छ वीसथो, अस्सधा णिबत्तिअ णिउ-
क्खणं चिट्ठ । मा तुमं गुम्भट्ठाणाधिबेहिं (ङ) संजमिद-
कलचलणो राअउलं प्पवेसीअसि । (१२)

(८) भदन्त ! साम्प्रतमपि किं जातं तत् कथय । यदि आत्मनः अनुकूलं भवेत्
तदा गमिष्यामि, अन्यथा निवर्त्तये ।

(१०) उपासकानां साम्प्रतमेतस्मिन् मलयकेतुकटके अनुकूलं अननुकूलं वा,
अगृहीतमुद्दो न गच्छति ।

(११) भदन्त ! कथय कुतः खलु अयम् ?

(१२) उपासक ! निशमय, प्रथमं तावदत्र मलयकेतुकटके लोकस्थानिवारित-
निक्रमणप्रवेश आसीत् । इदानीम् इतः प्रत्यासन्ने कुसुमपुरे, न कोऽपि अमुद्दा-
लाङ्कितो निष्क्रमितुं प्रवेष्टुं वा अनुमोदयते । तत् यदि भागुरायणस्य मुद्दालाङ्कितो-
ऽसि, तदा गच्छ विश्वस्तः, अन्यथा निवृत्त्य निवृत्तकण्ठं तिष्ठ । मा त्वं गुम्भस्थानाधिपैः
संयमितकरचरणो राजकुलं प्रवेश्यसे ।

(घ) मलयकेतुकटके मलयकेतोः कटके शिविरे ।

(ङ) गुम्भस्थानाधिपैः गुम्भस्थानं रक्षास्थानविशेषः । प्रहरिष्यामावास इत्यर्थः छाटीति
प्रसिद्धम्, तदधिपैः तदध्यक्षैः ।

सिद्धा । किं ण जाणादि भदन्तो ! जधा अमच्चरक्खसस्स
केलिअरो अन्तिओ (च) [सखिहिदो] सिद्धय्यओ अहं त्ति ।
ता अमुद्दालंच्छिदं पि मं णिक्कमन्तं कस्स सत्ती णिबा-
रेदुं ? (१३)

क्षप । सावका ! रक्खसस्स पिशाचस्स वा केलिअरो
होहि । णत्थि उण दे अमुद्दालंच्छिदस्स णिक्कमणोबाओ । (१४)

सिद्धा । भदन्त ! ण कुप्प, भण मे कज्जसिद्धी होदु त्ति । (१५)

क्षप । सावका ! गच्छ होदु दे कज्जसिद्धी । अहं पि
भागुरायणादो पाटलिउत्तं गन्तुं मुद्दं पडिच्छेमि । (१६) (क)

[इति उभौ निष्क्रान्तौ । प्रवेशकः (ज) ।]

(१३) किं न जानाति भदन्त ! यथा अमात्यराक्षसस्य केलिकरः अन्तिकः
(सन्निहितः) असिद्धार्थकोऽहमिति । तद् अमुद्रालाञ्छितमपि मां निष्क्रामन्तं कस्य
शक्तिर्निवारयितुम् ?

(१४) उपासक ! राक्षसस्य पिशाचस्य वा केलिकरो भव । नास्ति पुनस्तौ
अमुद्रालाञ्छितस्य निष्क्रमणोपायः ।

(१५) भदन्त ! न कुप्य, भण मे कार्यसिद्धिर्भवतु इति ।

• (१६) उपासक ! गच्छ, भवतु ते कार्यसिद्धिः । अहमपि भागुरायणात्
पाटलिपुत्रं गन्तुं मुद्रां प्रतीक्षामि ।

(च) अन्तिकः सन्निधानवर्ती पार्श्वचर इत्यर्थः ।

(क) प्रतीक्षामि गृह्णामि ।

(ज) प्रवेशक इति 'वृत्तवार्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निर्दर्शकः । प्रवेशकोऽनु-
दात्तोक्त्या नीचपादप्रयोजितः ॥' इत्युक्तलक्षणः । अत उक्तस्य प्रथमाङ्के चाणक्येन
लेखितपदवृत्तान्तस्य तथा वर्त्तिष्यमाणस्य भागुरायणसंकाशात् मुद्रायहणादिवृत्तान्तादेः
कथांशस्य सूचनात् तथात्वमिति बोध्यम् ।

[ततः प्रविशति पुरुषेण अमुगम्यमानो भागुराद्यः ।]

भागु । [आत्मगतम् ।] अहो ! विचित्रता आर्य्यचाणक्य-
नीतिः । कुतः ?—

मुहुर्लक्ष्योद्भेदा मुहुरधिगमाभावगहना

मुहुः सम्पूर्णाङ्गी, मुहुरतिक्रशा कार्यवशतः ।

मुहुर्भ्रश्यद्वीजा, मुहुरपि बहुप्रापितफले-

त्यहो ! चित्राकारा नियतिरिव नीतिर्नयविदः ॥३॥

[प्रकाशम् ।] भद्र ! भासुरक ! न मां दूरीभवन्तमिच्छति
कुमारः । अतोऽस्मिन् एव आस्थानमण्डपे विन्यस्यताम्
आसनम् ।

पुरुषः । एदं आसनं, उपविसदु अज्जो । (१७)

भागु । [उपविश्य ।] भद्र ! भासुरक ! यः कश्चित् मुद्रार्थी
मां द्रष्टुम् इच्छति, स त्वया प्रवेशयितव्यः ।

पुरु । जं अज्जो आस्यवेदिं त्ति । (१८)

[निष्क्रान्तः ।]

(१७) एतदासनम् उपविशतु आर्य्यः ।

(१८) यत् आर्य्य आज्ञापयतीति ।

मुहुरिति ।—नयविदः नीतिज्ञस्य नीतिः नियतिः दैवमिव चित्राकारा विश्वस्वरूपा
अहो इति आश्चर्य्यम् । तथाहि, कार्यवशतः कार्यविशेषमुद्दिश्य प्रयोजनवशादित्यर्थः मुहुः
नार नारं कदाचिदित्यर्थः लक्ष्योद्भेदा लक्ष्यः अनुमेयः उद्भेदः प्रकाशो यस्याः सा, लक्ष्यस्य
उद्देश्यस्य उद्भेदः सामान्यतः प्रकाशो यस्यां सा इति वा, मुहुः अधिगमाभावेन गहना
दर्शना इत्यर्थः, मुहुः सम्पूर्णाङ्गी सम्पूर्णानि अङ्गानि अवयवा यस्याः तादृशी, मुहुः
अतिक्रशा अल्पमात्रबोधगम्या इत्यर्थः, मुहुः भ्रश्यद्वीजा भ्रश्यत् नश्यत् बीजं कारणं यस्याः
तथाभूता, मुहुरपि बहुप्रापितफला बहु प्रचुरं यथा तथा प्रापितं फलं यथा तथोक्ता ।
भाग्यस्य यथा फलेनैव ज्ञेयता एवं नीतेरपि फलेनैव ज्ञेयतेति भावः । शिखरिणो
वृत्तम् ॥ ३ ॥

भागु [स्वगतम् ।] कष्टम् एवमपि नाम अयम् अस्मासु
स्नेहवान् कुमारो मलयकेतुरिति सन्धातव्यः (भ) इति अहो
दुष्करम् । अथवा,—

कुले, लज्जायां च, स्वयशसि च, माने च, विमुखः,

शरीरं विक्रीय क्षणिकधनलाभादनवति ।

तदाज्ञां कुर्वाणो हितमहितमित्येतदधुना

विचारातिक्रान्तः, किमिति परतन्त्रो विमृशति ॥४॥

[ततः प्रविशति प्रतीहार्यनुगतो मलयकेतुः ।]

मल । [स्वगतम् ।] अहो ! राक्षसं प्रति मे विकल्पबाहुल्यात्
आकुला (ज) बुद्धिर्न निश्चयम् अधिगच्छति । कुतः ?—

भक्त्या नन्दकुलानुरागदृढया नन्दान्वयालम्बिना

किं चाणक्यनिराकृतेन कृतिना मौर्येण सन्धास्यते ।

स्थैर्यं भक्तिगुणस्य वा विगणयन् किं सत्यसन्धो भवेत्

इत्यारूढकुलालचक्रमिव मे चेतस्विरं भ्राम्यति ॥५॥

[प्रकाशम् ।] विजये ! क भागुरायणः ?

(भ) सन्धातव्यः प्रसारणीयः ।

कुले इति ।—परतन्त्रः पराधीनो जनः कुले वंशे लज्जायां स्वयशसि माने च
च विमुखः सन् क्षणिकधनलाभात् क्षणिकधनप्रत्याशया मत्सरवित्तलाभमुद्दिश्येति भावः
धनवति धनस्वामिनि शरीरं विक्रीय तदाज्ञां कुर्वाणः प्रतिपालयन् सुतरां विचाराति-
क्रान्तः सदसद्विचारकरणे अप्राप्तावसरः अधुना एतत् हितम् एतत् अहितमिति युक्ता-
युक्तमित्यर्थः किमिति कथं विमृशति चिन्तयति ? धनदृष्ट्या शरीरस्य विक्रयेण अस्वाधीन-
त्वात् न विवेचनाधिकार इति भावः । शिखरिणौ वृत्तम् ॥ ४ ॥

(ज) विकल्पबाहुल्यात् सन्देहप्राचुर्यात् ।

भक्त्या इति ।—नन्दकुलानुरागदृढया नन्दकृष्णे यः अनुरागः तेन दृढया प्रगाढया
भक्त्या चाणक्यनिराकृतेन नन्दान्वयालम्बिना नन्दवंशीयेन कृतिना मौर्येण अन्धगुणेन

प्रतीहारी। कुमार ! एसो क्वु कड़आदो णिक्कमिदु-
कामस्य मुद्दासम्पदानाधिआरे चिट्ठदि । (१८)

मल । विजये ! मुहूर्त्तं निभृतपदसञ्चाराभव, यावत्
अस्य पराङ्मुखस्य एव पाणिभ्यां नयने पिदधामि ।

प्रती । जं कुमारो आसुवेदि । (२०)

[प्रविश्य भासुरकः ।] अज्ज ! एसो क्वु क्वबणओ मुद्दाणिमित्तं,
अज्जं पेक्खिदुमिच्छदि । (२१)

भागु । प्रवेशय ।

भासु । जं अज्जो आसुवेदि त्ति । (२२)

[निष्क्रान्तः ।]

[प्रविश्य चपणकः ।] सावकाणं धम्मविद्धी होदु । (२३)

भागु । [नाट्येन अवलोक्य स्वगतम् ।] अये ! राक्षसस्य

(१८) कुमार ! एष खलु कटकात्रिषुक्कमितुकामानां मुद्रासम्पदानाधिकारे
तिष्ठति ।

(२०) यत् कुमार आज्ञापयति ।

(२१) आर्य ! एष खलु चपणको मुद्रानिमित्तम् आर्यं प्रेक्षितुमिच्छति ।

(२२) यत् आर्य आज्ञापयतीति ।

(२३) उपासकानां धर्मवृद्धिः भवतु ।

सहेत्यर्थः किं सन्धास्यते सङ्गस्यते राक्षस इति शेषः, अथवा भक्तिगुणस्य ममेति शेषः
स्थैर्यं दाढ्यं विगणयन् किं सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः भवेत् अङ्गं मौर्यं जित्वा तुभ्यं
समग्रं मगधराज्यं दास्यामीति या प्रतिज्ञा कृता तां सफलयेदिति मे मनः आरूढकुलाल-
चक्रं कुम्भकारचक्रोपरिस्थितमिव चिरं भास्यति सन्दिग्धे इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ५ ॥

मित्रं, जीवसिद्धिः । [प्रकाशम् ।] भदन्त ! न खलु (ट) राक्ष-
सस्य प्रयोजनमेव किञ्चिदुद्दिश्य गम्यते ?

क्षप । [कर्णौ पिधाय ।] सन्तं पावं, सन्तं पावं, सावका !
तहिं ज्जेव गमिस्सं, जहिं रक्खसस्स पिसाचस्स वा णामं पि ण
सुणीअदि । (२४)

भागु । भदन्त ! बलीयांस्ते सुहृदि प्रणयकोपः । तत्
किम् अपराद्धं राक्षसेन भदन्तस्य ?

क्षप । सावका ! ण मम किं पि रक्खसेण अबलद्धं,
सअ' ज्जेव मन्दभाओ अत्तणो णं [अबलद्धामि] [कम्मसु
लज्जामि ।] । (२५)

भागु । भदन्त ! वर्धयसि मे कुतूहलम् ।

मल । [स्वगतम् ।] मम च ।

भागु । श्रोतुम् इच्छामि ।

मल । [स्वगतम्] अहमपि ।

क्षप । सावका ! किं एदिणा [असुणिदब्बेण] सुणि-
देण (२६) ।

भागु । भदन्त ! यदि रहस्यं, तदा तिष्ठतु ।

क्षप । सावका ! ण हि रहस्सं (२७) ।

(२४) शान्तं पापं, शान्तं पापम् । उपासक ! तत्रैव गमिष्यामि, यत्र राक्षसस्य
पिशाचस्य वा नामापि न श्रूयते ।

(२५) उपासक ! न मे किमपि राक्षसेनापराद्धं, स्वयमेव मन्दभाग्य आत्मनो
ननु अपराध्यामि । पाठान्तरे—आत्मनो ननु कम्मसु लज्जे ।

(२६) उपासक ! किमेतेन (अश्रोतव्येन) श्रुतेन ।

(२७) उपासक ! न हि रहस्यम् ।

भागु । तर्हि कथ्यताम् ।

क्षप । सावका ! यत्थि एदं, तधावि ण कधइस्सं अदि-
णिसंसं । (२८)

भागु । भदन्त ! अहमपि मुद्रां न दास्यामि ।

क्षप । [स्वगतम् ।] युक्तम् इदानीम् अर्थिने (४) कथयि-
तुम् । [प्रकाशम् ।] का गदी ? एसे णिवेदेमि, सुणादु सावको ।
अत्थि दाव हगे अधसो पढमं पाडलिउत्ते णिवसमाणो
लक्खसस्स मित्तत्तणं उवगदे । तहिच्च अबसले लक्खसेण गूढं
विसक्खाप्पओअं समुप्पादिअ, धादिदे देवे पब्बदीसले । (२९)

मल । [सवाप्यम् आत्मगतम् ।] कथं, राक्षसेन धातितः
तातो न चाणक्येन ?

भागु । भदन्त ! ततस्ततः ?

क्षप । तदो हगे लक्खसस्स मित्तं कदुअ, चाणक्हदएण
सणिकालं यअरादो णिव्वासिदो । दाणीं पि लक्खसेण
अणेअ अकज्जकुसलेण किंपि तादिसं आलओअदि, जेण हगे
जीअलोआदो णि[ब्बा] कासिआमि । (३०)

(२८) उपासक ! नास्तीदं तथापि न कथयिष्यामि अतिवृथं सम् ।

(२९) का गतिः ? एष निवेदयामि, शृणोतु उपासकः । अस्ति तावत् अह-
मधन्यः प्रथमं पाटलिपुत्रे निवसन् राक्षसस्य मित्रत्वमुपगतः । तस्मिन्नेवावसरे राक्षसेन
गूढं विषकन्याप्रयोगं समुत्पाद्य, धातितो देवः पर्वतेश्वरः ।

(३०) ततोऽहं राक्षसस्य मित्रं कृत्वा, चाणक्यहतकेन सनिकारं नगराधिवासितः ।
इदानीमपि राक्षसेन अनेकाकार्यकुशलेन किमपि तादृशमालभ्यते, येनाहं जीवलीकान्
नि[र्वासे]ष्यामि ।

(३) अर्थिने प्रार्थयमानाय भागुरायणाय ।

भागु । भदन्त ! प्रतिश्रुतराज्यार्द्धं [मयच्छता] सम्प्रदानम्
अनिच्छता चाणक्यहतकेन इदम् अकार्यम् अनुष्ठितं, न राज-
सेन इति श्रुतम् अस्माभिः ।

क्षप । [कर्णौ पिधाय ।] सन्तं पाव' । सावका ! चाणक्यो
विसकसाए णामंपि ण जाणादि । तेण ज्जेव दुट्टबुद्धिणा
लक्खसेण एसा अकज्जसिद्धी किदा (३१) ।

* भागु । भदन्त ! कष्टमिदम्, इयं मुद्रा दीयते, एहि
कुमारं संश्रावयावः ।

मल । श्रुतं सखे ! श्रवणविदारणं वचः
सुहृन्मुखाद्रिपुमधिकृत्य भाषितम् ।
पितुर्बन्धव्यसनमिदं हि येन, मे
चिरादपि द्विगुणमिवाव्य वर्धते ॥ ६ ॥

क्षप । [स्वगतम् ।] अये ! श्रुतं मलयकेतुहतकेन कृतार्थो-
ऽस्मि ।

[इति निष्क्रान्तः ।]

मल । [प्रत्यक्षवत् आकाशे लक्ष्यं बद्धा ।] राजस !
युक्तमिदम् ।—

(३१) शान्तं पापम् । उपासक ! चाणक्यो विषकन्याया नामापि न जानाति ।
तेनैव दुष्टबुद्धिना राजसेन एसा अकार्यसिद्धिः कृता ।

श्रुतमिति ।—हे सखे ! रिपुं पर्वतेश्वरवधात् कृतिमश्रुत् राजसमधिकृत्य आश्रित्य
भाषितं कथितं श्रवणविदारणम् श्रुतमात्रेण पीडाजनकत्वात् अतिकठोरमित्यर्थः वचः
वाक्यं सुहृन्मुखात् सुहृदः राजसस्यैव मित्रस्य क्षपणकस्य [सुहृन्मित्रयोः भेदो घथा—
“अन्यागसहजो बन्धुः सदैवानुमतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्राणः सुखा मतः ॥”
इत्युक्तेः । सुखात् श्रुतं सुहृन्मुखादित्यनेन अस्य वचनस्य न कथञ्चन मिथ्यात्वसम्भव इति
भावः । येन श्रवणेन मे मम इदं पितुर्बन्धव्यसनं पितृविनाशजनितकष्टं चिरादपि
पुरातनमपि अद्य प्रत्यक्षाद्यमाणात्वात् नवीकृतं सत् द्विगुणमिव वर्धते । चिराद इति ॥६॥

मित्वं ममायमिति निर्वृतचित्तवृत्तिः
 विस्मयतस्त्वयि निवेशितसर्वकार्यः ।
 तातं निपाल्य, सह बभ्रुजनाक्षितोयैः
 अन्वर्थतोऽपि ननु राक्षस ! राक्षसोऽसि ॥ ७ ॥

भागु । [स्वगतम् ।] रक्षणीया राक्षसस्य प्राणाः इति
 आर्यादेशः । भवतु एवं तावत् । [प्रकाशम् ।] कुमार !
 अलम् आवेगेन ? आसनस्थं कुमारं किञ्चिद् विज्ञापयितुम्
 इच्छामि ।

मल । [उपविश्य ।] सखे ! किमसि वक्तुकामः ?

भागु । कुमार ! इह खलु अर्थशास्त्रव्यवहारिणाम् अर्थ-
 वशात् अरिमित्रोदासीनव्यवस्था न लौकिकानाम् इव स्वेच्छा-
 वशात् । यतः तस्मिन् काले सर्वार्थसिद्धिं राजानम् इच्छतो
 राक्षसस्य चन्द्रगुप्तादपि बलीयस्तया सुगृहीतनामा देवः
 पर्वतेश्वर एव अर्थपरिपन्थी (ड) महान् अरातिः आसीत् ।
 तस्मिंश्च काले, राक्षसेन इदम् अनुष्ठितम् इति न अतिशेषमिव
 अत्र पश्यामि । पश्यतु कुमारः,—

मित्रमिति ।—अयं राक्षसः मम मित्रम् मुहुर इति विस्मयतः विज्ञासात् त्वयि
 निवेशितसर्वकार्यः समर्पितसकलराज्यभारः निर्वृतचित्तवृत्तिः निश्चिन्तमनोवृत्तिः तात
 आसीदिति पदद्वयसंज्ञार्थम्, अथवा निर्वृतचित्तवृत्तिः संतप्तमनोवृत्तिरहमस्मीति
 शेषः । ननु राक्षस ! तं तातं बभ्रुजनाक्षितोयैः बभ्रुजनाश्रुभिः सह निपाल्य
 अन्वर्थतः योगार्थतः अपि राक्षसोऽसि, राक्षसवत् क्रूरकर्मकारित्वादिति भावः ।
 वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ ७ ॥

(ड) अर्थवशात् प्रयोजनवशात् अरिमित्रोदासीनव्यवस्था अयम् अरिः अयं शत्रुः अयं
 मित्रम् अयम् उदासीनः मध्यस्थः इत्येवंरूपा व्यवस्था विचारः । बलीयस्तया प्राबल्येन ।
 अर्थपरिपन्थी कार्यप्रतिद्वन्द्वी ।

मित्राणि शत्रुत्वमिवानयन्ती, मित्रत्वमप्यर्थवशाच्च शत्रून् ।
नीतिर्नयत्यस्मृतपूर्ववृत्तं, जन्मान्तरं जीवत एव पुंसः ॥ ८ ॥

तदत्र वस्तुनि अनुपालभ्यो राज्ञसः, आ नन्दराज्यलाभात्
अनुग्राह्य, परतः तस्य परिग्रहे, परित्यागे वा, कुमारः प्रमाणं
भविष्यति ।

मल । एवं भवतु । सखे ! सम्यक् दृष्टवानसि । अन्यथा
अस्य [अमात्यस्य] बधे प्रकृतिक्षोभः स्यात् । एवञ्च सन्दिग्धो
विजयः स्यात् अस्माकम् ।

[प्रविश्य पुरुषः ।] जेदु जेदु कुमारो । अञ्जं अस्मत्स्य
गुम्भडाणाधिक्रिदो दीहचक्वु, अञ्जं बिस्सवेदि, एसो क्वु
अल्लेहिं कडआदो णिक्कमन्तो अगह्हीदमुद्दो सलेहो पुरिसो
गह्हीदो, ता पञ्चक्वीकरेदु णं अज्जो त्ति । (३२)

भागु । भद्र ! प्रवेशय ।

पुरु । जं अज्जो आस्सवेदि त्ति (३३) ।

[निष्क्रान्तः ।]

(३२) जयति जयति कुमारः । अयम् आर्यस्य गुम्भस्थानाधिकृतो दीर्घचक्षुः
आर्यं विज्ञापयति, एष खलु अस्माभिः कटकात् निष्क्रान्तम् अस्महीतमुद्रः मल्लिखः पुरुषो
गृहीतः, तत् प्रत्यक्षीकरोतु एनम् आर्य इति ।

(३३) यद्वार्य आज्ञापयतीति ।

निवाचीति । — नीतिः अर्थशास्त्रनियमः अर्थवशात् प्रयोजनवशात् । 'मित्राणि शत्रुत्व'
शत्रून् मित्रत्वम् आनयन्ती प्रापयन्ती इव अत एव जीवत एव पुंसः पुरुषान् अस्मृतपूर्व-
वृत्तम् अचिन्तितपूर्ववृत्तान् जन्मान्तरं नयति । अत्र व्यतिरेको व्यङ्ग्यः । इन्द्रवज्रा
वृत्तम् ॥ ८ ॥

[ततः प्रविशति पुरुषेण अनुगम्यमानः संयतः सिद्धाद्यैकः ।]

सिद्धा । [स्वगतम् ।]

तिप्पन्तीए गुणेषुं दोषेषुं परंमुहं करन्तीए ।

अन्नारिसजणणीए प्पणमामो सामिभत्तीए (३४) ॥८॥

पुरु । [उपसृत्य ।] अज्ज ! अअं सो पुरिसो । (३५)

भागु । [नाट्येन अवलोक्य ।] भद्र ! किम् अयम् आगन्तुकः, आहोस्वित् इहैव कस्यचित् परिग्रहः (ठ) ?

सिद्धा । अज्ज ! अहं क्व अमच्चरक्खसस्स [सेवको] पास-पलिवत्ती । (३६)

भागु । भद्र ! तत् किमर्थम् अगृहीतमुद्रः कटकात् निष्क्रामसि ?

सिद्धा । अज्ज ! कज्जगोरवेण्हि तुवराइदो । (३७)

भागु । कौटुशं तत् कार्यगौरवं, यत् राजशासनम् उल्लङ्घयसि ?

(३४) दृष्यन्ते गुणेषु, दोषेषु परास्त्रुखं कुर्वन्ते ।

अस्त्राकं अनन्यै प्रणमामः स्वामिभक्त्यै ॥

(३५) आर्य ! अयं स पुरुषः ।

(३६) आर्य ! अहं खलु अमात्यराक्षसस्य [सेवकः] पासं परिवर्त्तो ।

(३७) आर्य ! कार्यगौरवेणास्मि त्वरितः ।

दृष्यन्ते इति ।—गुणेषु भृत्यानामिति शेषः सल्लु दृष्यन्ते प्रीतिदायिन्यै, दोषेषु सल्लु परास्त्रुखं कुर्वन्ते, दूरीकुर्वन्ते अस्त्रादृशजनन्यै पोषणकटं त्वधर्मादिति भावः स्वामिभक्त्यै प्रणमामः । “अथ यमभिप्रेति” इति चतुर्थी । अत्र प्रस्तुतायां स्वामिभक्तौ मृदापुरुषगुणस्य अप्रस्तुतस्य विशेषणादिना व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ॥८॥

(ठ) आगन्तुकः उदासीनः । परिग्रहः आश्रितः ।

मल । सखे ! भागुरायण ! लेखम् उपानय ।

सिद्धा । [भागुरायणाय लेखम् अर्पयति ।]

भागु । [सिद्धार्थकहस्ताल्लेखं गृहीत्वा मुद्रां दृष्ट्वा ।

कुमार ! अयं लेखः, राक्षसनामाङ्किता इयं मुद्रा ।

मल । मुद्रां परिपालयन् उद्वाच्य दर्शय ।

- भागु । [तथा कृत्वा दर्शयति ।]

• मल । [गृहीत्वा वाचयति ।] स्वस्ति, यथास्थाने कुतोऽपि, कोऽपि, कमपि, पुरुषविशेषम् अवगमयति । अस्मादिपक्षं निराकृत्य, दर्शिता कापि सत्यवादिता सत्यवता । साम्प्रतम् एषामपि प्रथममुपन्यस्तसन्धीनाम् अस्मत्सुहृदां, पूर्वप्रतिज्ञात-सन्धिपरिपणवस्तुप्रतिपादनप्रोत्साहनेन सत्यसन्धः, प्रीतिम् उत्पादयितुम् अर्हति । एते हि एवमुपगृहीताः सन्तः, स्वाश्रयविनाशेनैव उपकारिणम् आराधयिष्यन्ति । अविस्मृत-मपि एतत् सत्यवतः स्मारयामः, एतेषां मध्ये केचित् अरेः कोषदन्ति[ण्डा]भ्याम् अर्थिनः, केचिद् विषयेण इति, अस्मान् प्रति अलङ्कारत्रयञ्च, यत् सत्यवतानुप्रेषितं, तदुपगतम् । अस्माभिरपि लेखस्य अशून्यार्थं किञ्चित् अनुप्रेषितं, तदुपगम-नीयं, वाचिकञ्च प्राप्ततमात् सिद्धार्थकात् श्रोतव्यम् इति (ण) ।

मल । सखे ! भागुरायण ! कौटुम्भो लेखार्थः ?

भागु । भद्र ! सिद्धार्थक ! कस्य अयं लेखः ?

सिद्धा । अज्ज ! ए आणामि । (३८)

(३८) आर्थः ! न जानामि ।

(ण) अयमेव लेखः चाणकोन अलङ्कारद्वयेन लेखयित्वा तदङ्कुरीयस्यसुद्रयाऽङ्कयित्वा च सिद्धार्थकाय “एवमेव करणीयमिति” कथं उपदिश्य पूर्वमर्पितः इति आर्त्तव्यम् ।

भागु । हे धूर्त्त ! लेखो नीयते, न च ज्ञायते कस्यायम्
इति सर्वं तावत् तिष्ठतु, वाचिकं त्वत्तः केन श्रोतव्यम् ?

सिद्धा । [भयं नाटयन् ।] तुल्लोहिं । (३८)

भागु । किमस्माभिः ?

सिद्धा । तुल्लोहिं गृहीदो, न जानामि का कथेति । (४०)

भागु । [सक्रोधम् ।] एष ज्ञास्यति । भद्र ! भासुरकः
वहिर्नीत्वा, तावतां तावत्, यावत् सर्वम् अनेन कथितं
भवेत् ।

भासु । जं अज्जो आसवेदि त्ति (४१) ।

[सिद्धार्थकेन सह निष्क्रान्तः ।]

[पुनः प्रविश्य ।] अज्ज ! इयं तस्स ताडोअमाणस्स णाम-
मुद्दालंच्छिदा आहरणपेडिआ णिवडिदा । (४२)

भागु । [विलोक्य ।] कुमार ! इयमपि राक्षसमुद्राङ्कितैव ।

मल । अयं लेखस्य अशून्यार्थो भविष्यति । इमाम् अपि
मुद्रां परिपालयन् उद्वाह्य दर्शय ।

भागु । [तथा कृत्वा दर्शयति ।]

मल । [विलोक्य ।] अये ! तदिदम् आभरणं, यन्मया
स्वशरीरात् अवतार्य राक्षसाय प्रेषितम् । व्यक्तं चन्द्रगुप्तस्य
अयं लेखः ।

(३८) युष्माभिः ।

(४०) युष्माभिर्गृहीतो न जानामि का कथेति ।

(४१) यत् आर्थं जानापयति इति ।

(४२) आर्थ ! इयं तस्य ताडमानस्य नाममुद्राङ्कितता आभरणपेटिका
निपतिता ।

भागु । कुमार ! एष निर्णीयते संशयः । भद्र ! पुनरपि ताडयताम् ।

पुरु । जं अज्जो आस्सवेदि त्ति । [निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य च ।] अज्ज ! एसो क्खु ताड्डीअमाणो विस्सवेदि कुमारस्स स्सअं ज्जेव णिवेदेमि त्ति । (४३)

मल । प्रवेशय ।

पुरु । जं कुमारो आस्सवेदि त्ति (४४) ।

[निष्क्रम्य सिद्धार्थकेन सह प्रविशति ।]

सिद्धा । [पादयोर्निपत्य ।] अभएण मे कुमारो प्पसादं करेदु । (४५)

मल । भद्र ! भद्र ! अभयमेव परायत्तजनस्य, तन्निवेद्यतां यथावस्थितम् ।

सिद्धा । णिसामेदु कुमारो, अहं क्खु अमच्चरक्खसेण इमं लेहं देइअ, चन्दउत्तसकासं प्पेसिदोह्मि । (४६)

मल । भद्र ! वाचिकमिदानीं श्रोतुमिच्छामि ।

सिद्धा । कुमार ! संदिष्टोह्मि अमच्चरक्खसेण, यथा, एते मम पिअवअस्सा पच्च राअणी तुए सह पढमसमुप्पस्स-सन्धाणा । जहा, कुलूदाहिबो चित्तवस्सा, मलअजण्णददाहिबो

(४३) यत् आर्थं आज्ञापयति । आर्थ ! एष खलु ताडयमानो विज्ञापयति, कुमारस्य स्वयमेव निवेदयामौति ।

(४४) यत् कुमार आज्ञापयतीति ।

(४५) अभयेन मे कुमारः प्रसादं करेदु ।

(४६) निशमयतु कुमारः, अहं खलु अमात्यराजसेन, इमं लेखं दत्त्वा, चन्द्रगुह-सकाशं प्रेषितोऽस्मि ।

(४७) कुमार ! संदिष्टोऽस्मि अमात्यराजसेन, यथा, एते मम प्रियवयस्याः पञ्च

सिंहणादो, काश्मीरदेशणादो पुक्खरक्खो, सिम्भुराओ सिम्भु-
सेणो, पारसीआधिबंदो मेहक्खो त्ति । एत्थ ज्जेव पढम-
भणिदा तिस्सि राआणो मलअकेदुणो विसअं अहिलसन्ति
[इच्छन्ति] इदरे वि दुबे कोसहत्थिबलं त्ति । ता अथा,
चाणक्कं निराकरिअ महाराएण, मम पीदो उप्पादिआ,
तथा एदाणं पि पढमभणिदो अत्थो प्पसादइदब्बो, एत्तिको
राअसन्देसो त्ति । (४७)

मल । [स्वगतम्] । कथं चित्रवर्मादयोऽपि माम् अभि-
दुह्यन्ति, अत एव एतेषां राक्षसे निरतिशया प्रीतिः ।
[प्रकाशम् ।] विजये ! अमात्यराक्षसं द्रष्टुमिच्छामि ।

प्रती । जं कुमारो आसवेदि त्ति । (४८)

[निष्क्रान्ताः ।]

[ततः प्रविशति आसनस्थः स्वभवनगतः पुरुषश्च]

अनुगम्यमानः सचिवो राजसूयः ।]

राक्ष । [स्वगतम्] । सम्पूर्णम् अस्मद्वलं चन्द्रगुप्तबलैः इति
यत्, सत्यं न मे मनसः शुद्धिरस्ति । कुतः ?—

राजानस्त्वया सह प्रथमसमुत्पन्नसन्धानाः । यथा, कुलूताधिपचित्तवर्मा, मलयजन-
पटाधिपतिः सिंहनादः, काश्मीरदेशाधिपः पुष्कराक्षः, सिम्भुराजः सिम्भुसेनः,
पारसीकाधिपतिर्मेघाक्ष इति । अतैव प्रथमभणितान्त्वयी राजानः मलयकैतोर्विषय-
मभिलषन्ति (इच्छन्ति) इतरावपि द्वौ कोषहस्तिबलमिति । तद्यथा चाणक्यं निरा-
कृत्य महाराजिन मम प्रीतिरुत्पादिता, तथा एतेषामपि प्रथमभणितोऽर्थः सम्पादयितव्य
इति एतानान् राजसन्देश इति ।

(४८) यत् कुमार आज्ञापयतीति ।

साध्ये निश्चितमन्वयेन कथि [घटि] तं बिभ्रत् स्वपक्षे स्थितिं,
व्यावृत्तञ्च विपक्षतो भवति, यत् तत् साधनं सिद्धये ।
यत् साध्यं स्वयमेव तुल्यमुभयोः पक्षे विरुद्धञ्च यत्
तस्याङ्गीकरणेन वादिन इव स्यात् स्वामिनो निग्रहः ॥ १० ॥

अथवा, तैः तैः विज्ञातापरागहेतुभिः प्राक्परिगृहीतोपजापैः

साध्ये इति ।—यत् साधनं सैन्यादि, सिद्धिहेतुधूमादिलिङ्गञ्च साध्ये निष्पाद्ये
वस्तुनि, सिद्धाधिशिषिते वज्रादौ च तत्साधनायेत्यर्थः (निमित्तार्थे भ्रमो) निश्चितं
निश्चितसामर्थ्यं निश्चितव्याप्तिकञ्च अन्वयेन आनुगत्येन, तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वरूपा-
न्वयव्याप्ता च कथितं युक्तं (घटितं वा) स्वपक्षे स्ववर्गे, सन्दिग्धसाध्यके पर्वतादौ च
स्थितिम् आनुकूल्यं मत्तं च बिभ्रत्, विपक्षान् विरुद्धपक्षात् शत्रुवर्गात्, साध्याभाववतो
जलादेश्च व्यावृत्तमनिवृत्तं भवति तत्साधनं सिद्धये कार्यसाधनाय, साध्यानुमितिरूप-
सिद्धये च भवति । यत् पुनः साधनं स्वयमेव साध्यं भयादिप्रदर्शनेन वशीकार्यं न तु
स्वत आश्रयमित्यर्थः स्वयमसिद्धत्वात् साधनान्तरेण साध्यमनुमेयञ्च । उभयोः शत्रुपक्षे
आत्मपक्षे च तुल्यम् उभयपक्षानुकूल्यकारि उभयवेतनशङ्कित्वात् समभावं, स्वपक्षे
पर्वतादौ विपक्षे जलादौ च तुल्यम् उभयव स्थितत्वात् साधारणम् । पक्षे आत्मवर्गे,
सन्दिग्धसाध्यकपर्वतादौ च विरुद्धम् तद्वृत्तिसाध्याभावेन सद्धानवस्थानात् विरोधि-
तस्य तथाविधस्य सैन्यादेः, साधनस्य आङ्गीकरणेन स्वीकारेण वादिनः तत्त्वनिर्णयार्थ-
कथारूपवादवत् इव स्वामिनः निग्रहः तिरस्कारणं, पराजयश्च स्यात् पर्वते वज्रसाधनाय
निश्चितसामर्थ्यं गृहीतान्वयव्याप्तिकं च धूमादिरूपं लिङ्गं स्वपक्षपर्वतादौ स्थितं न तु
विरुद्धं विपक्षान् जलादितो व्यावृत्तं तेनासाधारणम् एतादृशं लिङ्गं वज्रादिसाधने
वादिना प्रयुक्तं सिद्धये भवति । यत् साधनं स्वयमेव साध्यं न तु सिद्धं तेन असिद्धि-
दोषः उभयोः स्वपरपक्षयोः पर्वतजलधोस्तुल्यं यथा द्रव्यत्वादि । पक्षे पर्वतादौ
विरुद्धं घटति जलत्वादि तथाच तादृशहेतोः असिद्धिसाधारण्यविरोधरूपदोषदुष्टत्वम् ।
तत्परिग्रहे वादिनो यथानिग्रहः पराजयः एवं तथाभूतसैन्यादेरङ्गीकारे स्वामिनः पराजय
इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

आपूर्णमिति (त) न विकल्पयितुम् अर्हामि । [प्रकाशम् ।]
 प्रियंवदक ! उच्यन्ताम् अस्मद्वचनात् कुमारानुयायिनो
 राजानः, सम्प्रति दिने दिने प्रत्यासीदति कुंसुमपुरम्, अतः
 परिकल्पितविभागैः भवद्भिः प्रयाणै (थ) प्रस्थातव्यम् । कथ-
 मिति ?—

प्रस्थातव्यं पुरस्तात् खसमगधगणैर्मामनु व्यूढसैन्यैः
 गान्धारैर्मध्ययाने सयवनपतिभिः संविधेयः प्रयत्नः ।
 पश्चाद् गच्छन्तु वीराः, शकनरपतयः, संवृताश्चेदिह्मणैः,
 कौलूताद्यश्च शिष्टः पथि परिव्रज्याद्राजलोकः कुमारम् ॥११॥
 प्रियं । जं अमच्चो आस्ववेदि त्ति (४८) ।

[निष्क्रान्तः ।]

(४८) यन् अमात्य आज्ञापयतीति ।

(त) विज्ञाता इङ्गितादिभिरनुमिता ये अपरागस्य चन्द्रगुप्ताननुरागस्य हन्तवः
 तैर्हन्तुभिः, प्राक् पूर्वं परिगृहीतः ज्ञातः उपजापः भेदः येषां तादृशैः प्रधानपुरुषैः
 भद्रभटादिभिरात शेषः ।

(थ) प्रत्यासीदति निकटे वर्तते । परिकल्पितविभागैः कृतसैन्यविभागैः । प्रयाणै
 संशयमावायाम् ।

प्रस्थातव्यमिति ।—माम् अनु सम पश्चात् खसमगधगणैः खसमगधराजभिः व्यूढं
 विभक्तं सञ्जीकृतं वा सैन्यं येः तादृशैः सङ्घैः पुरस्तात् आयोधनसङ्घसैन्यमकुस्य अथै
 प्रस्थातव्यम् गन्तव्यमित्यर्थः । सयवनपतिभिः यवनपतिसंहितैः गान्धारैः मध्ययाने
 सैन्यमध्यगमने प्रयत्नः विधेयः कर्त्तव्यः । तत्पश्चात् चेदिह्मणैः संवृताः संहिताः वीराः
 शकनरपतयः गच्छन्तु । शिष्टः अवशिष्टः कौलूतायः कौलूतप्रभृतिः (कुलूतानां जन-
 पदानां राजा कौलूतः चितवर्मा स आद्यो यस्य सः आद्यपदेन सिङ्गनाद्-पुष्कराक्ष-
 सिन्धु-सेन-मेघाचाणां ग्रहणं) राजलोकः मरेन्द्रवर्गः पथि कुमारं मलयकेतुं परिव्रज्यात्
 परिवर्त्य गच्छेत् । चितवर्मादीनां च राजसमित्वेन तत्र सन्देहाभावात् कुमारानुगमन-
 मुक्तमन्त्रेषां प्रायश्चन्द्रशुभात् विरज्य एतत्प्रकाशयन्नात् तत्र सन्देहात् निवासन्यत्र गमन-
 मनुशिष्टमिति द्रष्टव्यम् । ज्ञेयात्तद्वारः । खसधरा इत्यम् ॥ ११ ॥

प्रतीहारी । [प्रविश्य] जेदु जेदु अमच्चो । अमच्चं इच्छदि
कुमारो प्पेक्किदुं । (५०)

राक्ष । भद्रे ! मुहूर्त्तं तिष्ठ । कः कोऽत्र भोः ?

पुरुषः । [प्रविश्य] आसुबेदु अमच्चो । (५१)

राक्ष । भद्र ! शकटदासं प्रति ब्रूहि, यथा परिधापिता
- वयम् आभरणं कुमारेण, तन्न युक्तम् इदानीम् अस्माभिः
अनलङ्कृतैः कुमारदर्शनम् अनुभवितुम्, अतो यत् तत्
अलङ्करणत्रयं क्रीतं तन्मध्यात् एकं दीयताम् इति ।

पुरु । जं अमच्चो आसुबेदि त्ति । [निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य
च] अमच्च ! इदं तं अलङ्करणं । (५२)

राक्ष । [नाट्येन अवलोक्य आत्मानम् अलङ्कृत्य उत्थाय
च ।] भद्रे ! राजकुलगामिनं मार्गम् आदेशय ।

प्रती । एदु एदु अमच्चो । (५३)

राक्ष । [स्वगतम् ।] अधिकारपदं (द) नाम निर्दोषस्यापि
पुरुषस्य महदाशङ्कास्थानम् । कुतः ?—

भयं तावत् सेव्यादभिनिविशते सेवकजनं

ततः प्रत्यासन्नाद् भवति हृदयेष्वेव निहितम् ।

अतोऽध्वारुढ़ानां पदमसुजनहेषजननं,

मतिः सोच्छायाणां पतनमनुकूलं कलयति ॥१२॥

(५०) जयति जयति अमात्यः । अमात्यमिच्छति कुमारः प्रेषितुम् ।

(५१) आज्ञापयतु अमात्यः ।

(५२) यत् अमात्य आज्ञापयतीति । अमात्य ! इदं तदलङ्करणम् ।

(५३) एतु एतु अमात्यः ।

(द) अधिकारपदं दासत्वम् ।

भयमिति ।—सेव्यात् जनात् स्वामिन इत्यर्थः भयं तावत् प्रथममित्यर्थः सेवकजनम्

प्रती । [परिक्रम्य ।] अमञ्च ! अमं कुमारो चिह्मिदि, ता
उपसप्यदु णं अमञ्चो । (५४)

राक्ष । [नाट्येन अवलोक्य ।] अये ! अयं कुमारः तिष्ठति ।
य एषः ।—

पादाग्रे दृशमवधाय निखलन्तीं,
शून्यत्वादपरिगृहीततद्विशेषाम् ।
वक्त्रेन्दुं वहति करेण दुर्वहाणां
कार्याणां कृतमिव गौरवेण नम्रम् ॥ १३ ॥

[उपसृत्य ।] विजयतां विजयतां कुमारः ।

मल । आर्य्य ! अभिवादये । इदमासनम् आस्थताम् ।

(५४) अमात्य ! अयं कुमारस्तिष्ठति, तदुपसर्पत्वेनममात्यः ।

अभिनिविशते सेवकजनेषु लब्धाश्रयं तिष्ठतीत्यर्थः । “नेविंश्चः” इत्यात्मनैपदम् । “अभि-
निविशश्च” इति सूत्रेण “सेवकजनम्” इत्यधिकरणस्य कर्म्यता । ततः प्रत्यासन्नात् स्वामिनः
पाश्र्वचरात् भयं हृदयेषु एव निहितं भवति, अध्यारूढानाम् उन्नतपदस्थानां अत्यानामिति
शेषः एतं कर्म असुजनहेषजननम् असुजनस्य दुर्जनस्य हेषजननं हिंसावर्द्धनं भवति ।
अतः कारणात् सोऽकाश्याणाम् अलुप्ततायां महामहिमशालिनां भृत्यानां भतिः पतनम् ,
स्वात्मनः अधोगमनं अनुकूलं नियतं यथा तथा कलयति पतनभयमेव चिन्तयतीत्यर्थः ।
अत्युच्चः पतनायेति लोकोक्तिमनुसृत्य सदा पतनभयमेवावाक्यमिति भावः । अतः
प्रथमाद्धोक्तः वाक्यव्यतिरेकनिहितार्थसङ्गः द्वितीयाद्धोक्तसमुन्नतपदारूढानाम् अधिकारिणां,
पतनं नियतसम्भवम् इत्याद्यर्थकलने हेतुत्वेन निरूपितः इति वाक्यार्थगतः काव्यलिङ्गा-
लङ्कारः । एवं स्वतः सम्भविना समुन्नत-पतन-विमर्शनिर्णय-वस्तुना व्यन्वयमानो “राज-
सेना मनुष्याणाम् असिधारावलीकनम् । पञ्चामनपरिवृद्धो व्याधीवदनचुम्बनम्” ॥ इत्याद्यनु-
वर्णार्थकवस्तुरूपव्यङ्गाः वस्तुना वस्तुभविः इत्यालङ्कारिकाः । शिखरिणी इत्यम् ॥ १२ ॥

पादाग्रे इति ।—शून्यत्वात् निरवलम्बनत्वात् अपरिगृहीततद्विशेषां न परिगृहीतः ज्ञातः
तद्विशेषः तस्य पादाग्रेय विशेषो रूपादिर्गथा तादृशीम् अत एव निखलन्तीं स्थिरां विषया-
करेऽसञ्जमानामित्यर्थः दृशं पादाग्रे रिक्रायेऽप्य अवधाय स्थापयित्वा दुर्वहाणां कार्याणां

राक्ष । [उपविशति ।]

मल । अमात्य ! चिरम् अदर्शनेन आर्यस्य वयम् उद्दिग्नाः ।

राक्ष । कुमार ! प्रयाणे प्रतिविधानम् अनुतिष्ठता मया, कुमारान् अयमुपालम्भोऽधिगतः (ध) ।

मल । अमात्य ! प्रयाणे कथं प्रतिविहितमिति श्रोतुम् इच्छामि ।

* राक्ष । कुमार ! एवमादिष्टाः कुमारस्य अनुयायिनो राजानः । [प्रस्थातव्यमित्यादिश्लोकं (१५२ पृष्ठस्थम्) पुनः पठति ।]

मल । [स्वगतम् ।] विज्ञायते, कथं य एव महिनाशेन चन्द्रगुप्तम् आराधयितुम् उद्यतास्त एव मां परितृण्वन्ति । [प्रकाशम् ।] आर्य ! अस्ति कश्चिद् यः कुसुमपुरं प्रति-गच्छति, तत् आगच्छति वा ?

राक्ष । कुमार ! अवसितम् इदानीं गतागतप्रयोजनम् । ननु पञ्चषैः अहोभिः वयमेव तत्र गन्तारः (न) ।

मल । [स्वगतम् ।] विज्ञायते । [प्रकाशम् ।] यदि एवं, तत् किमयम् आर्येण सलेखः पुरुषः कुसुमपुरं प्रस्थापितः ?

राक्ष । [विलोक्य ।] अये ! सिद्धार्यकः । भद्र ! किमिदम् ?

सिद्धा । [सवाष्पं लज्जां नाटयन् ।] प्यसीददु प्यसीददु

चिन्तनीयवस्तूनां गौरवेण भारिण नमः कृतमिव वक्त्रेन्दुं मुखचन्द्रं करेण वहति धारयति, करतले मुखं निवेश्य पादयो दृष्टिं निधाय किमपि दुर्वहं कार्यं चिन्तय-
तीत्यर्थः । अत्र प्रगाढदुःखिना-विनतानने कार्यगौरवभाराक्रान्ता समुत्प्रेत्यते इत्युत्-
प्रवालहारः । प्रहर्षिणी वस्तुम् ॥ १५ ॥

(ध) प्रतिविधानम् उद्योगम् । उपालम्भः तिरस्कारः ।

(न) अवसितं समाप्तम् । गन्तारः “अनद्यतने लुट्” इति भविष्यदनद्यतनेऽर्थे लुट् पञ्चषैः, पञ्च वा पङ्क्त्वा इमे इति डः समासान्तः । पञ्चषड्वासरान्तरमेव गमिष्याम इत्यर्थः

अमञ्चो । अमञ्च ! ताड्योऽन्तेण मए ण पारिटं अमञ्चस्स रहस्सं धारिटुं (५५) ।

राक्ष । भद्र ! कीदृशं तत् रहस्यमिति, न खलु अव-
गच्छामि ।

सिद्धा । ननु विस्मयेमि, ताड्योऽन्तेण मए—” (५६) ।

[इत्यर्होक्ते सभयम् अधोमुखः तिष्ठति ।]

मल । भागुरायण ! स्वामिनः पुरस्ताद् भीतो लज्जितश्च,
नैष कथयिष्यति, अतः स्वयमेव आर्याय कथय ।

भागु । यत् आश्नापयति कुमारः । अमात्य ! एष कथ-
यति, यथा अहम् अमात्यराक्षसेन लेखं दत्त्वा, वाचिकञ्च
सन्दिश्य, चन्द्रगुप्तसकाशं प्रेषित इति ।

राक्ष । भद्र ! सिद्ध्यर्थक ! अपि सत्यम् ?

सिद्धा । (लज्जां नाटयन् ।) * * * * एदं ताड्योऽन्तेण
मए णिवेदिदं । (५७)

राक्ष । कुमार ! अदृढमेतत् । ताड्यमानः किं न ब्रूयात् ?

मल । भागुरायण ! दर्शय लेखं, वाचिकञ्च अयमस्मै
स्वभृत्यः कथयिष्यति ।

भागु । [श्रुत्वा लेखम् अवलोकयन् । “स्वस्ति यथास्थाने”
कुतोऽपि कोऽपि कमपि पुरुषम् अवगमयति” इति (१४७
पृष्ठस्थम्) वाचयति ।]

राक्ष । कुमार ! कुमार ! शत्रोः प्रयोग एषः ।

(५५) प्रसीदतु प्रसीदतु अमात्यः । अमात्य ! ताड्यमानेन मया न पारित-
ममात्यस्य रहस्यं धारयितुम् ।

(५६) ननु विज्ञापयामि, ताड्यमानेन मया

(५७) इदं ताड्यमानेन मया निवेदितम्

मल । लेखस्य अशून्यार्थम् (प) आर्य्येण इदमाभरणम्
अनुप्रेषितम्, इति तत् कथं शत्रोः प्रयोग एष स्यात् ।

[इति आभरणं दर्शयति ।

राक्ष । [आभरणं निर्वर्ण्य ।] कुमार ! न एतन्मया अनु-
प्रेषितम्, एतच्च कुमारेण मङ्घ्रं दत्तं, मया च परितोषस्थाने
सिद्धार्थकाय दत्तम् ।

भाग । भो अमात्य ! ईदृशस्य आभरणविशेषस्य, विशेषतः
कुमारेण स्वगात्रात् अवतार्य्य, दत्तस्य अयं परित्यागभूमिः ? (फ)

मल । वाचिकमपि आप्ततमात् (ब) सिद्धार्थकात्
श्रोतव्यम् इति लिखितम् आर्य्येण ।

राक्ष । कुतो वाचिकम् ? कस्य वा लेखः ? अयमेव
अस्मदीयो न भवति ।

मल । इयं तर्हि कस्य मुद्रा ?

राक्ष । कुमार ! कपटमुद्रामपि उत्पादयितुं (भ) शक्नुवन्ति
धूर्ताः ।

भाग । कुमार ! सम्यगमात्यो विज्ञापयति । भद्र !
सिद्धार्थक ! केन अयं लिखितो लेखः ?

[सिद्धा । राक्षसमुखम् अवलोक्य तूष्णीम् अधोमुखः
तिष्ठति ।]

भाग । अलं पुनः आत्मानं ताडयित्वा, कथय ।

(प) अशून्यार्थं पूरणार्थं सम्पूर्णविनाशार्थमित्यर्थः ।

(फ) परित्यागभूमिः दानपात्रम् । सिद्धार्थकं लब्धयित्वा कथमात् भूमिमिति पुंलिङ्गता ।

(ब) आप्ततमात् अतिविश्रस्तात् ।

(भ) कपटमुद्रां कृत्रिममुद्राम् ।

सिद्धा । अज्ज ! सअड्ढासेण । (५८)

राक्ष । कुमार ! यदि शकटदासेन लिखितः, तर्हि मया
एव लिखितः ।

मल । विजये ! शकटदासं द्रष्टुम् इच्छामि ।

प्रती । जं कुमारो आसुवेदि त्ति । (५९)

भागु । [स्वगतम् ।] न खलु अनिश्चितार्थम् आर्य्यचाणक्य-
प्रणिधयोऽभिधास्यन्ति, आगत्य शकटदासो वा, सोऽयं लेख-
इति प्रत्यभिज्ञाय पूर्ववृत्तं (म) प्रकाशयेत् । एवं सति सन्दि-
हानो मलयकेतुः अस्मिन् प्रयोगे श्लथादरो भवेत् । [प्रकाशम् ।]
कुमार ! न कदाचिदपि शकटदासोऽमात्यराक्षसस्य अग्रतो
मया लिखित इति प्रतिपत्स्यते, अतोऽन्यलिखितम् अस्य
आनीयतां, यतो वर्णसंवाद एव एतत् सर्वं विभावयिष्यति ।

मल । विजये ! एवं क्रियताम् ।

भागु । कुमार ! मुद्रामपि आनयतु इयम् । (य)

मल । उभयमपि क्रियताम् ।

प्रती । जं कुमारो आसुवेदि त्ति [निष्क्रम्य पुनः
प्रविश्य ।] कुमार ! इदं क्वु तं सअड्ढासेण ससहत्थलिहिदं
पत्तअं, मुद्दा अ (६०) ।

(५८) आर्य्य ! शकटदासेन ।

(५९) यत् कुमार आज्ञापयतीति ।

(६०) यत् कुमार आज्ञापयतीति । कुमार ! इदं खलु तत् शकटदासेन सहस-
लिखितं पत्रं, मुद्रा च ।

(म) पूर्ववृत्तं सिद्धार्थकेन मया शकटदासहस्तेन लिखितमिदं पत्रमिति प्रथमाहं
दर्शितवान्नाम ।

(य) इयं प्रतीकारि ।

मल । [उभयमपि नाट्येन अवबोध्य ।] आर्य्य ! संव-
दन्यक्षराणि । (१)

राक्ष । [स्वगतम् ।] संवदन्यक्षराणि, शकटदासेन मम
मित्रमिति च विसंवदन्यक्षराणि, तत् किं शकटदासेन
लिखितम् ?—

स्मृतं स्यात् पुत्रदाराणां विसृताः स्वामिभक्तयः ।

चलेष्वर्थेषु लुब्धेन न यशःस्वनपायिषु ॥ १४ ॥

अथवा, कः सन्देहः ?—

सुद्रा तस्य कराङ्गुलिप्रणयिनी, सिद्धार्थकस्तत्सुहृन्

तस्यैवापरलेख्यसूचितमिदं पत्रं प्रयोगाश्रयम् ।

सुव्यक्तं शकटेन भेदपटुना सन्धाय सार्द्धं परैः

भर्तुः स्नेहपराङ्मुखेण, कृपणं प्राणार्थिना चेष्टितम् ॥ १५ ॥

(१) संवदन्ति तत्कृतानां गमयन्ति ।

स्मृतमिति ।—चलेषु नश्वरेषु अर्थेषु न तु अनपायिषु अविनश्वरेषु यशःसु, लुब्धेन
सता शकटदासेन इति शेषः, पुत्रदाराणां “अधोगर्थदवेशं कर्मणि” इति कर्मणि
षष्ठी सम्बन्धविवक्षया वा, स्मृतं स्मरणं कृतं स्यात्, स्वामिभक्तयः विसृताः स्युः
इति शेषः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १४ ॥

सुद्रेति ।—सुद्रा तस्य शकटदासस्य कराङ्गुलिप्रणयिनी कराङ्गुलिहृता, नान्यस्य
तद्भाभसम्भव इति भावः, अर्थं सिद्धार्थकः बतसुहृत् तस्य मित्रं, प्रयोगाश्रयम् अभियोग-
सम्बन्धम् इदं पत्रं तस्यैव शकटदासस्य अपरलेख्यसूचितम् अपरेण लेख्येन सूचितं
संवादितम्, एवं हेतुसाकल्यात् परैः शत्रुभिः सार्द्धं सन्धाय शकटेन प्राणार्थिना
जीवनार्थिना भर्तुः स्नेहपराङ्मुखेण अत एव भेदपटुना उपजापकुशलेन सता
सुव्यक्तं निश्चितं कृपणं दीनं यथा तथा चेष्टितं व्यवसितम् । अत्र साधनरूपेभ्यः सुद्रा-
सुहृदादिभ्यः विचित्रविमर्शानुकूलस्य प्राणप्राणचेष्टितरूपसाध्यस्य ज्ञानात् अनुमाना-
लङ्कारः । आर्द्रलविकीकृतं वृत्तम् ॥ १५ ॥

मल । आर्य्य ! अलङ्कारत्रयं श्रीमतो यत् अनुप्रेषितं,
तत् उपगतमिति आर्य्येण यल्लिखितं, तन्मध्यात् एकं किमि-
दम् ? [निर्वर्ण्य आत्मगतम् ।] कथं तातेन धृतपूर्वम् इदम्
आभरणम् ? [प्रकाशम् ।] आर्य्य ! कुतोऽयमलङ्कारः ?

राक्ष । वणिग्भ्यः क्रयादधिगतः ।

मल । विजये ! अपि प्रत्यभिजानाति भवती भूषण-
मिदम् ?

प्रती । [निर्वर्ण्य सवाप्यम् ।] कुमार ! कहं न पञ्चभि-
आणिस्त्रं ? इमं खलु सुगिहीतनामधेय (ल) देयण पल्लदी-
सरेण धारिदपूर्वम् । (६१)

मल । [सवाप्यम् ।] हा तात !—

एतानि तानि तव भूषणवल्लभस्य

गात्रोचितानि कुलभूषण ! भूषणानि ।

यैः शोभितोऽसि, सुखचन्द्रकृतावभासो

नक्षत्रवानिव शरत्समयप्रदोषः ॥ १६ ॥

राक्ष । [स्वगतम् ।] कथं पर्वतेश्वरधृतपूर्वाणि इत्याह ?

(६१) कुमार ! कथं न प्रत्यभिज्ञास्यामि ? इदं खलु सुगिहीतनामधेयेन देवेन
पर्वतेश्वरेण धारितपूर्वम् ।

(ल) सुगिहीतनामधेयेन प्रातःस्मरणेन “स सुगिहीतनामा स्यादयः प्रातरनु-
कीर्त्तते” इत्यमरः ।

एतानीति ।—हे कुलभूषण ! भूषणवल्लभस्य अलङ्कारप्रियस्य तव गात्रोचितानि
चिरदेहपरिहितानि एतानि तानि पूर्वानुभूतानि भूषणानि, यैः भूषणैः नक्षत्रवान्
सतारः शरत्समयप्रदोषः शारदीयनिशासुखमिव सुखचन्द्रकृतावभासः सुखं चन्द्र इव
तस्मिन् कृतः अवभासः दीप्तिः यस्य तादृशः सन् शोभितोऽसि । अन्धत्वेन कृतः अवभासः
प्रकाशः यथेति विशदः । उपमालङ्कारः । वसन्ततिलकं इतम् ॥ १६ ॥

[प्रकाशम्] व्यक्तम् एतान्यपि तेन चाणक्यप्रयुक्तेन बणिग्जनेन
अस्मासु विक्रीतानि ।

मूल । आर्थ ! तातेन धृतपूर्वाणाम् आभरणविशेषाणां
विशेषतः चन्द्रगुप्तहस्तमतानां बणिग्भ्यः क्रयात् अधिगम
इति, न युज्यते एतत्, अथवा युज्यते एव ।—

• चन्द्रगुप्तस्य विक्रोतुरधिकं लाभमिच्छतः ।

कल्पिता मूल्यमेतेषां क्रूरेण भवता वयम् ॥१७॥

राक्ष । [आत्मगतम् ।] अहो ! सुस्त्रियोऽभूत् (व) एष प्रयोगः ।
कुतः ?—

लेखीऽयं न ममिति, नोत्तरमिदं, मुद्रा मदीया यतः

मोहार्दं शकटेन खण्डितमिति शङ्केयमेतत् कथम् ?

मौर्व्ये भूषणविक्रयं नरपतौ को नाम सम्भावयेत् ?

तस्मात् सम्प्रतिपत्तिरियं हि वरं न आस्यमत्रोत्तरम् ॥१८॥

चन्द्रगुप्तस्यति ।—क्रूरेण कृतघ्नेन भवता अधिकं लाभम् इच्छतः, विक्रोतुश्चन्द्रगुप्तस्य
• तस्मै प्रदातुमित्यर्थः, एतेषाम् आभरणाणां मूल्यं वयमेव कल्पिताः, तेषां च एतदाभरणं
दत्त्वा भवत्सकाशात् वयमेव चन्द्रगुप्तं न क्रीता अत एवास्य विक्रयणमुचितम् इत्यर्थः ।
अनुष्टुप् वक्तम् ॥ १७ ॥

(व) सुस्त्रियः मुदरः ।

लेख इति ।—अयं लेखः न मम इति इदम् उत्तरं न, यतः यस्मात् मदीया मुद्रा
एषेति शङ्कः । शकटेन मोहार्दं मित्वं खण्डितं भग्नम् इति एतत् लोके कथं
शङ्केयम् ? न कथमपि शकटस्यार्दं स्यात् इत्यर्थः, को नाम नरपतौ मौर्व्ये चन्द्रगुप्ते भूषण-
विक्रयम् पण्डितविक्रयं सम्भावयेत् ? न कोऽपीत्यर्थः । तस्मात् अत एषेति
सम्प्रतिपत्तिः, सुस्त्रिय इत्यनेन सम्प्रतिपत्तिर्भाति, सम्प्रतिपत्तिश्चणत्वात् तस्या
भोजनं स्वीकार एव वा उत्तरं वरं श्रेष्ठं, याः यश्च इतरावचितम् अपलापकम्
उत्तरम् अभ्युत्थितसङ्गतमुत्तरमिति यावत्, न वरमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीकृतं वक्तम् ॥१८॥

मल । एतत् आर्य्यं पृच्छामि ।

राक्ष । य आर्य्यः तं पृच्छ । वयम् इदानीम् अनार्य्यः
संवृत्ताः ।

मल ।

मौर्य्योऽसौ स्वामिपुत्रः, परिचरणपरो मित्रपुत्रस्तवाहं
दाता सोऽर्य्यस्य तुभ्यं, स्वमतमनुगतस्त्वन्तु मच्छां ददामि ।

दास्यं सत्कारपूर्वं ननु सचिवपदं तत्र ते, स्वाम्यमत्र,

स्वार्थे कस्मिन् समीहा पुनरधिकतरे त्वामनार्य्यं करोति ॥१८॥

राक्ष । कुमार ! एवम् अभियुक्तव्यवहारिणा भजता एव
मे निर्णयो दत्तः । कुतः ? [“मौर्य्योऽसौ स्वामिपुत्रः” इति युष्म-
दस्मदोर्व्यत्ययेन (श) पठति ।]

मौर्य्य इति ।—असौ मौर्य्यः चन्द्रगुप्तः तव स्वामिपुत्रः स्वामिनी नन्दस्य पुत्रः, अस-
वर्णायां स्त्रियामुत्पादितस्तनयः, अहं तव मित्रपुत्रः मित्रस्य पर्वतेश्वरस्य पुत्रः, मित्रपुत्रत्वं-
ऽपि अननुकूलत्वं द्वेषभाजनतेत्याशङ्क्य विशिनष्टि अथच परिचरणपरः सेवाशीलः, स
मौर्य्यः तुभ्यम् अर्य्यस्य वतनरूपस्य दाता, अनुगतः अगुरुप्रविवेचकः, त्वं पुनः मच्छां स्वमतं
स्वामिप्रायानरूपम् अर्थमिति शेषः ददामि । ननु भोः ! तत्र ते तव सचिवपदरूपं
दास्यं सत्कारपूर्वं सम्मानपूर्वमस्तीति शेषः, अत्र मयि तु ते स्वाम्यं प्रभुत्वम्, अतः कस्मिन्
अधिकतरे स्वाहं स्वामिलक्षिते विषये समीहा चेष्टा त्वाम् अनार्य्यम् असाधुम् अनार्य्य-
चरितं वा करोति, तथाच अधिकत्वाभाशयेव वृणामकार्य्यप्रवृत्तिर्भवेत् परम् उभय-
पक्षयोर्मध्ये सत्पक्षपक्षेण एव तव अधिकामीष्टसिद्धिस्तत् कथं मासुत्सृज्य विपक्ष-
पक्षमाश्रयसीति वाक्यार्थः । सङ्घरा हतम् ॥ १८ ॥

(श) एवमभियुक्तव्यवहारिणा इत्येव पाठः समीचीनः । तथाच, अभियुक्तं दोषितेन
शङ्कितं व्याहरति वदतीति तथोक्तेन दोषी अहमिति वादिना भवता इत्यर्थः निर्णयः
निर्णायकमुत्तरं दत्तः दातुमुपदिष्टः । तथाच, मौर्य्योऽसाविति श्लोके युष्मदस्मदोः
शब्दयोः व्यत्ययेन वेपरीत्येन, युष्मत्स्थाने अस्मदः प्रयोगेण, अस्मत्स्थाने च युष्मदः
प्रयोगेण अमुमेवं श्लोकं पठति । तद्यथा—

मल । [लेखमलङ्करणस्थलिकां च विनिर्दिश्य ।] इद-
मिदानीं किम् ?—

राक्ष । [सवाष्पम् ।] विधेर्विलसितमिदं, न चाणक्यस्य ।
कुतः ?—

भृत्यत्वे परिभावधामनि सति स्नेहात् प्रभूणां सतां,
पुत्रेभ्यः कृतवेदिनां कृतधियो येषामभिन्ना वयम् ।
ते लोकस्य परीक्षकाः, क्षितिभृतः पापेन येन क्षताः
तस्येदं विपुलं विधेर्विलसितं, पुंसां प्रयत्नच्छिदः ॥ २० ॥

मल । [सक्रोधम् ।] कथम् अद्यापि निङ्गूयते विधेर्विल-
सितमिदं, न ममेति । अनर्थम् !—

कन्यां तीव्रविषप्रयोगविषमां कृत्वा, कृतघ्न ! त्वया
विस्त्रम्भप्रवणस्तदा मम पिता नीतः कथाशेषताम् ।

मौर्व्योऽसौ स्वामिपवः परिचरणपरो मितपुत्रो मम त्वं
दाता सोऽर्थस्य मञ्चं स्वमतमनुगतोऽहं त्वा तुभ्यं ददामि ।
दास्यं सत्कारपूर्वं ननु सच्चित्तपदं तत्र मे, स्वाय्यमव
स्वार्थे कस्मिन् समीहा पुनरधिकतरे मामनर्थं करोति ॥ इति ।

भृत्यत्वे इति ।—परिभावधामनि तिरस्काराशये भृत्यत्वं दासत्वे अस्माकमिति भावः
अन्यपि कृतधियः कृतबुद्धयः कृतोपकारस्वतारः यथं कृतवेदिनां कृतज्ञानां सतां माधु-
शीलानां येषां प्रभूणां नन्दानामिति शेषः स्नेहात् पुत्रेभ्यः अभिन्नाः पुत्रनिर्बिम्बेणास्माक
इति शेषः, लोकस्य परीक्षकाः सदसद्विवेकिनः ते क्षितिभृतः राजानः, येन पापेन
विधिना क्षताः क्षयं नीताः, इदं विपुलं समयं पुंसां प्रयत्नच्छिदः पुरुषकारत्रातिनः तस्य
विधेः दैवस्य विपुलं गानाविधं विलसितं 'चेष्टितं' न चाणक्यस्येत्यर्थः तथाच यथा नन्दा-
दयोऽपि भाग्येनैव इत्यास्तथाऽऽत्मप्रवृत्तदोषभागितात्पदं कृतः इति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं वचम् ॥ २० ॥

कन्यामिति ।—रे कृतघ्न ! अकृतघ्न कृतोपकारविकारिन् ! वा, त्वया तीव्रविषप्रयोग-
विषमां तीव्रः तीक्ष्णः विषस्य प्रयोगो यस्यां सा अत एव विषमा घोरा तां
कन्यां कृत्वा प्रस्तुत्य तदा विस्त्रम्भप्रवणः त्वमि सुविश्रुतः मम पिता पर्वतेश्वरो

सम्प्रत्याहितगौरवेण भवता मन्त्राधिकारे रिपोः

प्रारब्धाः प्रणयाय मांसवदहो विक्रो तुमेते वयम् ॥ २१ ॥

राक्ष । [स्वगतम् ।] अयम् अपरो गण्डस्थोपरि विस्फोटः ।

(घ) [प्रकाशम् । कर्णौ पिधाय ।] शान्तं पापं, शान्तं पापम् ।

माहं विषकन्याम् आरोपितवान् अपापोऽहं पर्वतेश्वरे ।

मल । केन तर्हि व्यापादितः तातः ?

राक्ष । दैवमत्र प्रष्टव्यम् ।

मल । [सक्रोधम् ।] दैवमत्र प्रष्टव्यं, न क्षपणको जीव-
सिद्धिः ?

राक्ष । [स्वगतम् ।] कथं जीवसिद्धिरपि चाणक्यप्रणिधिः !

हन्त ! हृदयमपि मे रिपुभिः स्वीकृतम् ।

मल । [सक्रोधम् ।] आज्ञायतां शिखरसेनः सेनापतिः, ये
एनेन राक्षसेन सह सौहार्दमुत्पाद्य अस्मच्छरीराभिद्रोहेण (म)
चन्द्रगुप्तम् आराधयितुकाभाः पञ्च राजानः । तद्यथा, कौलूतः
चित्रवर्मा, मलयनरपतिः सिंहनादः, काश्मीरः पुष्कराक्षः,
सिन्धुराजः सुषेणः, पारमीकाधिराजो मेघाश्व इति ।
तत तेषां मध्ये, ये त्रयः प्रधानतमाः प्रथमा मदीयां भूमिं

कथाश्रवता नीतः निहत इत्यर्थः, समाप्ते भवता रिपोः चन्द्रगुप्तस्य मन्त्राधिकारे
सन्निपदे आहितगौरवेण प्राप्तमन्त्रेण मता प्रख्याय तत्प्रतीत्यर्थमित्यर्थः (अथ क्रिषार्थोप-
पदे चतुर्थी) एते वयं मांसवत् विकृतं प्रारब्धाः, अहो इत्याश्चर्यं किमाश्चर्यमिदमस्मा-
दित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

(घ) गण्डस्य गण्डरोगस्य स्वतो दुःखदायकस्य उपरि विस्फोटः दुःखान्तरदायकः
इव अयं पर्वतेश्वरवधामिदो गण्डः अपरः दोषः ।

(स) अस्मच्छरीरस्य अभिद्रोहः इति व्यासवाक्ये दृढभातुयोगात् शरीरशब्दस्य
सम्प्रदानत्वं, ततः अभिपूर्वत्वात् सम्प्रदानस्य कर्मता, ततः छदयोगात् कर्मणि प्रथो
दत्त्वा षडौसमासः कार्यः ।

कामयन्ते, ते गम्भीरश्वभ्रम् (ह) उपनीय पांशुभिः पूर्यन्ताम्,
इतरो तु द्वौ हस्तिबलकामौ हस्तिनैव घात्येतामिति ।

पुरुष । जं कुमारो आस्रवेदि त्ति (६२) ।

[निष्क्रान्तः ।]

मल । [सक्रोधम् ।] राक्षस ! राक्षस ! नाहं विस्मयघातो
राक्षसो, मलयकेतुः खलु अहं, तद् मच्छ, समाय्रीयतां
सर्वात्मना चन्द्रगुप्त इति ।—

विष्णुगुप्तश्च मौर्यश्च सममप्यागतौ त्वया ।

उन्मूलयितुमीशोऽहं त्विवर्गमिव दुर्नयः ॥ २२ ॥

भागु । कुमार ! कृतं कालहरणेन । शीघ्रमेव कुसुम-
पुरोपरोधाय प्रतिष्ठाप्यन्ताम् अस्मद्वलानि ।—

गौडीनां लोभधूलीपरिमलधवलान् धूस्त्रयन्तः कपोलान्
क्लिश्यन्तः कृष्णिमानं अमरकुलरुचः कुञ्चितस्यालकस्य ।

पांशुव्यूहा बलानां तुरगखुरपुटचोदलव्यात्मलाभाः

शत्रूणामुत्तमाङ्गे गजमदसलिलच्छिन्नमूलाः पतन्तु ॥ २३ ॥

[इति सपरिजनो निगतो मलयकेतुः ।]

(६२) यत् कुमार आश्चापयतीति ।

(ह) गम्भीरश्वभ्रं गम्भीरगन्धम् ।

विष्णुगुप्तमिति ।—दुर्नयः दुर्नीतिः असदाचरणमित्यर्थः त्विवर्गं त्वयाणां समर्थ-
कामानां वर्गः समुदायः तस्मिन् अहं त्वया सम सह आगतौ विष्णुगुप्तं चाणक्यं
मौर्यं चन्द्रगुप्तश्च उन्मूलयितुं नाशयितुम् ईशः समर्थः अस्मीति शेषः । उपमालङ्कारः ।
अनुष्टुप् ८ पदम् ॥ २२ ॥

गौडीनामिति ।—बलानाम् अस्मत्सैन्यानां तुरगखुरपुटचोदलव्यात्मलाभाः तुर-
गपदाम् अश्वानां खुरपुटेः खुराद्यैः यः चोदः चुर्धनं तन् लम्बं प्राक्तः आत्मलाभः
स्वोत्पत्तिः यैः तादृशः पांशुव्यूहाः रजःसङ्काः गौडीनां गौडदेशनिवासिनीनां
नारीणां लोभधूलीपरिमलधवलान् लोभस्य हृद्यविशेषपुष्पस्य धूली परागः एव परिमलः

राक्ष । [सावेगम्] हा ! धिक् कष्टम् । तेऽपि हताः तप-
स्विनः चित्रवर्मादयः, तत् कथं सुहृन्नाशाय राक्षसः चेष्टते
न रिपुविनाशाय, तत् किमिदानीं करवाणि मन्दभाग्यः !—

किं गच्छामि तपोवनं ? न तपसा शाम्येत् सर्वैरं मनः,
किं भर्तुं ननुयामि ? जीवति रिपौ, स्त्रीणामियं योग्यता ।
किंवा खड्गसखः पताम्यरिबले ? नेदं न युक्तं भवेत् ?
चेतश्चन्दनदासमोक्षरभसं रुन्ध्यात् कृतघ्नं न चेत् ॥ २४ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

सुखनिद्राश्लेष्टः उभयोरपि श्वेतवर्णत्वात् तेन धवलान् कपोलान् धूसरान् भूषवर्णान्
कुर्वन्तः, तासामेव भस्मरकुलरुचः कृष्णवर्णस्य कुक्षितस्य भङ्गिभूतः अलकस्य चूर्णकुन्तलस्य
(जात्याख्यायामेकवचनं) कृष्णमानं कृष्णत्वं क्षिप्रान्तः अपनयन्तः तथा गजमदसन्नि-
लच्छिन्नमूलाः गजानां मदाः एव सलिलादि तैः किञ्चन मूलं येषां तादृशाः सन्तः श्वश्रूणां
उत्तमाङ्गे शिरसि पतन्तु । खड्गधरा वृत्तम् ॥ २३ ॥

किं गच्छामीति ।—किं तपोवनं गच्छामि ? न युक्तं तदित्याह—नेति । सर्वैरं
मनः तपसा न शाम्येत् न शान्तिं गच्छेत् । रिपौ श्वश्रू जीवति विद्यमाने *
किं भर्तुं नु स्वामिनः अनुयामि ? इयं स्त्रीणां योग्यता अध्यवसायः न पुद्गलाणाम् ।
किंवा अथवा खड्गसखः अभिमात्रमहायः सन् अरिबले शत्रुबले पतामि ? इदं
श्वश्रूसैन्यमध्य पतनं युक्तं न भवेत् इति न, अपितु युक्तमेव भवेत्, चेत् यदि चन्दन-
दासमोक्षरभसं चन्दनदासस्य तन्नामककवणिजः मोक्षे बन्धनागारात् विमोक्षने रभसं
सर्वैरं व्यग्रमित्यर्थः अत एव कृतघ्नं स्वामिन्कृतोपकारविचारकं मे चेतः न मां रुन्ध्यात् ।
अथ चन्दनदासमोक्षरभसं चेतः रोधने हेतुः शत्रुसङ्घेऽपतने कारणम् इति हेतोः
वाक्यार्थस्य कारणत्वं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

षष्ठोऽङ्कः ।

—००७०३००—

[ततः प्रविशति अलङ्कृतः सहर्षः सिद्धार्थकः ।]

सिद्धा । जअदि जलदणीलो केसवो केसिघादी
जअदि सुजणदिट्ठीचन्दमा चन्दउत्तो ।
जअदि जअणसज्जं जा अकाजण सेस्सं,
पडिहदपडिबक्खा अज्जचाणक्कणीदी ॥ १ ॥

जाव चिरस्स कालस्स प्पिअवअस्सं सुसि(समि)इत्यअं पेक्-
खामि । [परिक्रम्य अवलोक्य च ।] अअं उण प्पिअवअस्सओ
सुसि(समि)इत्यओ इदो ज्जेव आअच्छदि । ता जाव
उवसप्पामि (१) ।

(१) जयति जलदनीलः केशवः केशिघातौ

जयति सुजनदृष्टिचन्द्रमायन्द्रगुप्तः ।

जयति जयनसज्जं या अकृत्वा च सैन्यं

प्रतिहतप्रतिपक्षा आर्यैश्चाणक्यनीतिः ॥

यावत् चिरस्य कालस्य प्रियवयस्यं सुसि(समि)द्वार्थकं पश्यामि । अथ पुनः
प्रियवयस्यः सुसि(समि)द्वार्थकः इत एवागच्छति । तत् यावदुपसर्पामि ।

अथ जयनसज्जं सैन्यं अकृत्वा सैन्यसङ्घर्षमन्तरा प्रतिहतप्रतिपक्षसङ्घं आणक्य-
नीतिः जयति इति विपक्षत्रिदासने सैन्यसाधनं हेतुः तदभावेऽपि कार्यसम्पादनादिभा-
वनालङ्कारः ॥१॥

[ततः प्रविशति सुखि(समि)द्वार्थकः ।]

सुसिद्धा ।

सन्तावेन्ता आबाणेसुं, मङ्गसवेसुं रुआवेन्ता ।

हिअअच्छिआ बिअ बिहवा, बिरहे मित्ताणं दुस्सणाअन्ते ॥२॥

सुदञ्च मए जधा मलयकेदुकटआदो प्पिअवअस्सओ सिद्ध-
त्यओ आअदो त्ति । ता जाव णं अस्सेसामि । [परिक्रम्य
उपसृत्य च ।] एसो सिद्धत्यओ । अबि सुहं प्पिअ-
वअस्सस्स ? (२)

सिद्धा । [विलोक्य ।] कधं इदो ज्जेव प्पिअवअस्सओ सुसि-
(समि)द्धत्यओ । [उपगम्य] अबि सुहं प्पिअवअस्सस्स ? (३) ।

[उभौ अन्योन्यम् आलिङ्गतः ।]

सुसिद्धा । अह वअस्स ! कुदो मे सुहं, जस्स तुमं चिर-
आलप्पवासपच्चागदोबि, अआणिअ वुत्तन्तं, अस्सदो गदोसि
त्ति (४) ।

(१) सन्तापयन्तः आपानेषु, महीक्षवेषु रुजायन्तः ।

हृदयस्थिता अपि विभक्ते, विरहीमित्राणां दुर्मनायन्ते ॥

श्रुतञ्च मया यथा मलयकेतुकटकात् प्रियवयस्यः सिद्धार्थक आगत इति । तद्
यावदेनमन्विष्यामि । एषः सिद्धार्थकः । अपि सुखं प्रियवयस्यस्य ?

(२) कथमित एव प्रियवयस्यः सुसिद्धार्थकः । अपि सुखं प्रियवयस्यस्य ?

(४) अहो वयस्य ! कुतो मे सुखं, यस्य त्वं चिरकालप्रवासप्रत्यागतोऽपि,
अज्ञापयित्वा वृत्तान्तम्, अन्यतो गतोऽसि इति ।

विभक्ते सन्पदि अपि सत्यपीत्यर्थः हृदयस्थिता मित्राणां विरहाः विद्योमाः,
आपानेषु पानगोष्ठीषु सन्तापयन्तः, तथा महीक्षवेषु रुजायन्तः पीडयन्तः अत एव
दुर्मनायन्ते दुर्मनसः दुःखितमनसः कुर्वन्ति ॥ २ ॥

सिद्धा । प्यसीददु प्यसीददु प्यिअवअस्सो । अहं खलु
दिट्ठमेत्तो ज्जेव अज्जचाणक्केण आसुत्तो, जधा, सिद्धत्यअ !
गच्छ, एदं वुत्तन्तं प्यिअं प्यिअदंसणस्स देअस्स चन्दसिरिणो
णिवेदेहि त्ति । तदो तस्स तं णिवेदिअ, एवं अणभूद-
पात्थिवप्पसादो, अहं प्यिअवअस्सं पेक्खिदं तुह गेहं चलिदो-
स्मि । (५)

सुसिद्धा । वअस्स ! जदि मए एदं सुणिदब्बं भोदि. ता
मपि सुणावेहि, किं तं प्यिअं प्यिअदंसणस्स चन्दसिरिणो
णिवेदिदं त्ति ? (६)

सिद्धा । प्यिअवअस्स ! तवापि किं असुणिदब्बं अत्थि ?
ता णिसामेहि । अत्थि दाव, अज्जचाणक्कणीदिमोहिद-
मटिणा मलअकेदुहदएण णिराकरिअ राक्खसं, हदा चित्त-
वन्नाप्पमुहा प्पहाणा पच्च पात्थिवा ; तदो असमिक्खकारी

(५) प्रसीदतु प्रसीदतु प्रियवयस्यः । अहं खलु दृष्टमात्र एव आर्यचाणक्येन
आज्ञप्तः, यथा, सिद्धार्यक ! गच्छ, इमं वृत्तान्तं प्रियं प्रियदर्शनस्य देवस्य चन्द्रश्रियः
निवेदयेति । ततस्तस्य तन्निवेद्य, एवमनुभूतपाथिवप्रसादः, अहं प्रियवयस्यं प्रेक्षितुं
तव गेहे चलितोऽस्मि ।

(६) वयस्य ! यदि मयेदं श्रोतव्यं भवति, तन्नामपि श्रावय, किं तत् प्रियं
प्रियदर्शनस्य चन्द्रश्रियः निवेदितमिति ?

(७) प्रियवयस्य ! तवापि किमश्रोतव्यमस्ति ? तन्निशामय । श्रुत्वा तावत्, आर्य-
चाणक्यनीतिमोहितमतिना मलयकैतुहृतकेन निराकृत्य राक्खसं, हताश्रितवर्गप्रसूताः

एसो दुराचारो त्ति कदुअ, उज्झिअ मलअकेदुकडअभूमिं,
णिअभूमिकुसलदाए भअबिलोलसेसतणूकिदपरिवारेसुं (क),
सकं सकं बिसअं अभिप्पत्तिदेसु, पात्तिवेसु, भद्भट-पुरुदत्त-
हिङ्गुरात-बलउत्त-राअसेण-भागुराअण-रोहिदक्ख-विजअवम्म-
प्पमुहेहिं संजमिदो मलअकेदु । (७)

सुसिद्धा । वअस्स ! भद्भटप्पमुहा किल देअस्स चन्द-
सिरिणो अवरत्ता मलअकेदुं समास्सिदा त्ति लोए मन्ती-
अदि । ता किं णिमित्तं एदं कुकविणाडअस्स विअ अस्सं
मुहे अस्सं णिव्वहणे (ख) त्ति ? (८)

प्रधानाः पञ्च पार्थिवाः । ततोऽसमौन्यकारी एष दुराचार इति कृत्वा, उज्झित्वा
मलयकेतुकटकभूमिं, निजभूमिकुशलतया भयविलोलसैन्यतनूकृतपरिवारेषु, स्वकं स्वक
विषयमभिप्रास्यतेषु पार्थिवेषु, भद्रभट-पुरुदत्त-हिङ्गुरात-बलगुप्त-राजसेन-भागुराधण-गोहि-
ताल-विजयवर्म-प्रमुखैः संयमितो मलयकेतुः ।

(८) वयस्य ! भद्रभटप्रमुखाः किल देवस्य चन्द्रश्रियः अपरक्ता मलयकेतुं समा-
श्रिता इति लोके मन्त्रातैः । तत् किं निमित्तमेतत्, कुकविनाटकस्यैव अन्यत् सुखं
अन्यत् निर्वहणं इति ?

(क) मलयकेतुकटकभूमिं मलयकेतोः शिविरस्थानम् । निजभूमिकुशलतया निजाधि-
कारभूमिरक्षणं व्ययतया । भयविलोलसैन्यतनूकृतपरिवारेषु भयेन विलोलानि अञ्चनानि
सैन्यानि भयविलोलसैन्यानि तैः तनूकृताः अत्योक्तताः परिवाराः येषां तेषु भयप्रदता-
धिकभागेषु इत्यर्थः ।

(ख) सुखे मुत्तसन्धौ, प्रारम्भे इत्यर्थः । निर्वहणे उपसंहारे । उपक्रमोपसंहारा-
द्वयोः परस्परमेकद्वयता नाटके प्रथिता इति, अत्र तु तद्वैपरीत्यं कथयामि प्रश्नायः ।

सिद्धा । वयस्स ! सुणु दाव, देवगदीए विअ असुणिद-
मदीए णमो अज्जचाणक्खणीदीए (ग) । (८)

सुसिद्धा । वयस्स ! तदो तदो ? (१०)

सिद्धा । वयस्स ! तदो प्पहुदि, सारसाहणसमुदएण
इतो णिक्कमिअ, अज्जचाणक्केण पडिबस्सं अराअलोअं असेम-
राअबलं (घ) (११) ।

* सुसिद्धा । वयस्स ! कहिं ? (१२)

सिद्धा । वयस्स ! जहिं एदे,—

अदिसअगुरुणं दाणदप्पेण दन्ती,

सजलजलदलीलामुब्बहन्तो णदन्ति ।

(८) वयस्य ! शृणु तावत्, देवगत्या इव अश्रुतगत्या नम आर्यचाणक्यनीत्या ।

(१०) वयस्य ! ततस्ततः ?

(११) वयस्य ! ततः प्रसूति, सारसाधनसमुदयेन इतो निष्क्रम्य, आर्यचाणक्येन
प्रतिपन्नमराजलोकमशेषराजबलम् ।

(१२) वयस्य ! कुत्र ?

(१३) वयस्य ! यत्रैते,—

अतिशयगुरुणा दानदप्पेण दन्तिनः

सजलजलदलीलामुब्बहन्तो नदन्ति ।

(ग) नमःस्वकीदिना चतुर्थीविधानेऽपि सम्बन्धविषयया षष्ठी ।

(घ) ततः प्रभृतीत्यत्र ततः पश्चादिति पाठः समीचीनतया सङ्गच्छते । आर्यचाणक्येन
इतः अस्मात् नगरात् निष्क्रम्य सारसाधनसमुदयेन उत्कृष्टोत्कृष्टसंगानोपकरणसम्-
पन्नं मुह्य अराजलोकं राजरहितं राज्ञां स्वस्वविषयेषु प्रस्थितत्वादिति भावः अशेषराजबलं
ममपराजसैन्यं प्रतिपन्नम् अधिकृतम् ।

कसपहरभरणं जादकम्पा तुरन्ता

गहिदजअणसज्जा संपदन्ते तुरङ्गा (१३) ॥३॥

सुसिद्धा । बअस्स ! सब्बं दाव चिट्ठदु ; तह सब्ब-
लोअस्स प्पञ्चक्खं उज्झिआहिआरो भविअ, कहं अज्जचाणको
पुणो वि तं ज्जेव मन्तिपदं आरूढो ? (१४)

सिद्धा । बअस्स ! अदिमुद्धो दाणीं सि तुमं, जो अमच्च-
रक्खसेण अणवगहिदपुब्बं अज्जचाणक्खुद्धिं अवगाहिदु-
मिच्छसि । (१५)

सुसिद्धा । बअस्स ! अध अमच्चरक्खसो दाणीं कहिं ? (१६)

कशाप्रहारभयेण जातकम्पास्वरयन्तः

गृहीतजयनसज्जाः सम्पद्यन्ते तुरङ्गाः ॥

(१४) वयस्य ! सर्वं तावत् तिष्ठत । तथा सर्वलोकास्य प्रत्यक्षसृज्जिताधिकारो
भूत्वा, कथमार्यचाणक्यः पुनरपि तदेव गान्धपदमारूढः ?

(१५) वयस्य ! अतिमुग्ध इदानीमसि त्वम्, यः अमात्यराक्षसेन अनव-
गृहीतपूर्वमार्यचाणक्यबुद्धिमवगाहितुमिच्छसि ।

(१६) वयस्य ! अथ अमात्यराक्षस इदानीं कुत ?

अतिशयगुरुमेति ।—दन्तिनः हस्तिनः अतिशयगुरुणा अतिप्रवृद्धेन दानदर्पेण मट-
जलरूपमवेषा मज्जलजलदलीला सज्जनानां घननीकानामित्यर्थः जलदानां खीलां सङ्ग्रहः
उद्बहन्तः धारयन्तः सन्तः नदन्ति वृंक्षान्त, तथा कशाप्रहारभयेण जातकम्पाः अतः प-
त्वरयन्तः स्वारोहिणस्त्वरवतः कुर्वन्तः तुरङ्गाः अथा गृहीतजयनसज्जाः युद्धार्थं सज्जित
सम्पद्यन्ते सज्जता भवन्ति । अथ गृहीतजयनसज्जानां सैन्याङ्गानां यथावद्वयना
अभावोक्तिरलङ्कारः, स च कशाप्रहारण जातकम्पा अतः त्वरावन्तः इति प्रदार्थहेतुव
काव्यलिङ्गेनानुप्राणितः ॥ ३ ॥

सिद्धा । बअस्स ! सो खु तस्मिं प्पलअकोलाहले बहू
माणे, मलयकेदुकडुआदो णिक्कमिअ, उन्दुरणामहेएण चरेण
अणुसरन्तो इमं ज्जेव कुसुमउरं आगदो त्ति अज्जचाणक्कस्स
णिबेदिदं । (१७)

सुसिद्धा । बअस्स ! तह णाम अमच्चरक्वसो णन्दरज्ज
प्पच्चाणअणे किदब्बवसाओ णिक्कमिअ, सम्पदं अकिदत्तो पुणो
वि कहं इमं ज्जेव कुसुमउरं आअदो ? (१८)

सिद्धा । बअस्स ! तक्केमि, चन्दणदामस्स मिणेहेण
त्ति (१८) ।

सुसिद्धा । बअस्स ! सच्चं चन्दणदामस्स मिणेहेण त्ति ?
अथ चन्दणदामस्स मोक्खं पेक्खमि ? (२०)

सिद्धा । बअस्स ! कुदो से अधस्स मोक्खो ? सो खु
सम्पदं अज्जचाणक्कस्स आसत्तीए दुबेहिं पि अहोहिं बअह
झाणं प्पवेसिअ बावादइदब्बो । (२१)

(१७) वयस्य । स खलु तस्मिन् प्रलयकोलाहले बहूमाने, मलयकेतुकटकादि-
पक्ष्म्य, उन्दुरनामघेयेन चरेणानुस्रियमाणः इदमेव कुसुमपुरमागत इति आय्यचाणक्यस्य
निवेदितम् ।

(१८) वयस्य । तथा नाम अनात्यरात्रसो नन्दरान्यप्रत्यानयने कृतव्यवसायी निष्क्रम्य,
साम्प्रतमकृतार्थः पुनरपि कथमिदं कुसुमपुरमागतः ?

(१९) वयस्य ! तर्कयामि, चन्दनदामस्य स्नेहेनेति ।

(२०) वयस्य । सत्यं चन्दनदामस्य स्नेहेनेति ? अथ चन्दनदामस्य मोक्ष
प्रेक्षसे ?

(२१) वयस्य ! कुतोऽस्य अधनस्य मोक्षः ? न खलु न पुनस्तथैव चाणक्यस्य
आज्ञया दाभ्यामपि आवाभ्या बध्यस्थानं प्रवेश्य व्यापादयितव्यम् ।

सुसिद्धा । [सक्रोधम् ।] बभ्रस्स ! किं अज्जचाणक्कस्स
घादअअणो अस्सो णत्थि, जदो अह्मे इदिसे णिसंसे कम्म
णिजुञ्जीअदि ? (२२)

सिद्धा । बभ्रस्स ! ण जीवलोए णिवसिदुकामो अज्ज-
चाणक्कस्स आसत्तिं पड्डिजलेदि ; ता एहि, चंडालवेसधारिणो
भविअ, चन्दणदासं वज्झट्ठाणं णेह्म । (२३)

[इत्युभौ निष्क्रान्तौ । प्रवेशकः ।]

[ततः प्रविशति रज्जुहस्तः पुरुषः ।]

पुरु ।

क्कग्गु णसंजोअदिद्धा उवाअपरिवाडीवडिदपासमुहो ।
चाणक्कणीदिरज्जू रिउसंजमणउजुआ जअदि ॥ ४ ॥

(२२) वयस्य ! किमर्थं चाणक्यस्य घातकजनोऽन्यो नास्ति, यत आरामं ईदृशे
वृक्षे कर्मणि नियुज्यते ?

(२३) वयस्य ! न जीवलोके निवस्तुकामः आर्यचाणक्यस्य आश्रमं प्रतिकूलयति ।
तदेहि, चण्डालवेसधारिणी भूत्वा, चन्दनदासं वध्यस्थानं नयावः ।

(२४) षड्गुणसंयोगहृदा उपायपरिपाटीघटितपाशमुखी ।

चाणक्यनीतिरज्जूः रिपुसंयमनकञ्जुका जयति ॥

षड्गुणसंयोगहृदेति ।—षड्भिः षड्गुणितैः गुणैः रज्जुभिः, सन्धादिभिर्गुणैश्च
“सन्धिर्ना विग्रही यानसासनं ईधमाश्रयः” इत्यमरः संयोगेन सम्यक् योगेन घटनेन
सन्धत्वेन च हृदा, तथा उपायानां कारणाणां सामादौगाध “सामदानमेददृष्टमित्युपाय-
चतुष्टयम्” इत्यमरः, परिपाट्या शृङ्खलाया घटितं योजितं पाशरूपं मुखं यस्याः तादृशी,
अत एव रिपूणां वृक्षणां संयमने सम्यक्त्वने कञ्जुका सरला अनुकूला इत्यर्थः चाणक्य-
नीतिरेव रज्जुः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । अन्यापि रज्जुः षड्गुणरचिता हृदा
उभयतः पाशाकारसन्धिमती संयम्यत्वनेऽनुकूला, इयं तु तदपेक्षयापि उत्तकृष्टत्वर्थः,
तथाच चाणक्योपदिष्टेन मया गले रज्जुदानमिवैव राक्षसः संयमनीय इति भावः ।
ज्ञेयनिर्णयं रूपकम् ॥४॥

एसो सो अज्जचाणक्कस्स उन्दुरएण चरेण कधिदो एदेसो,
जहिं मए अज्जचाणक्कासुत्तीए अमच्चरक्खसो ऐक्खिदब्बो ।
[विलोक्य ।] कहं एसो क्खु अमच्चरक्खसो किदावगुण्ठणो
इदो ज्जेव आअच्छदि । ता जाव इमेहिं जिस्सु ज्जाणपादवेहिं
अववारिदसरौरो ऐक्खामि, कहिं आसणपरिग्गहं करेदि
त्ति (२४) (ङ) । [परिक्रम्य तथा स्थितः ।]

[ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः सशङ्खो राज्ञः ।]

राज्ञ । [सवाष्पम् ।] कष्टं भोः कष्टम् !—

उत्सन्नाश्रयकातरैव कुलटा गोवान्तरं श्रीर्गता,
तामेवानुगता गतानुगतिकास्त्यक्तानुरागाः प्रजाः ।

एष स आर्यचाणक्यस्य उन्दुरकैण चरेण कथितः प्रदेशः, यत्र मया आर्यचाणक्या-
जनाः अमात्यराजसः प्रेषितस्यः । कथमेष खलु अमात्यराजसः कृतावगुण्ठन इत
एवागच्छति । तद् यावदेभिर्नीर्णयानपादपैः अपभारितशरीरः प्रेषे, कुवासनपरिग्रहं
करोतीति ।

(ङ) अपभारितशरीरः आच्छादितदेहः । प्रेषे पश्यामि । आसनपरिग्रहं करोति
उपविशतीत्यर्थः ।

उत्सन्नेति ।—उत्सन्नः विनष्टः आश्रयः अवलम्बनं यस्याः सा अत एव कतरा श्रीः
राजलक्ष्मीः कुलटा खैरिणीव गोवान्तरं वंशान्तरं गता आश्रयत्वेन प्राप्ता । यद्यपि
मोर्त्यस्य नन्दजातत्वेन न तस्य गोवान्तरत्वं तथापि तस्य असवर्णाजातत्वेन स्वर्गोद-
प्रवृत्तकल्पाभावात् नैकगोवता “सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः” इति स्मर-
णात् असवर्णाजातस्य पुत्रप्रतिनिधित्वाभावात् । प्रजाश्च त्यक्तानुरागाः सुकपूर्वस्त्वनुरागाः
गतानुगतिकाः गतं पूर्वप्रस्थितम् अनुगच्छन्तीति मतानुगतिकाः अथवा गतस्य पूर्वगुणस्य
वर्धनः इत्यर्थः अनुगतम् अनुगमनं विद्यते यासामिति ठगु, ताः गतानुगतिकाः
गच्छन्तिकाप्रवाहवदिति भावः, तां स्थिमेष्व अनुगताः नन्दानुरागं त्यक्त्वा श्रीरिव

आप्तैरप्यनवाप्तपौरुषफलैः कार्यस्य धूर्जङ्गिता,
किं कुर्वन्त्वथोत्तमाङ्गरहितैर्नागैश्चिरं स्थीयते ॥ ५ ॥

अपिच,—

पतिं त्यक्त्वा देवं भुवनपतिमुच्चैरभिजनं
गता च्छिद्रेण श्रीवृषलमविनीतेव वृषली ।
स्थिरीभूता चास्मिन् किमथ करवाम स्थिरमपि
प्रयातुं नो येषां विफलयति दैवं द्विषदिव ॥ ६ ॥

मौल्यानुरागिण्यः आसन्नित्यर्थः, आप्तैः विश्वस्तैरपि जनैः अनवाप्तपौरुषफलैः अप्राप्तपुरुष-
कारफलैः सद्भिः कार्यस्य स्वस्वाधिष्ठितस्य इत्यर्थः धूः भारः “धूः स्त्री स्याद् भारचिन्तयोः”
इत्यमरः । उज्जङ्गिता त्यक्त्वा, अथवा ते आप्ता इति शेषः किं कुर्वन्तु ? यतः उत्तमाङ्गरहितैः
मस्तकयूथैः नागैः इक्षिभिः सर्पैर्वा चिरं स्थीयते एव न किमपि कार्यं कर्तुं शक्यते
इत्यर्थः । अत्र प्रथमपादे उपमाशङ्कारः, द्वितीये तृतीये च पादे त्यागक्रियादयस्य “गतानु-
गतिः काः” “अनवाप्तपौरुषफलैः” इति हेतुः वाक्यपदार्थनतत्वात् काव्यलिङ्गम् । अत्रार्थ-
पादे तु “नाश” पदं “उत्तमाङ्ग” पदं स्थितं, यथा हि मस्तकहीनाः सर्पाः न किमपि
कर्तुं शक्नुवन्ति एवं बुद्धिरूप-उत्तमाङ्ग-हीनाः प्रजाः अपि अकर्माण्या भवन्तीति विष्णु-
विश्वभावप्रकटनात् दृष्टान्तालङ्कारः, “दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम्”
इति जलशालात् । तदेतेषां संसृष्टिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

पतिमिति.—श्रीः राजकुलीः अविनीता दुयारिणी वृषली कुलटेव उच्चैः महान्
अभिजनः वंशो यस्य तं महाकुलीनमित्यर्थः, भुवनपतिमशेषलोकपतिं देवं नन्दं पतिं त्यक्त्वा
छिद्रे ण क्लृप्तं “करणे तृतीया” प्रकृत्यादित्वात् वा,) वृषलं वृषं लाति नाशयतीति वृषलः
त मौल्यं गता आश्रिता, न केवलं तमनुगता अपि तु अचञ्चला सती अस्मिन् मौल्ये स्थिरी-
भूता च, “लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः कुलटेव कुतूहलात् । अन्तिकेऽपि स्थिता पश्यन्क्लेनान्वं
निरीक्षते ॥” इति भावः । अथ प्रश्ने, अहं इति पात्रे—अहं खेदयितकमव्यथम् । वयम् इति
गणः किं करवाम ? येषाम् अस्माकं प्रयातुं प्राप्तं स्थिरमपि निश्चितमपि कार्यजातमिति
शेषः दैवं द्विषदिव इषं कुर्वदिव विफलयति विफलां करोति । अत्र चञ्चलाया अपि लक्ष्म्याः

मया हि,—

देवे गते दिवमतद्दिधमृत्युयोग्ये
शैलेश्वरं तमधिकृत्य कृतः प्रयत्नः ।
तस्मिन् हते तनयमस्य, तथाप्यसिद्धिः
दैवं हि नन्दकुलशत्रुरसौ न विप्रः ॥ ७ ॥

अहो ! विवेकशून्यता स्नेच्छस्य मलयकेतोः । कुतः ?

यो नष्टानपि जीवनाशमधुना शूश्रूषते स्वामिनः
तेषां वैरिभिरक्षतः कथमसौ सन्धास्यते राजसः ?
इत्थं वस्तुविवेकमूढमतिना स्नेच्छेन नालोचितं
दैवेनोपहतस्य बुद्धिरथवा पूर्वं विपर्यस्यति ॥ ८ ॥

कुलाङ्गनाऽचाक्षस्यगुणयुक्तात् तदगुणालङ्कारः दैवद्विषदिवेत्युत्प्रेलाभासितः, तद्व्यङ्ग्यम्—
“तदगुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणयुक्तः ।” शिखरिणी वृत्तम् ॥ ६ ॥

देवे इति ।—अतद्दिधमृत्युयोग्ये तद्दिधस्य तादृशस्य अनार्थचाणक्यकृतस्य इत्यर्थः
मृत्योः मरणस्य योग्यो न भवतीति तादृशे अयोग्ये देवे नन्दं दिवं स्वर्गे गते, तं शैलेश्वरम्
अधिकृत्य आश्रित्य प्रयत्नः वैरासाधनप्रयासः कृतः मयेति गद्यस्यमवान्वयि । ततः तस्मिन्
शैलेश्वरे हते चाणक्यनेति शेषः, अस्य पर्वतेश्वरस्य तनयं मलयकेतुम् अधिकृत्य प्रयत्नः
कृतः इति सर्वमवानुषज्यते । तथापि असिद्धिः कार्यसिद्धिर्न जाता इत्यर्थः, अतः देव
हि एव नन्दकुलशत्रुः, प्रतिक्लृप्त्वात् घातक इव, असौ विप्रः चाणक्यो न शत्रुरित्यनुषङ्गः ।
पुनः पुनः महामतिसाहाय्योद्योगस्य वैफल्येन साधनकारणात् साध्यकार्यस्य निश्चय-
मभ्यानात् अनुमानालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७ ॥

य इति ।—यो राजसः नष्टान् मृतान् अपि स्वामिनः अधुनापि जीवनाशं प्राणान्त-
पर्यन्तं, (गोदोहमासो इत्यादिवत् भावस्य कर्मता) शूश्रूषते तत्कर्तव्यवैरनिर्घातनस्य
सुभ्यादनाथ प्रवर्त्तमानत्वात् तदारोपनमिव करोतीति भावः, असौ अक्षतः अविनष्टदेहः
राजसः तेषां स्वामिनां वैरिभिः शत्रुभिः सह कथं सन्धास्यते संगंस्पर्तं ? न कथमपीत्यर्थः ।
वस्तुविवेकमूढेन सदसद्विवेकरहितेन स्नेच्छेन मलयकेतुना इत्थं पूर्वोक्तदूषणं न आलोचितं

तत् इदानीमपि तावत् अरातिहस्तगतो वनं गच्छेत् राक्षसो,
न चन्द्रगुप्तेन सह सन्धिं कुर्यादिति ; अथवा कामम् असत्य-
सन्ध इति, वरम् अयशो, न पुनः शत्रुवचनपरिभूतिः (च) ।
[समन्तात् अवलोक्य सास्त्रम् ।] एतास्तावद् देवस्य पादचङ्क्रमणपरिचयपवित्रीकृतस्थिताः कुसुमपुरोपकरणभूमयः ।

इह हि,—

शार्ङ्गज्याकृष्टिमुक्तप्रशिथिलकविकाप्रग्रहेणात्त देशे
देवेनाकारि चित्रं प्रजविततुरगं वाणमोक्षश्लेषु ।
अस्यामुद्यानराजौ स्थितमिह कथितं राजभिस्तैर्विनेत्यं
मम्रत्यालोक्यमानाः कुसुमपुरभुवो भूयसा दुःखयन्ति ॥ ८ ॥

न विचारितम्, अथवा देवेन भाग्येन उपहतस्य जनस्य बुद्धिः पूर्वमेव विपर्यस्यति
विपरीता भवति । अतः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्ङ्गलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ८ ॥

(च) असत्यसन्धः अतथ्यप्रतिज्ञाः । शत्रुवचनपरिभूतिः शत्रूणां वचनेन परिभूतिः
परिभवः तिरस्कार इत्यर्थः ।

शार्ङ्गज्यातिः—अतः देशे देवेन नन्देन शार्ङ्गस्य धनुषः ज्याया मौष्या आकृष्टिः
आकर्षणं तथा हेतुना मुक्तः अत एव प्रशिथिलः अदृढः कविकाप्रग्रहः वल्गाग्रहणं येन
तथाभूतेन मृता चलेषु चञ्चलेषु लल्येषु शरव्येषु मृगेषु इत्यर्थः प्रजविततुरगं प्रजवितः
प्रकृतवेगः तुरगः यत् तत् अत एव चित्रं यथा तथा वाणमोक्षः शरनिक्षेपः अकारि
कृतः । वल्गाग्रहणमन्तरेण वेगवदश्वपुष्टस्थितेन चञ्चललल्ये शरनिक्षेपकरणम् आश्चर्य-
जनकम् इत्यभिप्रायेण चित्रमिति क्रियाविशेषणम् । अस्याम् उद्यानराजौ उपवनप्रदेशेषु
तैः राजभिः सह स्थितम्, इह अस्मिन् प्रदेशे तैः सह कथितम् आलपितम् । सम्रति
इदानीं तैः नन्देन तत्पार्श्वपर्यन्तं राजभिर्विना इत्यम् एवंप्रकारेण आलोक्यमानाः
दृश्यमानाः कुसुमपुरभुवः भूयसा अधिक्येन दुःखयन्ति दुःखवतः कुर्वन्ति अस्मानिति
अथ । दुःखवत्शब्दात् तत्करोतीत्यर्थे णिच्, णौ इष्टवद्भावान् मतुपो लुक् । अथ
यथावदवस्तुवर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः, “स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावदवस्तुवर्णनम्”

तत् क्व खलु गच्छामि मन्दभाग्यः ? । [विलोक्य ।] भवतु,
दृष्टमेतज्जीर्णोद्यानमत्र प्रविश्य कुतश्चिच्चन्दनदासस्य वृत्तान्तम्
उपलप्स्ये । [परिक्रम्य स्वगतम् ।] अहो ! अलक्षितोपनिपाताः
पुरुषाणां समविषमदशाविभागपरिणतयो (छ) भवन्ति ।
कुतः ?—

पौरैरङ्गुलिभिर्नवेन्दुवदहं निर्दिश्यमानः, शनैः
यो राजेव पुरा पुरान्निरगमं राज्ञां सहस्रैर्वृतः ।
भूयः सम्प्रति सोऽहमेव नगरे तत्रैव बन्ध्यश्चमो
जीर्णोद्यानकमेष तस्कर इव त्रासाद् विशामि द्रुतम् ॥१०

इति काव्यप्रकाशोक्तेः, किञ्च—पूर्ववृत्तेः, अलक्ष्यवेधादिपङ्क्तुतातीतवस्तुनः
प्रत्यक्षाद्यमाणत्वेन वर्णनात् भाविकालङ्कारोऽपि अङ्गुलितस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः ।
यत् प्रत्यक्षाद्यमाणत्वं तदभाविमुदाहृतम् ॥” इति दर्पणधृतलक्षणात् । अतः “यदि कश्चित्
स्वभावोक्तावपि अस्याः विच्छिन्नेः सम्भवः तदोभयोः सङ्करः” इति दर्पणकारोक्तः
भाविकस्वभावोक्तोः सङ्करालङ्कारः स्फुटः एव । स्वधरा वृत्तम् ॥ ८ ॥

(छ) अलक्षितोपनिपाताः अलक्षितः अतर्कितः उपनिपातः आगमः यासां
तादृश्यः । समविषमदशाविभागपरिणतयः समाः समभावेन स्थिताः, विषमाः
तद्विपरीताः या दशाः अवस्थाः तासां विभागाः तेषां परिणतयः परिपाकाः, “तदभिहितो
भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इत्युक्तेः, पुरुषाणाम् अवस्थाः कदा कौटुश्यः सम्पद्यन्ते इति
कैरपि न तर्कयितुं शक्यते इत्याशयः ।

पौरैरिति ।—योऽहं पुरा राज्ञां सहस्रैः वृतः अत एव पौरैः पुरवासिभिः नवेन्दुना
तल्यं नवेन्दुवत् “तेन तुल्यं क्रिया च द्रवतिः” इति वतिप्रत्ययः, नवेन्दितः चन्द्र इव अङ्गुलिभिः
शनैः निःशब्दं यथा तथा निर्दिश्यमानः सन् राजेव वृत्तिरिव पुरात् नगरात् निरगमं
निर्गुतवानास्मि, सोऽहं सम्प्रति इदानीं बन्ध्याग्रमः विफलमनोरथः सन् तस्करः चौर इव
(तत् करोति इति तस्करः “तद्वृद्धतोः करपत्न्यौरदेवतयोः” इति सुट् तलोपस्य)
भूयः पुनः तत्रैव नगरे जीर्णोद्यानकमेव न तु राजभवनं त्रासात् भयात् द्रुतं कश्चित्

अथवा, येषां प्रसादादिदम् आसीत् ते एव न सन्ति ।
[नाट्येन प्रविश्य विलोक्य च ।] अहो ! जीर्णोद्यानस्य न
अभिरमणीयता (ज) । अत्र हि,—

विपर्यस्तं सौधं कुलमिव महारम्भरचनं.

सरः शुष्कं साधोर्हृदयमिव नाशेन सुहृदः ।

फलैर्हीना वृक्षा विगुणविधियोगादिव नयाः

तृणैश्च भूमिर्मतिरिव कुनीत्या ह्यविदुषः ॥ ११ ॥

पश्येदिति मिथा शीघ्रं विशासि । इत्ये कस्मिन् नयि दृश्याः विभागपरिपाकस्य विभिन्नत्वे न
दृष्टत्वात् प्राक् च तस्यानवगतेः अलक्षितापनिपात इति समर्थितम् । अत्र नन्द-नरेन्द्र-
शासनकालिकप्रभावातिशयप्रदर्शन-तच्छासनाभावकालिक-तत्कारादिवङ्गमणैर्विन्यास-सामा-
न्येनाप्रस्तुतेन, नन्दराज्यध्वंसः तदाग्रितामां दुरवस्थापरिणामश्च विशेषः प्रस्तुतः, विबोध्यते
इति अप्रस्तुतप्रशंसा नामालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

(ज) अभिरमणीयता मनोहारित्वम् ।

विपर्यस्तमिति ।—महारम्भरचनं महता आरम्भेण सद्योगेन रचना यस्य तादृशं
सौधं सुधाधवलं राजभवनमिदं कुलमिव विपर्यस्तम् अन्यथाभूतं पतितञ्च । सुहृदः
नाशेन बन्धुवियोगेन साधोः हृदयमिव सरः शुष्कम् । विगुणविधियोगात् विगुणस्य
प्रतिकूलस्य विधेर्भाग्यस्य योगात् दुर्दैववशात् इत्यर्थः नयाः नीतिप्रयोगा इव वृक्षाः
फलेः शस्येः कार्येण हीनाः । कुनीत्या दृष्टमयेन हि अविदुषः अज्ञस्य जनस्य मतिः
बुद्धिरिव भूमिः तृणैः कृपा, मूर्खस्य मलयकैतोः बुद्धिः मागुरायणादीनाम् असदुपदेशैरत्यन्तं
विह्वलितं नीता इति सारनिष्कर्षः । अत्र वङ्गनाम् उपमानोपमेय-साधारणधर्माणाम्
एकत्र सन्निवेशात् वङ्गपना नामालङ्कारः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ११ ॥

अपिच अत्र,

क्षताङ्गानां तीक्ष्णैः परशुभिरुदयैः क्षितिरुहां

रुजा कूजन्तीनामविरतकपोतोपरुदितैः ।

स्वनिर्मीकच्छेदैः परिचितपरिक्षेपश्लपया

श्वसन्तः शाखानां व्रणमिव निबध्नन्ति फण्डिनः ॥ १२ ॥

एते च तपस्विनो वृक्षाः—

अन्तःशरीरपरिशोधमुपाश्रयन्तः,

कीटक्षतिं शुचमिवातिशुद्धं वहन्तः ।

ह्यायावियोगमलिना व्यसने निमग्ना,

वृक्षाः श्मशानमुपगन्तुमिव प्रवृत्ताः ॥ १३ ॥

क्षताङ्गानामिति ।—फण्डिनः सर्पाः तीक्ष्णैः कठिनैः उदयैः धारालैः परशुभिः कुठारैः क्षताङ्गानां किञ्चावयवानां रुजा व्रणपोङ्गया अविरतकपोतोपरुदितैः अविरतानि कपोतानां पारावतानाम् उपरुदितानि तैः तच्छस्त्रेण इत्यर्थः, कूजन्तीनाम् अव्यक्तशब्दं कुर्वन्तीनाम् इव (प्रतीक्षमानोपेक्षा) क्षितिरुहां वृक्षाणां शाखानां परिचितपरिक्षेपश्लपया परिचितानां सततसङ्घट्टितमिति भावः, वृक्षाणां परिक्षेपेन वा कृपा दद्या तया हितुना श्वसन्तः दीर्घनिश्वासानिव श्वसन्तः सन्तः स्वनिर्मीकच्छेदैः निजकक्षुकूपवस्त्रच्छेदैः व्रणमिव निबध्नन्ति आकादयन्ति संघच्छेदयन्ति यावत् । यथा क्षतस्थाने वस्त्रवन्धनं श्वसनाः कुर्वन्ति, तथा सर्पाः चिरपरिचितवृक्षाणां कृपाया कुर्वन्तीवेत्युत्प्रेक्षा । सा च प्रकृतं तु कुञ्जितकपोतसङ्घेषु वृक्षशाखाकूपोपनीयेषु केदनकालिकमहातासकन्दनाऽवल्लाधर्माणां उपमानसम्बन्धं समारोपाद्रूपकोद्भासिता इत्यवगन्तव्यम् । श्लोकाकुलः राक्षसः समदुःख-सुखस्य कस्यापि निमग्न समवेदनामर्षयति इति वस्तुध्वनिः । अन्योऽपि साधारणः कश्चित् स्वाश्रयदातुः क्षतमासज्यक्तेऽदर्शनदुःखातुरः सततोन्मत्तासाम् अत्र मुच्यन् वस्त्रच्छेदः सद्व्रणं निबध्नाति इति समाधिः । शिखरिणी उक्तम् ॥ १२ ॥

* वृक्षाणां शोधनीयदशां वर्णयति—अन्तःशरीरिति । वृक्षाः अन्तःशरीरस्य शरीरा-
व्यन्तरस्य परिशीलं शुक्लताम् उपाश्रयन्तः प्राश्रयन्तः, अतिशुद्धम् अतिमृदुतं शुचं शोक-
मिव कीटक्षतिं कीटेरुपधातं वहन्तः ह्यायावियोगेन निमग्नतया ह्यायाराहित्येन मलिनाः

तद्यावत् अस्मिन् विषमदशापरिणामसुलभे भग्नाग्रशिला-
तले (भ) सुहृत्तम् उपविशामि । [उपविश्य आकण्क्षं च ।]
अये ! तत् किमयम् आकस्मिकः शङ्खपटहविमिश्रो नान्दीनादः
श्रूयते । य एषः,—

प्रकुर्वन् श्रोतॄणां श्रुतिपथमसारं गुरुतया,
बहुत्वात् प्रासादैः सपदि परिपीतोऽङ्गित इव ।
अहो ! नान्दीनादः पटुपटहशङ्खध्वनिमहान्
दिशां दैर्घ्यं द्रष्टुं प्रसरति सकौतूहल इव ॥ १४ ॥

अप्रसन्नाः अत एव व्यसने विपदि वैराग्यरूपे इत्यर्थः निमग्नाः कृतवैराग्यावलम्बना इव
श्मशानम् पितृवनम् उपगतुं मरणार्थमिति भावः, प्रवृत्ताः उद्यताः उद्युक्ताः इति यावत् ।
सततसुनिरोद्धारदितानाम् उद्यानतरूणां, नन्दानां शोकेनैव अनुगतुं कृतव्यवसायता
उत्प्रेक्ष्यते इति उत्प्रेक्षालङ्कारः । स च, आप्तविच्छेदकातराणां लोकानां मरणव्यवसाया-
वरणरूपं व्यवहारम् उत्थापयतीति समासोक्तिं ध्वनयति । वसन्ततिलकं इति ॥ १३ ॥

(भ) विषमदशापरिणामसुलभे विषमा या दशा दुरवस्था इत्यर्थः, तस्याः परिणामः
परिणतिः शेषभागः तत्र सुलभः । भग्नाग्रशिलातले भग्नम् अग्रं यस्य तादृशं यत्
शिलातले प्रसरत्येषः तस्मिन् ।

प्रकुर्वन्प्रति ।—गुरुतया महत्तया श्रोतॄणां श्रुतिपथं व्यवविचरन् असारं नास्ति
सारः स्थिरांशः प्रभूतशब्दव्यवशक्तिर्यस्य तम् अतिदुर्बलं पूर्यतया अपरशब्दे अलम्-
मित्यर्थः कुर्वन्, बहुत्वात् बाहुल्यात् प्रासादैः राजभवनादिभिः सपदि ऋटिति परि-
पीतोऽङ्गितः आदी परिपीतः पश्चात् उज्ज्वलितः परित्यक्तः उदात्त इव, बहुलपानं
तथा सन्ध्यादिति भावः, पटुपटहशङ्खध्वनिमहान् पटुनां हृष्टतां पटुजानां वाद्यमिदानीं
शङ्खानाञ्च ध्वनिभिः सहान् प्राप्तमहिमा नान्दीनादः अभ्युदयार्थाशीर्वाचनशब्दः सकौतूहलः
कौतुकवान् इव दिशां दैर्घ्यं द्रष्टुं प्रसरति समन्तात् गच्छति । अत्र कौतुकौकुक्षेण प्रेरित
इव आयामदर्शनाभिभाषी अतिचण्डः नान्दीनादः दिग्गच्छसमापूरयतीत्येतत्प्रत्येते
इत्यतिशयोक्तिमूल उत्प्रेक्षालङ्कारः । शिखरिणी इति ॥ १४ ॥

[विचिन्त्य ।] आं, ज्ञातम्, एष हि मलयकेतुसंयमनकृतं राजकुलस्य । [इत्थं दर्शते ।] मौर्यकुलस्य अधिकपरितोषं पिशुनयति (ज) । [सवाप्यम् ।] कष्टं भौः ! कष्टम् ।—

आवितोऽस्मि श्रियं शत्रोरभिनीय च दर्शितः ।

अनुभावयितुं मन्ये, यत्रः सम्प्रति मां विना ॥ १५ ॥

पुरु । आसीणो अग्रं । ता जाब अज्जचाणकस्स आश्रतिं संपादेमि । (२५)

[राक्षसमपश्यन्निव तस्याश्रितो रज्जुपाशेन आत्मानम् उदबध्नाति ।]

राक्ष । [विलोक्य स्वगतम् ।] अये ! कथम् अयमात्मानम् उदबध्नाति ? नूनम् अहमिव दुःखितः तपस्वी । भवतु, पृच्छामि एनम् । [उपसृत्य प्रकाशम् ।] भद्र भद्र ! किम् इदम् अनुष्ठीयते ?

पुरु । [सवाप्यम् ।] अज्ज ! जं प्पिअवअस्सविणासदुःखिदो अह्मारिसो मन्दभाओ जणो अणुचिद्धदि । (२६) (ट)

(२५) आसीनोऽयम् । तद् यावदार्यचाणकस्य आश्रतिं संपादयामि ।

(२६) आर्य । यत् प्रियवयस्यविनाशदुःखितः अस्मादृशो मन्दभाग्यो जनोऽनुतिष्ठति ।

(ज) पिशुनयति सूचयति ।

आवित इति ।—अत्र मां विनेति पाठः कथमपि सङ्गच्छते, शत्रोः श्रियं आवितोऽस्मि । मां विना सम्प्रति अभिनीय व्यञ्जकहेतूनुपन्यस्य अनुभावयितुं बोधयितुं यत्रो दर्शित इति मन्ये । अत्र मामवृत्तिमिति पाठः समीचीनतया प्रतिभाति, तथा च अहं शत्रोः श्रियं आवितः, अभिनीय समीपमान्नीय दर्शितश्च अस्मि दैवेनेति शेषः, सम्प्रति माम् अनुभावयितुं बोधयितुं शत्रुसद्वृत्तिमिति शेषः, अयं यत्रः दैवस्तेति शेषः इति मन्ये सम्भावयामि । अशीतमे चालङ्कारः । अनुष्टुप् इतम् ॥ १५ ॥

(ट) तदैवानुष्ठीयते इत्युत्तराशयः ।

राक्ष । [स्वगतम् ।] प्रथममेव तावत् मया ज्ञातं, नूनम्
अहमिव अयमार्तः तपस्वी । भवतु, पृच्छामि एनम् !
[प्रकाशम् ।] भद्र ! व्यसनसत्रद्व्यचारिन् ! यदि गुह्यं न
अतिभारिकं (ठ) वा, ततः श्रोतुम् इच्छामि, किं ते प्राण-
परित्यागकारणम् ?

पुरु । [निरूप्य ।] अज्ज ! न रहस्यं, न वा अतिगुरुभं,
किन्तु न सकृणोमि प्पिअवअस्सविणासदुक्खिदहिअओ एत्ति-
अमेत्तम्मि मरणस्स कालहरणं कादुं । (२७)

राक्ष । [निश्चस्य आत्मगतम् ।] कष्टम् एतेषु सुहृद-
व्यसनेषु परवत् उदासीनाः प्रत्यादिश्यामहे (ड) वयमनेन ।
[प्रकाशम् ।] भद्र ! यदि न रहस्यं, न अतिगुरु वा, तत् पुनः
श्रोतुम् इच्छामि, कथ्यतां का गतिः दुःखस्येति । (ठ)

पुरु । अहो ! णिब्बन्धो अज्जस्स, का गदो एसो खिवे-
देमि, अत्थि एत्थ सअरे मणिकारसेट्ठो जिण्डासो
नाम । (२८)

(२७) आर्य्य ! न रहस्यं, न वा अतिगुरुक किन्तु न शक्तामि प्रियवयस्य-विनाश-
दुःखितहृदय एतावन्मात्रमपि मरणस्य कालहरणं कर्तुम् ।

(२८) अहो ! निर्बन्धः आर्य्यस्य, का गतिः एष निवेदयामि, अस्ति अत्र नगरे
मणिकारसेट्ठो जिण्डासो नाम ।

(ठ) व्यसनसत्रद्व्यचारिन् व्यसनेन विपदा सत्रद्व्यचारिन् ! सहाध्यायिन् ! समान-
व्यसन इत्यर्थः । अतिभारिकम् अतिमहत् । अतिभाराय हितम् अतिभारिकम् अतिगुरुक-
मित्यर्थः, यथा अतिभारः अस्य अस्ति इति अतिभारिकं मत्वर्थोऽयं ठन्, अतः हनि-ठनौ ।

(ड) परवत् परेषु तुल्यम् उदासीनाः अकृतप्रतीकारा इत्यर्थः । प्रत्यादिश्यामहे
निराश्रित्यामहे तिरस्क्रियामहे इति यावत् ।

(ठ) का गतिः ? किं कारणम् ? गम्यतेऽस्मात् गतिः प्राप्तापादानं दुःखस्य प्राप्ति-
कारणमित्यर्थः ।

राक्ष । [स्वगतम् ।] अस्ति जिष्णुदासः चन्दनदासस्य परं मित्रम् । [प्रकाशम्] किं तस्य ?

पुरु । सो मम पित्रव्यस्रो । (२८)

राक्ष । [सहर्षम् आत्मगतम् ।] अये ! प्रियवयस्य इत्याह । हन्त ! अत्यन्तसन्निकृष्टसम्बन्धः ज्ञास्यति चन्दनदासस्य वृत्तान्तम् । [प्रकाशम्] भद्र ! किं तस्य ?

पुरु । [सवाष्पम् ।] संपदं सो दीणश्चण्डिस्त्रिहो जलणं प्विसिदुकामो णगरादो णिकन्तो । ता अहं पि जाब तस्स पित्रव्यस्सस्स असुण्डब्बं ण सुणेमि ताव अत्ताणं उब्बन्धिअ बाबादेमि त्ति इमं जिस्सुज्जाणं आअदो । (३०)

राक्ष । भद्र ! अथ अग्निप्रवेशे तव सुहृदः को हेतुः ?—

किमौषधपथातिगैः उपहतो महाव्याधिभिः—? (ण)

पुरु । अज्ज ! णहि णहि । (३१)

राक्ष । किमग्निविषकल्पया नरपतेर्निरस्तः क्रुधा—? ॥ (त)

(२८) स मम प्रियवयस्यः ।

(३०) साम्प्रतं स दीनजनदत्तविभवो ज्वलनं प्रवेष्टुकामो नगरात् निष्क्रान्तः । तद् अहमपि यावत् तस्य प्रियवयस्यस्य अश्रोतव्यं न शृणोमि, तावदात्मानमुदबध्य व्यापाटयामीति जीर्णोद्यानमागतः ।

(३१) आर्य्य ! नहि नहि ।

(ण) किमौषधपथातिगैरिति ।—औषधपथं प्रतीकार्यतारूपम् अतिगच्छति तादृशैः औषधाप्रतिविधेयैः महाव्याधिभिः महारोगैः उपहतः आक्रान्तः किम् ? अप्रतीकार्यरोगस्य असह्यतया तदाक्रान्तस्य मरणव्यवसायसम्भवादिति भावः ।

(त) किमिति ।—अग्निविषकल्पया अग्नितुल्यया विषतुल्यया, च नरपतेः राज्ञः क्रुधा कोपेन निरस्तः प्रताडितः किम् ? गुह्यतराजदण्डभयादपि लोकस्य मरणव्यवसायप्रवृत्तिदग्धनादिति भावः ।

पुरु । अज्ज ! सन्तं पावं, सन्तं पावं । एदं णत्थि, चन्द-
उत्तस्स जणवदेसु अणिसंसा पडिबन्ति । (थ) (३२)

राक्ष । अलभ्यमनुरक्तवान् किमयमन्यनारीजनम्—? (द) ।

पुरु । [कर्णौ पिधाय ।] अज्ज ! सन्तं पावं, सन्तं पावं ।
अभूमि क्खु एस विणअणिधानस्स सेट्ठिजणस्स, विसेसदो
जिस्सु दासस्स । (३३) (ध)

राक्ष । किमस्य भवतो यथा सुहृद एव नाशो विषम्
(न) ॥१६॥

पुरु । अज्ज ! अध इं ? (३४)

राक्ष । [सावेगम् आत्मगतम् ।] चन्दनदासोऽस्य सुहृदः
प्रियसुहृत्तमः, तस्य प्रियसुहृदुविनाश एव अग्निप्रवेशहेतुरिति,
यत् समाकुलित एव अस्मि सुहृत्स्नेहपक्षपातिना हृदयेन ।
[प्रकाशम् ।] भद्र ! तस्यापि तव सुहृदः सुचरितं विस्तरेण
ओतुम् इच्छामि ।

(३२) आर्य्य ! शान्तं पापं, शान्तं पापम् । इदं नास्ति चन्द्रगुप्तस्य जनपदेषु
अनृशसा प्रतिपत्तिः ।

(३३) आर्य्य ! शान्तं पापं, शान्तं पापम् ! अभूमिः खलु एक विनयनिधानस्य
वशिग्जनस्य, विशेषतो जिष्णुदासस्य ।

(३४) आर्य्य ! अथ किम् ?

(थ) इदं राजकर्तृकक्रोधेन निरासात् मरणव्यवसायः नास्ति, यतः जनपदेषु चन्द्र-
गुप्तस्य प्रतिपत्तिः व्यवहारः अनृशंसा अघातुका, लोकहिंसाजनकत्वाभावात् तदव्यवहारस्य ।

(द) अलभ्यमिति ।—अयं तव बन्धुः अलभ्यं दुर्लभम् अन्यनारीजनं परकीया
कान्ताम् अनुरक्तवान् किम् ? यदासक्तमनसस्तदप्राप्तौ वैराग्येणापि मरणप्रवृत्ति-
सम्भवादिति भावः ।

(ध) विनयनिधानस्य वशिग्जनस्य एव परनारीजनः अभूमिः अनुरागाविषयः खलु ।

(न) किमिति ।—यथा भवतः सुहृदो निवस्य नाश एव विषं तथा अस्य किम् ? ॥१६॥

पुरु । अज्ज ! अदो अवरं ण सक्कोमि मन्दभाओ मर-
णस्स बिग्घमुप्पादेदुं । (३५)

राक्ष । अवणीयां कथां कथयतु भद्रमुखः ।

पुरु । का गदो ? एसो खु णिवेदेमि, णिसामेदु
अज्जो (३६) ।

राक्ष । भद्र ! दत्तावधानोऽस्मि ।

पुरु । अत्थि, जाणादि अज्जो, एत्थ णअरे मणिआर-
सेट्ठी चन्दणदासो णाम । (३७)

राक्ष । [सविषादम् आत्मगतम् ।] एतत् तदपावृत-
मस्मद्दिनाशदीक्षाप्रकाशहारं दैवेन । (प) हृदय ! स्थिरीभव ।
किमपि ते कष्टतरम् आकर्णनीयम् । [प्रकाशम् ।] भद्र !
श्रूयते मित्रवत्सलः स साधुः । किं तस्य ?

पुरु । सो अ तस्स जिणुदासस्स पिअवअस्सो होदि (३८) ।

राक्ष । [स्वगतम् ।] अयमत्यन्तः शोकवज्रपातो हृदयस्य ।
[प्रकाशम् ।] ततस्ततः ?

पुरु । तदो जिणुदासेण पिअवअस्सस्स सिणेहसरिसं
अज्ज जिस्सत्तो चन्दउत्तो । (३९)

(३५) आर्थ ! अतोऽपरं न शक्नोमि मन्दभाग्यो मरणस्य विघ्नमुत्पादयितुम् ।

(३६) का गतिः । एष खलु निवेदयामि, निशामयतु आर्थः ।

(३७) अस्ति, जानाति आर्थः इह नगरं मणिआरसेट्ठी चन्दनदासो नाम ।

(३८) स च तस्य जिणुदासस्य प्रियवयस्यो भवति ।

(३९) ततो जिणुदासेन प्रियवयस्यस्य स्त्री हसदृशमद्य विघ्नमश्नदृशम् ।

(प) अस्मद्दिनाशस्य दीक्षाया उपदेशस्य प्रकाशहारं कश्चिहारं दैवेन भाग्येन
एतदपावृतम् उद्घाटितम् ।

राक्ष । कथय किमिति ?

पुरु । देव ! अयि मे गेहे कुटुम्बभरणपञ्जत्तो अय्यो ।
तस्म विणिमयेण सुच्चदु मे पिअवअस्सो चन्दण-
दासो त्ति । (४०) (फ)

राक्ष । [स्वगतम् ।] साधु जिण्णुदास ! साधु । अहो !
दर्शितो मित्रस्नेहः । कुतः ?—

पितृन् पुत्राः पुत्रान् परवदभिसन्धाय पितरो,
यदर्थं सौहार्दं, सुहृदि च समुज्जन्ति सुहृदः ।

प्रियं सद्यस्त्यक्तं व्यसनिनि वयस्ये व्यवसितः

कृतार्थोऽयं सोऽर्थस्तव सति बणिक्के ऽपि बणिजः ॥१७॥

[प्रकाशम् ।] भद्र ! ततस्तथाभिहितेन सता किं प्रतिपन्नं
मौर्येण ?

(४०) अस्मि मे गेहे कुटुम्बभरणपर्याप्तोऽर्थः । तस्य विनिमयेन सुच्यतां मे
प्रियवयस्यश्चन्दनदाम इति ।

(फ) कुटुम्बभरणपर्याप्तो नाधिकः तेन तस्य अत्याज्यत्वे ऽपि सुहृन्मोचनाय दातव्यता-
कथनात् अतीवात्मनः सुहृदिपदद्वारैकप्रवणता सूचिता ।

पितृनिनि ।—यदर्थं यस्मै इदं यदर्थं यद्वननिनिनिमित्तमित्यर्थः क्रियाविशेषणमिदं
पुत्राः पितृन्, पितरः पुत्रान्, सुहृदश्च सुहृदि परवत् परेण तुल्यम् अभिसन्धाय
प्रतार्थ्य सौहार्दं स्नेहं (सुहृदी भावः सौहार्दं “हृद्गगसिन्धुत्पूर्वपदस्य च” इत्युभय-
पदवर्जितः) समुज्जन्ति त्यजन्ति । वयस्ये प्रियसुहृदि व्यसनिनि विपन्ने सति त्वं
प्रियमपि यम् अर्थं सद्यः सहसा त्यक्तुं व्यवसितः उद्यतः । अतः बणिजः तव
बाणक्केऽपि बणिग्जनस्य अर्थममताया दुष्परिहार्यत्वादिति भावः, सः अथम् अर्थः
कृतार्थः सफल इत्यर्थः । अथ हि अर्थस्य कारणात् पुत्रादयोऽपि पित्रादिना हन्यन्ते
इत्यादिना अतुल्यकृत्तुनः अर्थस्य उत्कर्षातिशयमुक्त्वा व्यसनिबन्धुजीवनरक्षायाः उप-
मानत्वकल्पनात् द्वितीयः प्रतीपालद्वारः, सच अर्थस्य कृतार्थतासमर्थनरूपेण अर्थान्तर-
न्यासेन संसृष्टः । शिखरिणी उक्तम् ॥ १७ ॥

पुरु । अज्ज ! तदो एवं भणिदेण चन्दउत्तेण प्पडिभण्हिदो सेट्ठी जिण्डुदासो । जिण्डुदास ! ण मए अत्थस्स कालणेण सेट्ठी चन्दणदासो संजमिदो, किन्तु प्पच्छादिदो अणेण अमच्चरक्खसस्स घरअणो, बहुसो जाचिदेणावि ण समप्पिदो त्ति । ता जइ अमच्चरक्खसस्स घरअणं समप्पेदि, तदो अत्थि से मोक्खो । असुधा, प्पाण्हरो से दण्ढो अट्ठाकोपं प्पडिमाणेदुत्ति । असो वि जणो जथा एवं ण करइस्सदि त्ति भण्हिअ, बज्झट्ठाणं आणीदो । तदो जाव प्पिअवअस्सस्स चन्दणदासस्स असुणिदब्बं ण सुणेमि, ताव ज्जेव अत्ताणअं बाबादेमि त्ति, जलणे प्पबिसिदुकामो सेट्ठी जिण्डुदासो णअरादो णिम्मदो । अहं वि जाव प्पिअवअस्सस्स जिण्डुदासस्स असुणिदब्बं ण सुणेमि, ताव उब्बन्धिय अत्ताणअं बाबादेमि त्ति, इमं जिण्डुज्जाणं आगदोद्धि (४१) ?

राक्ष । न खलु व्यापादितः चन्दनदासः ?

पुरु । अज्ज ! ण दाव बाबादीअदि । सो क्खु संप्पदं पुणो

(४१) आर्य ! तत एवं भणितेन चन्द्रगुप्तेन प्रतिभाषितः श्रेष्ठी जिण्डुदामः । जिण्डुदास ! न मया अर्थस्य कारणेन श्रेष्ठी चन्दनदासः संयमितः, किन्तु प्रच्छादितोऽनेन अमात्यराक्षसस्य गृहजनो बहुशो याचितेनापि न समर्पित इति । तद् यदि अमात्यराक्षसस्य गृहजनं समर्पयति, तदास्ति तस्य मोक्षः । अन्यथा, प्राणहृतस्य दण्डोऽस्त्यक्तोपं प्रतिमानयतु इति । अतोऽपि जनो यथा एवं न करिष्यतीति भणित्वा, बज्झस्थानमानौतः । ततो यावत् प्रियवयसस्य चन्दनदासस्य अश्रोतव्यं न शृणोमि, तावदेवात्मानं व्यापादयामौति, जलने प्रवेष्टुकामः श्रेष्ठी जिण्डुदासो नगराद्विर्गतः । अहमपि यावत् प्रियवयसस्य जिण्डुदासस्य अश्रोतव्यं न शृणोमि, तावदुद्वेष्ट्य आत्मानं व्यापादयामौति, इदं और्षोद्यानमानतोऽस्मि ।

(४२) आर्य ! न तावत् व्यापाद्यते । स खलु साम्प्रतं पुनः पुनः अमात्य-

पुणो अमञ्जरक्वसस्त्र घरजणं जाचीअदि । ण सो मित्तवच्छल-
दाए जाचीअन्तो वि तं समप्पेदि । ता एदिणा कालणेण
होदि से मरणस्स कालहलणं । (४२)

राक्ष । [सहर्षम् आत्मगतम् ।] साधु वयस्य ! चन्दनदास !
साधु, साधु ।—

शिवेरिव समुद्रूतं शरणागतरक्षया ।

विचीयते त्वया साधो ! यशोऽपि सुहृदा विना ॥१८॥

[प्रकाशम् ।] भद्र ! भद्र ! गच्छ शीघ्रमिदानीं जिष्णुदासं
ज्वलनप्रवेशात् निवारय । अहमपि चन्दनदासं मरणात् (ब)
मोचयामि ।

पुरु । अध, केण उण उवाएण अज्जो चन्दणदासं मर-
णादो मोचेदि ? (४३)

राक्षसस्य गृहजनं याच्यते । न स मित्तवच्छलतया याच्यमानोऽपि तं समर्पयति ।
तदेतेन कारणेन भवति तस्य मरणस्य कालहरणम् ।

(४३) अथ केन पुनरुपायेन आर्यः चन्दनदासं मरणान्मोचयति ।

शिवेरिवेति ।—हे साधो ! त्वया सुहृदा मया विनापि शरणागतरक्षया शरणागतस्य
मत्परिजनस्य रक्षया आत्मविनाशनापौति भावः शिवेरिव, शिविराजस्येव समुद्रूतम्
उच्यते यशः विचीयते उपार्ज्यते । श्लोकैऽपि इवकारः अपिकारस्य भिन्नकृतः शिवैर्यशः
इव सुहृदा विनापि इत्यन्वयः । अथ सुहृदा विना इति कथमेव अयाचितस्याप्याशयादर्शभूत-
स्वावचारेण शरणापन्नराक्षसपरिजनस्य आत्मप्राणदानेनापि रक्षां प्रकुर्व्यतः चन्दन-
दासस्य उपनिग्रस्य शरणार्थिप्रार्थनया शरीरदातुः उपमानात् शिवेरप्याधिक्यसम्पादनात्
व्यतिरेकालङ्कारः । अनुष्टुप् इतम् ॥ १८ ॥

(ब) ज्वलनप्रवेशात् अथ “ध्रुवमपायेऽपादानम्” इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । मरणात्
इत्यत्र “भौवार्थानां भयहृत्तुः” इत्यपादानत्वात् पञ्चमी बोध्या ।

राक्ष । [खड्गम् आकृष्य ।] ननु अनेन व्यवसायमहासुहृदा
(भ) निस्त्रिंशेन । ननु, पश्य,—

निस्त्रिंशोऽयं विगतजलदव्योमसङ्काशमूर्त्तिः

युद्धश्रद्धापुलकित इव प्राप्तसख्यः करेण ।

सत्त्वोत्कर्षात् समरनिकषे दृष्टसारः परैर्मै

मितस्नेहाद् विवशमथवा साहसे मां नियुङ्क्ते ॥१८॥

पुनः । अज्ज ! एवं सेट्ठिचन्दणदासजौविदं होदि त्ति
सुणिदं, विसमदसाविभागपरिणामपडिदो ण सक्कणोमि
णिच्चिदपदं भणिदुं । [विलोक्य पादयोर्निपत्य ।] अध, सुगि-

(४४) आर्य ! एवं श्रेष्ठिचन्दनदासजौवितं भवतीति श्रुतं, विषमदशाविभाग-

(भ) व्यवसायमहासुहृदा इत्यत्र व्यसनमहासुहृदा इति पाठः सङ्गच्छते ।

निस्त्रिंश इति ।—विगतजलदव्योमसङ्काशमूर्त्तिः विगतः अपगतः जलदः यस्मात्
तादृश मेषावरणशून्यमित्यर्थः यद् व्योम आकाशं तत्सङ्काशं तत्सदृशौ मूर्त्तिः यस्य
तथोक्तः कृष्णवर्ण इत्यर्थः । युद्धश्रद्धापुलकित इव युद्धश्रद्धया संग्रामादरेण पुलकितः
रोमाञ्छित इव दृष्ट इवेत्यर्थः करेण मन हस्तेन प्राप्तसख्यः चिरपरिचितत्वात् सङ्घातस्नेह
करधृत इत्यर्थः परैः शत्रुभिः मे मम सत्त्वोत्कर्षात् बलातिशयात् समरनिकषे समर एव
निकषः परीक्षाप्रसूतविशेषः तस्मिन् दृष्टः सारः बलं यस्य तादृशः अथ निस्त्रिंशः खड्गः
(निर्गतः त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यः इति निस्त्रिंशः “संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः” इति समासान्तः
डच्) विवशं व्याकुलमपि मां मितस्नेहात् मितस्नेहचन्दनदासस्य स्नेहात् साहसे सङ्घात
बलेन कर्तव्यकार्ये युद्धव्यापारे इत्यर्थः नियुङ्क्ते प्रेरयति । अथ बलौत्कर्षेण समरे
परीक्षितसारः अत एव युद्धश्रद्धापुलकितः जातरोमाञ्छ इव इति काव्यलिकानुप्राणितो-
न्नेषात् । मन्दाक्रान्ता इति “मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्भौ भनीं ती मयुष्मन्”
इति सूचयान् ॥ १८ ॥

ह्रीदशामधेया अमञ्जरक्वसपादा तुह्ये त्ति, ता करेहि मे,
प्पसादं सन्देहणियण्ण । (४४)

राक्ष । भद्र ! सोऽहम् अनुभूतभर्तृवंशविनाशः सुहृद्विनाश-
हेतुः अनार्यो गृहीतनामा यथार्थो राक्षसः ।

पुरु । [सहर्षं पुनः पादयोर्निपत्य ।] प्पसीदध, प्पसीदध ।
ह्रीमाणहे ! दिट्ठिआ कदल्योद्धि । (४५)

राक्ष । भद्र ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ, कृतमिदानीं कालहरणेन,
निवेद्यतां जिष्णुदासाय, यथैष राक्षसः चन्दनदासं मरणात्
मोचयति इति । [निस्त्रिंशोऽयमित्यादि पठन् पाण्डुपुत्रः
परिक्रामति ।]

पुरु । [पादयोर्निपत्य ।] प्पसीदन्तु प्पसीदन्तु अमञ्जरक्वस-
पादाः । अत्थि दाव एत्थ णअरे प्पढमं चन्दउत्तहदएण अज्ज-
सअड्ढदासस्स बधो आणत्तो । सो अ केणावि बज्भट्ठाणादो
अवहरिअ, देसन्तरं अववाहिदो । तदो चन्दउत्तहदएण कोस
प्पमादो किदोत्ति अज्जसअड्ढदासबधवञ्चणाए समुज्जलिदो
रोसग्गी घादअजणवधजलेण णिज्जाविदो । तदो पड्ढदि,

परिणामपतिती न शक्नोमि निश्चितपदं भणितुम् । अथ सुगृहीतनामधेया अमात्य-
राक्षसपादा यूयमिति, तत् कुरु मे प्रसादं सन्देहनिर्णयेन ।

(४५) प्रसीदध प्रसीदध । आर्य्य ! दिट्ठा कृतार्थोऽस्मि ।

(४६) प्रसीदन्तु प्रसीदन्तु अमात्यराक्षसपादाः । अस्मि तावदत्र नगरे प्रथमं
चन्द्रगुप्तहस्तकेन आर्य्यशकटदासस्य बध आश्रयः । स च केनापि बध्यस्थान-
रूपकृत्य देशान्तरमपवाहितः । ततश्चन्द्रगुप्तहस्तकेन कक्षात् प्रसादः कृतः इति
आर्य्यशकटदासबधवञ्चनया समुज्ज्वलितो रोषाग्निघातकजनवधजलेन निर्वपितः ।

आदया जं कं पि गह्वीदसत्तं अपुब्बं पुरुसं अगदो पञ्चादो
या पेक्खन्ति, तदो अइबधं ज्जेव अत्तणो जोविदं परिरक्खन्तो
अप्पमत्ता एदे अवाप्तवज्झट्टाणं वज्झं वासादेमि । ता एब्बं
गह्वीदसत्तेहिं अमच्चपादेहिं तहिं गच्छन्तेहिं सेट्ठिचन्दण-
दासस्स बहो तुबररइदो होदि (४६) । [निष्क्रान्तः ।]

राक्ष । [स्वगतम् ।] अहो ! दुर्बोधश्चाणक्यवटोर्मीतिमार्गः ।
श्रुतः ?—

यदि स शकटो नीतः शत्रोर्भतेन ममास्तिकं.

किमिति निहतस्तेन क्रोधाद् बधाधिकृतो जनः ?

अथ स कृतकं तादृग्लिखं कथं नु विभावयेत्

इति मम मतिस्तर्कारुढा न पश्यति निश्चयम् ॥ २० ॥

मनः प्रवृत्तिं घातका यं कमपि गृहीतशस्त्रम् 'अपूर्वं' पुरुषमगतः पञ्चादा प्रेम्णा,
तदा अर्द्धपथ एवात्मनो जीवितं परिरक्षन्त्याऽप्रमत्ता एते अवाप्तवज्झट्टाणं वज्झं
वापादयन्ति । तस्मादेवं गृहीतशस्त्रैः अमात्यपादैः तत्र गच्छन्तिः अष्टिचन्दनदासस्य
अधः स्वगमितो भवति ।

अद्वैति ।—यदि शर्वाः चाणक्यस्य मनेन अभिप्रायेण दूतचारसंस्काराद्येन स
शकटः बध्यस्थानात् अपवात्त इति शब्दः मम अस्तिकं समीपं नीतः, तदा क्रोधान्
तदपसारणप्रमादजनितादिति भावः, तेन बधाधिकृतः घातकः जनः किञ्चित् कथं
निहतः ? स्वाभिप्रायसम्भादनेन घातकस्य अपराधाभावादिति भावः । अथ
पक्षान्तरे स सिद्धाशंकः तादृक् कृतकं कृतं मिथ्याभूतं लिखं कथं विभावयेत् प्रकटयेत् ?
नु वितर्कं मम मतिः इति इत्थं तर्कारुढा सती निश्चयं न पश्यति अधुनापि सन्देह-
दीनामारीकृतौत्थः । अत्र हि निश्चयमावरूपवस्तुनस्तर्कारुढमतिस्वरूपस्य द्वेयोः वाक्यगत-
त्वात् कान्यलिङ्गमलङ्कारः । तच्च प्रथमपादावधि ततोवपादपथ्येनगतानुमानालङ्कारेण
संसृज्यते । हरिश्चो हतम् ॥ २० ॥

[विचिन्त्य ।] तस्मात्,—

नायं निस्त्रिंशकालः, प्रथममिह कृते घातकानां विधाते,
नीतिः कालान्तरेण प्रकटयति फलं किं तथा कार्यमतम् ।
श्रीदासीन्यं न युक्तं, प्रियसुहृदि गते भत्कृते चातिघोरां
व्यापत्तिं, ज्ञातमस्मिन् स्वतनुमहमिमां निष्कृत्यं कल्पयामि ॥२१॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

[इति षष्ठोऽङ्कः ।]

नायमिति ।—अयं निस्त्रिंशकालः निस्त्रिंशस्य तदव्यप्यारस्य कालः समयः न,
यतः प्रथमं मत्तद्विचालनात् पूर्वं घातकानां (कृदयोगे कर्त्तरि षष्ठी) घातकै-
रित्यर्थः विधाते चन्दनदासस्यति शेषः बधे कृते सति अस्य वैफल्यमिति शेषः । यदिच
नीतिः स्तब्धधारणविषया इत्यर्थः कालान्तरेण अन्यः कालः कालान्तरं तेन (अपवर्गे
तृतीया) फलं प्रकटयति, अत आस्मिन् विषये चन्दनदाससोचरूपे तथा नीत्या किं फलम् ?
न किमपीत्यर्थः । भत्कृते गम निमित्तं प्रियसुहृदि अतिघोरां व्यापत्तिं विपदं गते सति
श्रीदासीन्यं तटस्थतया निःसम्पर्कतया इत्यर्थः अवस्थानं न युक्तं मोक्षितम्, अतः
आस्मिन् विषये अहम् इमा स्वतनुं निजशरीरं निष्कृत्यं चन्दनदासस्य सोचनमूल्यं
कल्पयामि ददामीति आस्मिन् विषये ज्ञातं बुद्धं सिद्धान्तितमित्यर्थः । अत स्वशरीरमूल्य-
दानेन प्रियसुहृदं मोचयामीति विनिमयेनेष्टसाधनात् परिवृत्तिनामालङ्कारः । तल्लक्षणं
यथा—“परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत् ।” इति । सन्धरा हस्तम् ॥ २१ ॥

इति षष्ठोऽङ्कः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चण्डालः ।]

चण्डा । ओसलध अज्जा ! ओसलध, अबेध माणहे !
अवेध,—

जइ लक्खिटुं मणहं प्पाणे, बिह्वे, कुले, कलत्ते अ ।
पलिहलध से बिसं बिअ लाआपयं प्पअत्तेण ॥१॥

अबिअ,—

होदि पुलिसस्स ध्वाही मलणं वा, सेबिदे अपत्थेयि ।
लाआपये उण सेबिदे हि सअलं कुलं मलदि ॥२॥ (१)

ता जइ ण प्पत्तिआअध, तदा पेक्खध एदं लाआपयकालिणं
सेट्ठिचन्दणदासं वज्झट्ठाणं आणीअमाणं सपुत्तकलत्तं ।
[आकाशे ।] अज्जा ! किं भणध ? अत्थि किं चन्दणदासस्स
मोक्खोवाओ त्ति ? कुदो से अधणस्स मोक्खोवाओ ? एदं
उण अत्थि, सो जइ अमच्चरक्खसस्स धरअणं समप्पेदि । [पुन-
राकाशे ।] किं भणध ? ऐसे सलणागदवच्छले अत्तणो जीवि-

(१) अपसरत हे आर्याः ! अपसरत, अपेत मान्वाः ! अपेत,—

यदि रक्षितुं मन्यध्वं प्राणान्, विभवान्, कुलानि, कलत्राणि च ।

परिहरत तस्मात् विषमिव राजापथं प्रयवे न ॥ १ ॥

अपिच,—भवति पुरुषस्य व्याधिमरणं वा सेविते अपथ्येऽपि ।

राजापथ्यं पुनः सेविते हि सकलं कुलं म्रियते ॥ २ ॥

(२) तद् यदि न प्रत्ययध्वं, तदा प्रेषध्वम् एनं राजापथ्यकारिणं श्रेष्ठिचन्दनदासं
बध्यस्थानमानोयमानं सपुत्रकलत्रम् । आर्याः ! किं भणयै ? अस्ति किं तस्य
चन्दनदासस्य मोक्षोपाय इति ? कुतस्तस्य अधन्यस्य मोक्षोपायः ? इदं पुनरस्ति,

दस्स कालणेण इरिसं अकज्जं कलस्सदि त्ति ? अज्जा ! जइ
एब्बं तण हि अवधानेध से असुभगदिं । एत्तिके दाणीं तुह्माणं
पडोआले (२) ।

[ततः प्रविशति त्रितीयचण्डालानुगतो बध्यवेषधारी शुनं स्वस्तेन आदाय]

कुटुम्बान्धो पुत्रेण च अनुगम्यमानः चन्दनदासः ।]

कुटुम्बान्धो ! हड्डो ! हड्डो ! अङ्गारिसाणं वि कथं णित्तचारित्त-
भङ्गभोरुणं चोरजणाणं बिअ मलणं पत्तं त्ति । समो णमो
किदन्तस्स । अह वा णिसंसाणं उदासीणेषुं इदरेषुं (क) वा
विसेसो अयि ? तथाहि,—

मौह्ण आमिसादं मलणभरणं तिणेहिं जीवन्ति ।

व्याधानं मुग्धहरिणं हन्तुं को नाम णिब्बन्धो ॥ ३ ॥

स यदि अमात्यराक्षसस्य गृहजनं समर्पयति । किं भगवन् ? एष शरणागतवत्सल
आत्मनो जीवितस्य कारणेन ईदृशमकार्यं करिष्यतीति ? आर्यः ! यद्यं तेन हि
अवधत् तस्य अश्रमगतिम् । एतावान् इदानीं युष्माकं प्रतीकारः ।

(३) हा धिक्, हा धिक् ! अमात्यश्रमामपि कथं नित्यचारित्तभङ्गभोरुणा चौर-
जनानामिव मरणं प्राप्तमिति । नमो नमः कृतान्तस्य । अथवा दुर्गन्धानाम् उदासीणेषु
इतरेषु वा विगेषोऽस्ति ? तथाहि,—

मुक्ता आमिसाणि मरणभयेन दण्णे जीवन्ति ।

व्याधानां मुग्धहरिणान् हन्तुं को नाम निर्बन्धः ॥ ३ ॥

(क) अथवा वृक्षानां तुर्जनानाम् । उदासीणेषु तटस्थेषु निःसम्पर्कतया अवस्थितेषु
निरीक्षेषु इत्यर्थः । इतरेषु सदोषेषु इत्यर्थः ।

मुक्तेति ।—ये हरिणा आमिसाणि मुक्ता मरणभयेन दण्णे जीवन्ति तान् मुग्धहरिणान्
हन्तुं व्याधानां को नाम निर्बन्धः बाधः यदातिशयः ? न कोऽपि इत्यर्थः ॥ ३ ॥

[समस्तात् अवलोक्य ।] भाव ! पित्रव्यवस्था ! जिष्णुदास !
कथं प्यङ्गिबन्धनं वि मे ण प्यङ्गिबन्धनं ति । अहंवा, दुःखहा
क्खु ते पुरिसा, जे इमस्मिं काले दिट्ठिबन्धे वि चिट्ठन्ति (३) ।

चन्द । [सवाप्यम् ।] एदे अह्मप्यित्रव्यवस्था अस्सुवादमेत्तकेण
किदप्यदीश्वरा स्वसरीरेहिं शिवत्तमाणा परिवड्ढमाण-
'सोअदीश्वदणा, वाप्फगरुआए दिट्ठीए मं अणुगच्छन्ति (४) ।

चण्डालौ । [परिक्रम्य अवलोक्य च ।] अज्ज ! चन्दण-
दास ! प्यञ्चागदोसि बज्झङ्गाणं, ता विसज्जेहि घरजणं (५) ।

चन्द । अज्जे ! कुटुम्बिणि ! शिवत्तस्स तुमं सपुत्ता ।
बज्झङ्गाणं क्खु एदं, अदो अवरं अभूमि क्खु (ख) अणुगच्छि-
दुम् (६) ।

भाव ! प्रियवयस्य ! जिष्णुदास ! कथं प्रतिवचनमपि मे न प्रतिपद्यसे इति ।
अथवा दुर्लभाः खलु ते पुरुषाः, ये अस्मिन् काले दृष्टिपथेऽपि तिष्ठन्ति ।

(४) एतेऽस्मत्प्रियवयस्य आश्रुपातमात्रेण कृतप्रतीकाराः स्वशरीरैर्निर्वर्तमानाः
परिवर्तमानशोकदीनवदनाः वाप्यगृह्या दृष्ट्वा माम् अनुगच्छन्ति ।

(५) आर्य्य ! चन्दनदास ! प्रत्यागतोऽसि बध्यस्थानं, तत् विसर्जय गृह-
जनम् ।

(६) आर्य्य ! कुटुम्बिनि ! निवर्तस्व त्वं सपुत्रा । बध्यस्थानं खलु इदम्,
अतोऽपरं अभूमिः खलु अनुगन्तुम् ।

कुटु । [सवाष्पम् ।] परलोअं पत्तिदो अज्जो, ण उण देस-
न्तरं, ता अजोगो दाणीं एसो कुलजणस्स णिवत्तिदुं (७) ।

चन्द । अज्जे ! सच्चं, मित्तकज्जेण मम विणासो, ण
पुरिसदोसेण । ता किं हरिसट्ठाणे वि रोइसि त्ति ? (८)

कुटु । अज्ज ! जइ एब्बं ता अणुचिदं दाणीं कुलजणेण
णिवत्तिदुं (९) ।

चन्द । अथ इं व्यवसितं (ग) अज्जाए ? (१०)

कुटु । [सवाष्पम् ।] भत्तुणो चलणमणुगच्छन्तीए अज्जाणु-
गाहो होदु (११) ।

चन्द । अज्जे ! दुव्ववसितं एदं दे, ता दाणीं अज्जाए
अअं असुण्णिदलोअव्ववहारो कुमारो अणुगेहिदव्वो त्ति (१२) ।

(७) परलोकं प्रस्थितः आर्यः, न पुनरेतान्तरं, तदधोग्यमिदानीम् एतत् कुल-
जनस्य निवर्त्तितम् ।

(८) आर्ये ! सत्यं, मित्ताकार्येण मम विनाशो न पुरुषदोषेण । तत् किं
हृदयस्थानेऽपि रोदिति इति ?

(९) आर्य ! यद्येवं तदनुचितम् इदानीं कुलजनेन निवर्त्तितम् ।

(१०) अथ किं व्यवसितम् आर्यया ?

(११) मत्पुत्रवचनमनुगच्छन्त्याः आर्यानुग्रहो भवतु ।

(१२) आर्ये ! दुर्व्यवसितमिदं ते, तदिदानीम् आर्यया जयम् अश्रुतलोकव्यवहारः
कुमारोऽनुग्रहीतव्य इति ।

(ग) किं व्यवसितं किं कर्तुम् इष्टमित्यर्थः ।

कुटु । अणुगच्छन्तु शं प्यसस्माओ भगवदीओ कुलदेव-
दाओ । जाद ! पुत्तअ ! पणम अपश्चिमस्स (घ) पिदुणो
पाएसुं (१३) ।

पुत्र । [पादयोर्निपत्य ।] ताद ! मए तादविरहिदेण
किं अणुचिद्धिदब्बं ? (१४)

चन्द । पुत्त ! चाणकविरहिदे देसे वसिदब्बं (१५) ।

चण्डालौ । अज्ज ! चन्दणदास ! णिखादे शूले, ता
दाणीं सज्जो होहि (१६) ।

कुटु । अज्जा ! पलित्ताअध पलित्ताअध (१७) ।

चन्द । भद्दमुख ! मुहत्तअं चिट्ठ । अइ जीविदवच्छले !
किं एत्थ आकन्दसि ? सगं गदा क्खु ते देवा नन्दा जे दुक्खिदं
इत्थीआजणं प्पइदिणं अणुकम्पन्ति (१८) ।

प्रथमश्चण्डालः । अले वेणुवेत्तका ! गेह्ण इमं चन्दण-
दासं । घलजणो स्सअं जेव गमिस्सदि (१९) ।

(१३) अनुगच्छन्तु एनं प्रसन्ना भगवत्यः कुलदेवताः । जात ! पुत्तक ! प्रणम
अपश्चिमस्य पितुः पादयोः ।

(१४) तात ! मया तातविरहितेन किमनुधातव्यम् ?

(१५) पुत्र ! चाणक्यविरहिते देशे वस्यस्वम् ।

(१६) आर्य ! चन्दनदास ! निखातं शूलं, तत् उदानौ सज्जो भव ।

(१७) आर्या ! परितायध्वं परितायध्वम् ।

(१८) भद्रमुख ! मुहूर्तं तिष्ठ । अयि जीवितवच्छले ! किमत्र आकन्दसि ?
स्वर्गं गताः खलु ते देवाः नन्दाः, ये दुःखितं स्त्रीजनं प्रतिदिनम् अनुकम्पन्ते ।

(१९) अरे वेणुवेत्तक ! गृहाण इमं चन्दनदासम् । गृह्णन्तुः स्वयमेव गमिष्यति ।

(घ) अपश्चिमस्य पुनरागमनशून्यस्य ।

द्वितीयश्चण्डालः । अले वज्जलोमन्ना ! एसे गेह्णामि (२०) ।

चन्द । भद्रमुख ! चिट्ठ मुहत्तन्नं, जाव पुत्तन्नं परि-
स्सन्नामि । [इति पुत्तं परिष्वज्य मूर्ध्नि समाघ्राय ।] जाद !
पुत्तन्न ! अबस्सं भविदब्बे वि विणासे मित्तकज्जं समुब्बह-
माणो विणासमणुभवामि (२१) ।

पुत्र । ताद ! एदं क्व भणितव्यं, किं कुलकम्मो क्व
एसो अट्ठाणं (२२) ? [इति पादयोः पतति ।]

चण्डा । अले ! गेह्ण वज्जलोमन्ना ! (२३) ।

[चण्डाली गृह्णीतः चन्दनदासम् आरोपयितुं शतं ।]

कुट्ट । अज्जा ! पलित्ताअध पलित्ताअध (२४) ।

[प्रविश्य अपटौक्षेपेण राक्षसः ।] भवति ! न भेतव्यं, न
भेतव्यम् । भो भोः सेनापते ! न खलु व्यापादनीयः चन्दन-
दासः । कुतः ?—

येन स्वामिकुलं रिपोरिव कुलं दृष्टं विनश्यत् पुरा,
मित्राणां व्यसने महोत्सव इव स्वस्थेन येन स्थितम् ।

(२०) अले वज्जलोमक ! एष गृह्णामि ।

(२१) भद्रमुख ! तिष्ठ मुहूर्त्तं, यावत् पुत्रकं परिष्वजे । जात ! पुत्रक !
अवश्यं भवितव्येऽपि विनाशे मित्तकार्यं समुद्बहमानो विनाशमनुभवामि ।

(२२) ताव ! इदं खलु भणितव्यं, किं कुलकम्मः खलु एषोऽस्माकम् ?

(२३) अले गृह्णाण वज्जलोमक !

(२४) आर्याः ! परिवायध्वं परिवायध्वम् ।

येनेति ।—येन मया रिपोः शत्रोः कुलमिव विनश्यत् विनाशं गच्छत् स्वामिकुलं
स्वामिनः चन्दन कुलं पुरा दृष्टं न तत्र प्रतिकृतमित्यर्थः, येन च मया मित्राणां बन्धुनां

आत्मा यस्य वधाय वः परिभवत्तेतौकृतोऽपि प्रियः

तस्येयं मम मृत्युलोकपदवी बध्यस्त्रगाबध्यताम् ॥४॥

चन्द । [विलाप्य सवाष्पम् ।] अमच्च ! किं एदं दे
ब्रवसिदं (२५) ?

राक्ष । त्वदीयस्य सुचरितैकदेशस्य अनुकरणं किल ।

चन्द । अमच्च ! सब्बं वि मे निष्फलं । एदं प्यथासं
करन्तेण ण मे प्पिअं अणुचिद्धिदं अमच्चेण (२६) ।

राक्ष । सखे ! चन्दनदास ! कृतमुपालम्भेन, स्वार्थप्रधानो
हि जीवलोकः । भद्रमुख ! अयमर्थो निवेद्यतां तावद् दुरात्मने
चाणक्याय ।

चण्डालौ । अथ किं त्ति ? (२७) ।

(२५) अमात्य ! किमिदं नै व्यवसितम् ?

(२६) अमात्य ! सर्वमपि मे निष्फलम्, इमं प्रयासं कुर्वता न मे प्रियमनुष्ठितम्
अमात्येन ।

(२७) अथ किमिति ?

व्यसने विपदि मत्पि महोत्सवे इव स्वस्थेन प्रकृतिस्थेन अकातरण इति यावत् स्थितं न
साहाय्यं कृतमित्यर्थः, यस्य मम आत्मा वः युष्माकं परिभवत्तौकृतः तिरस्कारपात्रीकृतोऽपि
अपमानास्पदम् अपि इत्यर्थः प्रियः न विद्युज्यते इत्यर्थः, तस्य मम कण्ठे इति शेषः वधाय
, ("तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति चतुर्थी,) मृत्युलोकपदवीं यमलोकागमनमार्गरूपा इयं
बध्यस्त्रग्बध्यस्य विज्रभूता मात्मा आवध्यतां आमुच्यते चन्दनदासं विहाय मां जही-
त्यर्थः । आहूलाविकीर्णता वत्तम् ॥ ४ ॥

राक्ष ।—

दुष्कालेऽपि कलावसज्जनरुचौ प्राणैः परं रक्षता

नीतं येन यशस्विना प्रलघुतामौशीनरीयं यशः ।

बुद्धानामपि चेष्टितं सुचरितैः क्लिष्टं विशुद्धात्मना,

पूजाहोऽपि स यत्कृते तव गतो बध्यत्वमेषोऽस्मि सः ॥५॥

प्रथमः । अले वेणुवेत्तआ ! तुमं दाब सेट्टिचन्दनदासं
गेह्लिअ, इमस्स मसाणपाटवस्स काआए मुहत्तअं चिट्ठ, जाब
अहं अज्जचाणक्कस्स णिवेदेमि. जधा गहीदो अमच्चलक्खसो
त्ति (२८) ।

द्वितीयः । अले वज्जलोमआ ! एब्बं होदु (२९) ।

[इति सपुत्रदारिण्य चन्दनदासेन सह निष्क्रान्तः ।]

(२८) अरे वेणुवेत्तक ! त्वं तावत् श्रीष्ठिचन्दनदासं गृहीत्वा, अस्य श्मशान-
पादपस्य छायायां मुहूर्त्तं तिष्ठ, यावदहम् आर्य्यचाणक्यस्य निवेदयामि, यथागृहीतो-
ऽमात्यराक्षस इति ।

(२९) अरे वज्जलोमक ! एवं भयतु ।

दुष्कालेऽपीति ।—असज्जनरुचौ असज्जनानां दुर्जनानां रुचिः अनुरामः यत्र तादृशं
अत एव दुष्कालेऽपि दुष्टकालेऽपि कलौ प्राणैः निजप्राणदानेन परम् अन्यं जनं रक्षता
येन यशस्विना कीर्तिमता चन्दनदासेन औशीनरीयं शिविराजगतं यशः प्रलघुतां अत्यन्त-
हीनतां ऋग्वा इत्यर्थः नीतं प्रापितं न्यक्कृतमित्यर्थः । शिविना सत्ययुगे तथाचरितेऽपि
कनियुगे तथाचरणं दुष्करसंवाताऽस्य शिवितोऽप्याधिक्यमिति व्यतिरेकात्कारणः । तथा
विशुद्धात्मना निर्दोषस्वभावेन येनैत्यनुषङ्गः चन्दनदासेन सुचरितैः अहिंसादिभिः बुद्धानां
बुद्धप्रोक्तमधीयानानाम्, (प्रोक्तार्थतद्धितस्य बहुवचने लुक्) चेष्टितं व्यवहारः क्लिष्टं
तिरस्कृतं, पूजाहंः सम्मानार्हः अपि स यत्कृते यस्य राक्षसस्य कृते निमित्तं यत्-
कुटुम्बवाणार्य्यर्थः, तव बध्यत्वं गतः प्राप्तः, स एषः राक्षसः अस्मि बध्यस्थाने उपस्थित
इति शेषः । [एष इत्यत्र एत इति पाठे—एतः आगत इत्यर्थः] शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ५ ॥

प्रथमः । [राक्षसेन सह परिक्रम्य ।] के के एत्थ दुआलि-
आणं ? णिबेदेध दाव, णन्दकुलसेणसञ्चअचूखणकुलिसस्स
मौलिअकुलपदिट्ठाबिदधम्मसञ्चअस्स अज्जचाणक्कस्स (३०) ।

राक्ष । [स्वगतम् ।] एतदपि नाम राक्षसेन श्रोतव्यम् !

चण्डा । एसो क्व अज्जणीदिणिअमसंजमिदवुड्ढिपुलिस-
आले गहीदे अमच्चरक्खसे त्ति (३१) ।

[ततः प्रविशति जवनिकावतशरीरो मुखमावदृश्यः सहर्षः चाणक्यः ।]

चाण । भद्र ! कथय, कथय ।—

केनोत्तुङ्गशिखाकलापकपिलो बद्धः पटान्ते शिखी ?

पाशैः केन सदागतेरगतिता सद्यः समासादिता ? ।

केनानेकपदानवासितसटः सिंहोऽर्पितः पञ्चरे ?

भीमः केन चलेकनक्रमकरो दोर्भ्यां प्रतीर्णोऽर्णवः ? ॥६॥

(३०) कः कोऽयं दौवारिकाणाम् ? निर्घटयत तावत्, मन्दकुलसेनसञ्चअचूखण-
कुलिशस्य मौल्यकुलप्रतिष्ठापितधर्मसञ्चअस्य आर्यचाणक्यस्य ।

(३१) एष खलु आर्यनीतिनियमसंयमितवुड्ढिपुरुषकारो गृहीतोऽमात्यराक्षस इति ।

केनति ।—उत्तुङ्गशिखाकलापकपिलः उत्तुङ्गानाम् उन्नतानां शिखानां ज्वालानां
कलापेन संहत्या कापिलः पिङ्गलः समुद्दीपित इत्यर्थः शिखी आग्रः पटान्ते बसनप्रान्तं
केन जनेन बद्धः धृतः ? सदागतेः सततगमनशीलस्य पवनस्य अगतिता गतियुक्तता
गतिरोवः इति यावत्, सद्यः सहसा पाशैः रज्जुगुथिर्भटैः केन समासादिता प्रापिता ?
कृता इत्यर्थः । अनेकपदानवासितसटः अनेकपानां विपानां दानेन मदसलिलेन
वासता सुरभीकृता सटा जटा यस्य तादृशः (“सटा जटाकेशरयोः” इत्यमरः)
मत्तकरीन्द्रघाती सिंहः, केन जनेन पञ्चरे अर्पितः स्थापितः ? बद्धः इत्यर्थः । चलेक-
नक्रमकरः चलाञ्चलः एके महान्तः नक्काः मकराश्च यत्र तथुभूतः अत एव भीमः
भयङ्करः अर्णवः समुद्रः केन जनेन दोर्भ्यां भुजार्भ्यां (न वह्निवादिना) प्रतीर्णः ?
आतङ्कनस्य राजसस्य संयमनं पटाञ्चलेन बह्निबन्धननिब रज्ज्वा वायुगतिरोधननिब

चण्डा । गं गीदिणिउणमुड्ढिणा अज्जेण ज्जेव (३२) ।

चाण । भद्र ! मा मैवम् । नन्दकुलद्वेषिणा दैवेन इति ब्रूहि ।

राक्ष । [विलोक्य स्वगतम् ।] अये ! अयं स दुरात्मा, अथवा अयं स महात्मा कौटिल्यः ! यतः,— (ङ)

आकरः सर्वशास्त्राणां, रत्नानामिव सागरः ।

गुणैर्न परितुष्टासौ, यस्य मत्सरिणो वयम् ॥ ७ ॥

चाण । [विलोक्य सहर्षम् ।] अये ! अयम् अमात्य-
राक्षसः ! येन महात्मना—

गुरुभिः कल्पनाक्लेशैर्दीर्घजागरहेतुभिः ।

चिरमायासिता सेना वृषलस्य, मतिश्च मे ॥ ८ ॥

(३२) ननु नीतिनिपुणमुड्ढिणा आर्थ्येणैव ।

पञ्जरे मत्तहस्तिप्रातिमिहबन्धनमिव तथा बाहुभ्यां दुष्पारसमुद्रोत्तरणमिव दुष्करमिति समुदाशयः । राक्षसस्य दुर्दमत्वकथनेन आत्मना च तस्य दमनात् आत्मनोऽतीव दुष्करशाय्यकारित्वेन गर्वः सूचित इति भावः । अत्र अतिशयोक्त्यनुप्राणिताप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वस्त्रम् ॥ ६ ॥

(ङ) स्वयं चाणक्यस्य दुरात्मत्वमभिधाय अथवेत्यनेन तदपेक्ष्य यत् तस्य माहात्म्यासुखं तत् समर्थयितुं हेतुस्तुपन्यस्यति यत इत्यादि ।

आकर इति ।—रत्नानां सागर इव सर्वशास्त्राणां तज्ज्ञानानाम् आकरः खनिः पारदश्च लब्धः । वयं मत्सरिणः अन्यशुभद्वेषिणः यस्य गुणैः यस्य चाणक्यस्य गुणैः न परितुष्टासौः परितोष लभामहे, अतिगुणवान् अयमिति वदाम इत्यर्थः । उपमालङ्कारः । अनुष्टुप् हस्तम् ॥ ७ ॥

गुरुभिरिति ।—दीर्घजागरहेतुभिः दीर्घजागरे सततप्रतीकारचिन्ताहेतुत्वात् सावधानत्वे अमात्यस्य इति यावत् । अथवा दीर्घजागरः महान् निद्राविरामः तस्य

[जवनिकाम् अपनीय उपसृत्य च ।] भो भो अमात्य-
राजस ! विष्णुगुप्तोऽभिवादयते ।

राज । [स्वगतम् ।] अमात्य इति लज्जाकरमिदम् इदानीं
विशेषणपदम् । [प्रकाशम् ।] भो भो विष्णुगुप्त ! न मां
श्वपाकस्पर्शदूषितं (च) स्मष्टुम् अर्हसि ।

चाण । अमात्य ! राजस ! नायं श्वपाकः । अयं खलु
दृष्टपूर्वं एव भवता सिद्ध्यर्थकनामा राजपुरुषः । योऽपि असौ
द्वितीयः, सोऽपि सुसि(समि)द्ध्यर्थकनामा राजपुरुष एव ।
ताभ्यामेव सह सौहार्दम् उत्पाद्य, शकटदासोऽपि तपस्वी (क)
तं तादृशम् अजानन् एव कपटलेखं मया एव लेखितः । (ज)

राज । [आत्मगतम् ।] दिष्ट्या शकटदासं प्रति अपनीतो
विकल्पः (झ) ।

हेतुभिः साधनेः गुह्यभिः महद्भिः कल्पनाल्लेखैः एवमिदं करणीयम् एतच्च इत्यम् अकर्तव्य-
मित्येवंप्रकारैः मानसिकरचनाजनितदुःखैः उषलस्य चन्द्रगुप्तस्य सेना मे मम मतिश्च विर-
दौर्धकालं व्याप्य आत्रासिता लेशिता, येनेति गद्यस्य कर्तृपदमजानेति । अथ
“भेदेऽप्यभेदः सन्त्यभेदसद्विपर्ययी । पौष्पापर्व्यात्ययः कार्यहेतोः सा पञ्चधा
ततः ।” इत्यतिशयोक्तिभेदरूपपद्यसूत्रे “कार्यकारणयोः पौष्पापर्व्यात्ययस्य विधा
भवति, कारणात् प्रथमं कार्यस्य भावि इवोः समकालत्वेन च” इति दर्पणकारोक्तः
अथ उषलस्य मतेन आयासप्राप्तिरूपकार्यस्य समकालसंघटनरूपपौष्पापर्व्यात्ययात्
अतिशयोक्तिरलङ्कारः । अतुष्टुप् उक्तम् ॥ ८ ॥

(च) श्वपाकस्पर्शदूषितं श्वपाकस्यच्छालः तस्य स्पर्शेन दूषितः तम् ।

(क) तपस्वी अनपराधी प्रागुक्तशकटलेखस्याजानता तेन लेखनेन दोषग्रन्थवान् ।

(ज) मया हेतुकर्त्ता लेखितः लेखितवान्, लिखित्वात् भावे क्ते, अशंकायाच्च
लेखित इति सिद्धम् ।

(झ) अपनीतः निरस्तः अनेन वाक्येन इति शेषः । विकल्पः संशयः शकट-
दासेन तथा कृतं न वा इत्येवंप्रकारः ।

चाण । किं बहुना, संक्षेपतः कथयामि ।—

ये ते भद्रभटादयः स च तथा लेखः, स सिद्धार्यकः

तच्चालङ्करणत्रयं, स भवतो मित्रं भदन्तः किल ।

जीर्णोद्यानगतः स चार्त्तपुरुषः क्लेशः स च श्रेष्ठिनः,

सर्वोऽसौ मम—” *** [इत्यर्थांते लज्जां नाटयति ।]

“—सर्वोऽसौ वृषलस्य वीर ! भवता संयोगमिच्छोर्नयः ॥८॥

तदेष वृषलस्त्वां द्रष्टुम् आगच्छति । पश्य एनम् । •

राजा । [स्वगतम् ।] का गतिः ? [प्रकाशम् ।] य एष
पश्यामि (ज) ।

[ततः प्रविशति सेवकैः अनुगम्यमानो राजा ।]

राजा । [स्वगतम् ।] विनैव युष्माद् आर्य्येण पराजितं
दुर्जयं रिपुकुलमिति, यत् सत्यं (ट) लज्जित इव अस्मि । मम—

ये ते इति ।—ये ते चन्द्रगुप्तादपरक्ताः सन्तः मलयकैतुमान्त्रिताः भद्र-
भटादयः भद्रभट आदिर्येषां ते, आदिशब्दात् भागुरायचङ्किुरातादयः बोद्धव्याः,
तथा स कृत्रिम इत्यर्थः लेखः, स सिद्धार्यकः, तच्च चालङ्करणत्रयं तयः चालङ्काराः,
स च भवतः मित्रं सुहृद् भदन्तः बोद्धव्यासौ जीवसिद्धिः, जीर्णोद्यानगतः स च
चार्त्तपुरुषः बन्धुवियोगदर्शनभयेन सद्वन्धनार्थं व्यवसित इत्यर्थः, श्रेष्ठिनः चन्दन-
दासस्य च स क्लेशः बध्यस्थाने बधार्थं नयनजनित इत्यर्थः, इत्युक्तसर्वव्यापाराणाम्
आत्मकर्तृकत्वसूचनाय आह—“सर्वोऽसौ मम” इति, ततः स्वमुखेन स्फोटानुत्तरित-
वर्णनमनुचितं संक्षिप्तं “सर्वोऽसौ मम” इत्यर्हं मुक्ता तदपङ्क्त्य च आह—वृषलस्य इत्यादि ।
हे वीर ! असौ उक्तरूपः सर्वः व्यापार इत्यर्थः भवता सह संयोगं सम्पन्नमपि इच्छोः
वृषलस्य चन्द्रगुप्तस्यैव मयः नीतिः कर्मेति यावत् भवत्प्राप्त्याद्येनैव सर्वमेतत् कृतं चन्द्र-
गुप्तेनैव न मयेति भावार्थः “सर्वोऽसौ मम” इति स्वाभीष्ट-सिद्धान्तागुच्छोक्त-पद-
विन्यासपक्षे—मन्त्रिवीर ! इति योजनया पादपूर्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ॥ ८ ॥

(ज) य एष आगच्छतीति चाणक्यवाक्योक्तं क्रियापदम् अत्रान्वेति । पश्चाद्भीत्य-
तम् इत्यध्याहार्यम् ।

(ट) “असन्दिग्धे तु यत् सत्यम्” इत्युक्ते यत् सत्यमसन्दिग्धमिति ।

फलयोगमवाप्य सायकाना-
मनियोगेन विलक्षतां गतानाम् ।
स्वशुचेव भवत्यधोमुखानां
निजतूष्णीशयनव्रतप्रतिष्ठा ॥ १० ॥

अथवा,—

विगुणीकृतकार्मुकोऽपि जेतुं
भुवि जेतव्यमसौ समर्थ एव ।
स्वपतोऽपि ममेव यस्य तन्त्रे
गुरवो जाग्रति कार्यजागरूकाः ॥ ११ ॥

[चाणक्यम् उपसृत्य ।] आर्य्य ! चन्द्रगुप्तः प्रणमति ।

फलयाममिति ।—अनियोगेन स्वकार्ये शत्रुवधादौ नियोगाभावेन विलक्षतां शरव्य-
यश्वताः सलज्जताश्च गतानां प्राप्तानाम् (विलक्षतामित्यत्र विपक्षतां गतानां इति पाठे—
प्रतिकूलत्वमुपेयुषामिति विरोधः कङ्कादिपक्षिपक्षविशिष्टां प्राप्तानाम् इति विरोधभक्षणम्
तदंशे विरोधाभासालङ्कारः) अत एव स्वशुचेव निजशोकेनेव अधोमुखानाम् अवलताय-
भावेन स्थितानां सायकानां बाणानां “मम” इति गद्यस्य सम्बन्धिपदमन्वेति ।
कलयोगं फलेन लौहमयशकौलेन पुण्यादिरूपेण च योगं सम्बन्धम् अवाप्य प्राप्यापि निज-
तूष्णीशयनव्रतप्रतिष्ठा निजतूष्णां निजाधारे ब्रह्म यत् शयनं तदेव व्रतं तस्य प्रतिष्ठा
समाप्तिर्भवति, यथा व्रतसमाप्तौ फलोत्पत्तिर्जायते तथैवात्र बाणानाञ्च तूष्णीशयनरूपे
व्रते फलस्य रिपुत्रयस्य योगात् प्रतिष्ठेव इत्युत्प्रेक्षणात् उत्प्रेक्षालङ्कारः । मालभारिणी
वृत्तम् । “विषमं ससजा यदा गुरु चेत् समरा येन तु मालभारिणीयम्” इति
लक्षणात् ॥ १० ॥

विगुणीति ।—स्वपतः निद्रां गच्छतः राज्यचिन्तापरास्तु स्वस्य यस्य मम इव तन्त्रे
राजचिन्तायां “तन्त्रः स्वराजचिन्तायाम्” इति कोषः, गुरवः गुरुजनाः कार्यजागरूकाः
कार्येषु जागरूकाः अवदिताः अप्रमत्ताः इति यावत् सन्तः जाग्रति यतन्त्रे प्रति-
विधानपराः तिष्ठन्ति इत्यर्थः, असौ नृपः विगुणीकृतकार्मुकः मीर्वोद्यन्धगुणः अपनुधरो-
ऽपीत्यर्थः भुवि पृथिव्यां जेतव्यम् अस्मि जेतुं समर्थ एव अस्मिन् इति शेषः ।
काव्यलिङ्गानुप्राणितविभावमालङ्कारः । व्रतं पूर्ववत् । अर्थः औपख्यसिद्धमिति
नामान्तरम् ॥ ११ ॥

चाण । वृषल ! सम्मन्नाः ते सर्वाशिषः । तत् अभिवादयस्व
तत्रभवन्तम् अमात्यराक्षसम् । पैटकस्तव अयम् अमात्य-
मुख्यः (४) ।

राक्ष । [स्वगतम् ।] योजितोऽनेन सम्बन्धः ।

राजा । [राक्षसम् उपसृज्य ।] आर्य्य ! चन्द्रगुप्तोऽहम्
अभिवादये ।

राक्ष । [विलोक्य स्वगतम् ।] अये ! अयं चन्द्रगुप्तः !
य एषः ।—

बाल एव हि लोकेन सम्भावितमहोदयः ।

क्रमेणारूढवान् राज्यं, यूथैश्वर्य्यमिव द्विपः ॥ १२ ॥

[प्रकाशम् ।] राजन् ! विजयस्व (५) ।

राजा । आर्य्य !—

अगतः किं न विजितं मयेति प्रविचिन्वताम् ।

गुरौ षाड्गुण्यचिन्तायामार्य्यं त्वयि च जाग्रति ॥ १३ ॥

(४) पिटत आगतः पैटकाः, चन्द्रगुप्तस्य क्रन्देन सुरायासुत्पादितत्वात् तस्य
नन्दात्मजत्वेन, तत्सम्बन्धात् पैटकत्वम् ; अमात्ये तु मुख्यः अयं राक्षसस्तेनेनम् अभि-
वादयस्व इति निश्चयः ।

बाल एवेति ।—बाल एव शिशुरेव लोकेन सम्भावितमहोदयः सम्भावितः तर्कितः
महान् उदयः यस्य तथाभूतः अत एव यूथैश्वर्य्यं यूथपतित्वं द्विपः इतिभावकः इव
क्रमेण राज्यम् आरूढवान् प्राप । उपमाऽनङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२ ॥

(५) विजयस्व “विपराध्यां जेः” इत्यात्मनेपदम् ।

अगत इति ।—गुरौ चाणक्ये आर्य्यं पैटकामात्यत्वादतीवमात्रे त्वयि च षाड्गुण्य-
चिन्तायां वङ्गवृथा एव षाड्गुण्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे षञ्, सम्भविष्यद्वादिभ्यापारः
तस्य चिन्तायां कर्त्तव्याकर्त्तव्यत्वभावनायां जाग्रति यतमाने सति मया अगतः किं न,
जितम् ? अपि तु सर्वमेव जितम् इति प्रविचिन्वताम् अवधार्य्यताम् । सम्
नामात्मङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १३ ॥

राक्ष । [स्वगतम् ।] स्पृशति मां कौटिल्यशिष्यो भृत्य-
भावेन, अथवा विनयेन एव, चन्द्रगुप्तस्य मत्सरस्तु मे विप-
रीतं कलयति (ढ) । सर्वथा स्थाने यशस्वी चाणक्यः । कुतः ?—

द्रव्यं जिगीषुमधिगम्य जडात्मनोऽपि
नेतुर्यशस्विनि पदे नियता प्रतिष्ठा ।
अद्रव्यमेव तु विविक्तनयोऽपि मन्त्री
शीर्णाश्रयः पतति कूलजवृक्षवृक्षा ॥ १४ ॥

चाण । अमात्य राक्षस ! अपि इत्थं चन्दनदासस्य
जीवितम् ?

राक्ष । भो विष्णुगुप्त ! कः सन्देहः ?

चाण । अमात्य राक्षस ! अगृहीतशस्त्रेण भवता न

६.५.

(ढ) कौटिल्येन शिष्यः अनुशिष्ट इत्यर्थः ; कालं शीघ्रं विजय इत्यादिभूतं भूते कृत्य-
प्रत्ययः । नेनायं स्वतो विनीतः किन्तु परपरित इत्याशयः । सत्यभावेन विनियतया
मां स्पृशति तवाहं विनये इत्युक्ता अवलम्बते । आपाततः चन्द्रगुप्तस्य स्वतो विनया-
भावमुक्त्वा तदपेक्ष्य विनयेनैव तथाकथमनित्याहुः—विनयेनैवेति । न चाणक्योपदेशेनेत्येव-
कारव्यवच्छेदोऽर्थः । चन्द्रगुप्तस्य चन्द्रगुप्ते यो मत्सरः सम शुभहेतुः स एव तदङ्गं
विपरीतम् अन्यथास्थितमन्यरूपेण कलयति अवगमयति ।

द्रव्यमिति ।—द्रव्यं सत्पातं जिगीषुम् अधिगम्य प्राप्य जडात्मनोऽपि अकुशलस्यापि
नेतुः नायकस्य उपदेष्टुरित्यर्थः यशस्विनि यशःप्रदायके पदे स्थाने प्रतिष्ठा नियता, नियतमेव
यशोलाभो भवेदित्यर्थः । मन्त्री विविक्तनयोऽपि विशुद्धनीतिप्रयोगचतुरोऽपि अद्रव्यम्
अयोग्यपार्श्वं प्रभूमिति शेषः एव प्राप्य शीर्णाश्रयः सन् कूलजवृक्षवृक्षा कूलजस्य तीर-
जातस्य वृक्षस्य या वृत्तिः वर्त्तनं नियमः तथा पतति असिद्धकामः स्वेदातिशयं लसने
इत्यर्थः । तथाच सत्पातत्वेन चन्द्रगुप्तस्य तदाश्रयेण चाणक्यस्य कार्यसिद्ध्या यशोलाभः,
मलयकीर्णोः असत्पातत्वेन, सुतरां तदाश्रयेण न कार्यसिद्धिः प्रत्युत आत्मपतनम् । सम
जातमित्याशयः । उपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृक्षम् ॥ १४ ॥

अनुगृह्यते वृषल इत्यतः सन्देहः (ण) । तत् यदि सत्यमेव चन्दन-
दासस्य जीवितमिष्यते, ततो गृह्यताम् इदं शस्त्रम् ।

राक्ष । भो विष्णुगुप्त ! मा मैवम् । अयोग्या वयम् एतस्य
ग्रहणे, विशेषतः त्वया गृहीतस्य शस्त्रस्य ।

चाण । ॥ अमात्य राक्षस ! योग्योऽहम् अयोग्यो भवान्
इति कथमेतत् ? पश्य,—

अश्वैः सार्धमजस्रदत्तकविकाक्षाभैरशून्यासनान् .

स्नानाहारविहारपानशयनस्वेच्छासुखैर्वर्जितान् ।

माहात्म्यादतिपौरुषस्य भवतो दृष्टारिदर्पच्छिदः,

पश्यैतान् परिकल्पनाव्यतिकारप्रोच्छूनवंशान् गजान् ॥१५॥

(ण) नानुगृह्यते नानुकूलोक्रियते, कृतसम्मानस्य तत्कार्यकरणाय शस्त्रग्रहणस्य
आवश्यकतात् । गृहीते च अमात्यपदवीस्वीकारसूचके शस्त्रे सम्मानं निश्चितं स्यात्
अगृहीते सन्देह इति भावः ।

अश्वैरिति ।—दृष्टारिदर्पच्छिदः दृष्टानां गर्विताणाम् अरीणां दर्पं क्षिनयतीति तस्य
दृष्टजस्रगर्वापहारिणः अतिपौरुषस्य अतिविक्रान्तस्य भवतः माहात्म्यात् वैभवात् अजस्र-
दत्तकविकाक्षाभैः अजस्रम् अनवरतं दत्ताभिः सुखे योजिताभिः कविकाभिः वल्गाभिः
आभैः स्त्रीणैः अश्वैः वाजिभिः सार्धम् अशून्यासनान् अशून्यानि आसनानि सादभि-
रिति भावः येषां तान् युद्धार्थं सततसञ्चितानित्यर्थः, स्नानादिभिः स्वेच्छासुखैः यथेच्छ-
व्यापारैः वर्जितान् विरहितान् परिकल्पनाव्यतिकारप्रोच्छूनवंशान् परिकल्पनाया रणसञ्ज्ञा
विशेषस्य व्यतिकारे येषां ते, प्रोच्छूनः मृद्वान् वंशो येषां ते, ततः कर्मधारयः, तथाभूतान्
यथा परिकल्पनायाः रणसञ्ज्ञाविशेषस्य व्यतिकारेण सम्पर्केण प्रोच्छूनाः मृद्वान् वंश-
पृष्ठदृष्टविशेषाः येषां तान् तथाभूतान् एतान् गजान् पश्य अवलोकय भवद्विक्रमं
प्रभावात् क्षणमपि सेनाङ्गदृष्ट्यादेर्न विश्राम इति तव नायोग्यता इति भावः । अमात्या
राजस्य स्वनियुक्त-सामन्तवाहिनीपाते-सेनाङ्गानां सन्धमवैक्यविभासप्रकाशनेनैव
आकस्मिकेनोच्यते इति भङ्गात् तात्पर्याद्येद्योतनात् पर्यायोक्ताजङ्गतिः । वस्तुतः कारणे
प्रसूते कार्यस्याभिधानात् अप्रसूतप्रशंसा एव इयम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

अथवा किमनेन ? न खलु भवतः शस्त्रग्रहणम् अन्तरेण
चन्दनदासस्य जीवितमस्ति ।

राक्ष । [स्वगतम् ।]

नन्दस्नेहकणाः सृशन्ति हृदये, भृत्योऽस्मि तद्विहिषां,

ये सिक्ताः स्वयमेव पाणिपयसा च्छेद्यास्त एव दुमाः ।

शस्त्रं मितशरीरकेषु सरुपा व्यापारणीयं, सदा

कार्याणां गतयो विधेरपि न यान्थालोचनागोचरम् ॥१६॥

[प्रकाशम् ।] भो विष्णुगुप्त ! उपानय खड्गम् । नमः सर्व-
कार्यप्रतिपत्तिहेतवे सुहृत्स्नेहाय । का गतिः ? एष सञ्जो-
ऽस्मि ।

चाण । [सहर्षं शस्त्रम् अर्पयित्वा ।] वृषल ! वृषल !
अमात्यराक्षसेन इदानीं गृहीतशस्त्रेण अनुगृहीतः दिव्या
वर्षते भवान् ।

राजा । आर्यप्रसाद एष चन्द्रगुप्तेन अनुभूयते ।

नन्दस्नेहकणा इति ।—नन्दस्नेहकणाः नन्दानां स्नेहस्य कणाः लेशाः तेषां विना-
शेन तदन्त्यस्य अन्यस्यापि उच्छिन्नप्रायत्वाच्च स्नेहकणा इत्युक्तम्, इदानीमपि तेषां
मृतत्वेऽपि तद्गुणस्वरूपेण भक्तवत्सलत्वेन च हृदये सृशन्ति सम्पन्नानि, तत् कथं तेषां
नन्दानां विहिषां भृत्योऽस्मि भरणायः दासतामासः स्यामित्याशयः । ये दुमाः मलयक्षे-
प्रभृतिरूपाः, स्वयमेव पाणिपयसा हस्तरूपपावप्रदक्षजलेन सिक्ताः बर्हिताः ते एव कथं
कथाः विनाश्याः ? सरुपा सक्त्रोपेन सदा मितशरीरकेषु बन्धुवर्गशरीरेषु शस्त्रं
कथं व्यापारणीयं चालनीयं प्रभुपारतन्त्रादिति भावः । तथाहि चन्द्रगुप्तपञ्चाशद्वर्षे च
नन्दमित्रवधार्थम् उद्योगः कार्यः । स च सर्वथापि स्वयं संवर्द्धितहस्तच्छेदन-
मिवानुज्ञितमिति । कार्याणां गतयः विधेः भाग्यस्यापि आलोचनागोचरं विचारविषयतां
न यान्ति, कार्यगत्या सर्वमेव अकर्मव्यं कर्मव्यं कर्मव्यमकर्मव्यं नात्र विचार्येत्येति,
अथवा देवगतिरेवात्र कारणम्, मया किं विचारणीयमिति भावः । आङ्गुलिकीकृतं
वृत्तम् ५ १६ ॥

[प्रविश्य पुरुषः ।] जेदु जेदु अज्जो । अज्ज ! एसो खु
भद्दभट्टभाउराअणप्पमुहेहिं संजमिअकलचलणो मलयकेदू
प्पडिहारभूमिए अवत्थापिदो, ता एब्बं सुणिअ, एत्थ अज्जो
प्पमाणं त्ति (३३) ।

चाण । आं श्रुतम् । भद्र ! निवेदाताम् अमात्यराक्षसाय,
अयम् इदानीं राजकार्यं करिष्यति ।

राक्ष । [स्वगतम् ।] कथं, दासीकृत्य इदानीं विज्ञापनाय
मां मुखरीकरोति कौटिल्यः ? का गतिः ? [प्रकाशम् ।]
राजन् ! चन्द्रगुप्त ! विदितमेव यथा वयं मलयकेतौ किञ्चित्
कालान्तरम् उषिताः, तत् परिरक्ष्यन्ताम् अस्य प्राणाः ।

[राजा । चाणक्यमुखम् अवलोकयति ।]

चाण । वृषल ! प्रतिमानयितव्योऽयम् अमात्यराक्षसस्य
प्रथमः प्रणयः । [पुरुषम् अवलोक्य ।] भद्र ! महचनात्
उच्यन्तां भद्रभटप्रभृतयः, अमात्यराक्षसविज्ञापितो देवः चन्द्र-
गुप्तः प्रयच्छति मलयकेतवे प्रित्तमेव विषयम्, अतो गच्छन्तु
भवन्तः सह अनेन, प्रतिष्ठिते च अस्मिन् पुनः आगन्तव्यम् ।

पुरु । जं अज्जो आस्सवेदि त्ति (३४) ।

चाण । तिष्ठ तावत्, भद्र ! भद्र ! एवम् अपरम् उच्यतां
विजयपालो दुर्गपालश्च, अमात्यराक्षसस्य गृहीतशस्त्रस्य

—Niradondusanyal—

(३३) जयति जयति आर्यः । आर्य ! एष खलु भद्रभटभारायणप्रमुखः
अयमितकरचरणो मलयकेतुः प्रतिहारभूमौ अवस्थापितः, तस्मादिदं सुखं अत्र आर्यः
प्रमाणमिति ।

(३४) यदार्य आज्ञापयति इति ।

प्रीत्या देवश्चन्द्रगुप्तः समाज्ञापयति, एष तावत् श्रेष्ठी चन्दन-
दासः पृथिव्यां सर्वेषु नगरेषु श्रेष्ठिपदम् आरोप्यताम् इति ।

पुरु । जं अमच्चो आसुवेदि त्ति (३५) ।

[निष्क्रान्तः ।]

चाण । चन्द्रगुप्त ! किं ते भूयः प्रियं करोमि ?

राजा । किमतः परं प्रियमस्ति ?—

राक्षसेन समं मैत्री, राज्ये चारोपिता वयम् ।

नन्दाद्योन्मूलिताः सर्वे, किं कर्त्तव्यमतः परम् ? ॥ १७ ॥

चाण । विजये ! उच्यतां दुर्गपालो विजयपालश्च, अमात्य-
राक्षसपरिश्रहेण प्रीतो देवश्चन्द्रगुप्तः समाज्ञापयति, विना
हस्त्यश्वं क्रियतां सर्वबन्धमोक्ष इति । अथवा, अमात्यराक्षसे
नेतरि किं हस्त्यश्वेन प्रयोजनम् ? तदिदानीम्.—

सह वाहनहस्तिभ्यां मुच्यतां सर्वबन्धनम् ।

मया पूर्णप्रतिज्ञेन केवलं बध्यते शिखा ॥ १८ ॥

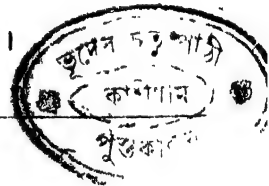
[इति शिखां बध्नाति ।]

प्रती । जं अज्जो आसुवेदि त्ति (३६) ।

[निष्क्रान्तः ।]

(३५) यदमात्य आज्ञापयति इति ।

(३६) यदार्थ आज्ञापयति इति ।

राक्षसेनेति ।—स्यार्थः श्लोकः । समनामालङ्कारः ॥ १७ ॥

सहेति ।—वाहनहस्तिभ्यां वाहनेन चश्च न हस्तिना च सह सर्वबन्धनं सर्वेषां बन्धनं
मुच्यतां निर्वन्धीक्रियतां, किन्तु पूर्णप्रतिज्ञेन नन्दान्द्योन्मूलनेन तीर्णप्रतिज्ञाणवेन मया
केवलं शिखा बध्यते । तस्या या नन्दोन्मूलनात् उन्मूलत्वात् इदानीं तदुन्मूलनात् बन्धन-
मुचितं, नान्यस्य हस्त्यश्वदेवबन्धनमपेक्षितं कृतकृत्यत्वादिति भावः । अथ परस्परविरुद्धयोः
बन्धनमोक्षणयोः संघटनात् विषमालङ्कारः, “विरुद्धयोः संघटना या च तदविवक्ष्यं
मतम् ।” इति दर्पणकारोक्तेः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १८ ॥

चाण । अमात्य राक्षस ! तदुच्यतां, किं ते भूयः प्रियम्
उपकरोमि ?

राक्ष । किमतः परमपि प्रियमस्ति ? यदि न परितोषः,
तदिदमस्तु ।—

भरतवाक्यम् ।

वाराहीमात्मयोनेस्तनुमतनुबलामास्थितस्यानुरूपां
यस्य प्राग्दन्तकोटिं प्रलयपरिगता शिथिले भूतधात्री ।
क्लेशैरुद्वेज्यमाना भुजयुगमधुना पौवरं राजभूर्त्तः
स श्रीमद्वन्धुभृत्यश्चिरमवतु महीं पार्थिवश्चन्द्रगुप्तः ॥१८॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

इति सप्तमोऽङ्कः ।

इति श्रीविद्यालङ्कारविरचितं सुद्राराक्षसं नाम नाटकम् ।

वाराहीमिति ।—प्रलयपरिगता प्रलयनिमग्ना भूतधात्री भूतानां प्राणिनां धात्री
पृथिवी प्राक् पुरा अनुरूपा योग्याम् अतनुबलां महाबलां वाराहीं वराहस्य इयं वाराही
तां शीकरौ तनुम् आस्थितस्य आश्रितस्य यस्य आत्मशोभेः दन्तकोटिं दंष्ट्रायाम्, अधुना
क्लेशैः राजभिः उद्वेज्यमाना उन्मोह्यमाना सती यस्य राजभूर्त्तः चन्द्रगुप्तपमूर्त्तिः
भारतस्य तस्यैव भगवतः पौवरं स्थूलं भुजयुगं शिथिले श्रिता । स विष्णुभूर्त्तिः असी
चन्द्रगुप्तः पार्थिवः, श्रीमद्वन्धुभृत्यः श्रीमन्तः बन्धवः भृत्याश्च यस्य तादृशः सन् चिरं
महीं पृथिवीम् अवतु रक्षतु । अन्धरा इत्यम् ॥ १८ ॥

इति पण्डितकुलपतिना श्रीश्रीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचिता सुद्राराक्षसविरतिः ।

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

